

ՍԵՐՈՒՄ ԿԱՔԿՍՈ

2

ՄԱՅՈՒՆԴԱ
ԿԱՄԻՄ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

Ўброҳим ҲАҚҚУЛ

НАВОИЙГА ҚАЙТИШ

2-қитоб

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
"Фан" нашриёти
Тошкент – 2011

УДК: 822.512.133

ББК: 83. 3(5Ў)

Ў 40

“Навоийга қайтиш”нинг иккинчи китобидан буюк мутафаккир ҳаёти, асарларининг ёзилиш тарихи билан боғлиқ янги факт ва таҳлиллар, улуғ шоир ижодини тўғри тадқиқ этиш йўлидаги методик ёндашувлар акс этган мақолалар, ғазал, рубоий, қитъалар талқин-шарҳи ва навоийхонлик суҳбатлари ўрин олган. Мазкур сериянинг биринчи китоби 2007 йил “Фан” нашриётида худди шу номда чоп этилган ва у кўпчилик эътиборини қозонган эди. Қўлингиздаги ушбу иккинчи китоб ҳам сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

Китоб адабиётшунос олимлар, олий ўқув юртлири ўзбек филологияси факультетлари талабалари, адабиётшунослик йўналиши бўйича изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар ҳамда Алишер Навоий ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
Боқижон ТЎХЛИЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:
Сайфиддин РАФИДДИНОВ,
филология фанлари номзоди

Эргаш ОЧИЛОВ,
филология фанлари номзоди

Нашрга тайёрловчи:
Сирдарёхон ЎТАНОВА,
филология фанлари номзоди

ISBN 978-9943-09-326-3

© Ўзбекистон Республикаси ФА “Фан” нашриёти, 2011 йил

Ушбу китобни устод Абдурауф Фитратнинг
азиз хотирасига бағишлайман.
Муаллиф

МОҲЦАТ ВА АНГЛАШ ЗУЁСИ

Ўзбекистон Республикаси
Миллий кутубхонаси

МИЛЛАТ ВА МАЊҒУЛИҚ ТУМСОЛУ

Эйким, бори шеър аҳлиға сен хон янглиғ!
Шеъринг бори шеърларға султон янглиғ...

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

Башарият нигоҳини ўзига қарата билган санъаткорлар жаҳон адабиёти майдонида ҳам унчалик кўп эмас. Зеро, бундай даҳолар бадиий ижодда мавқе қозониши ҳамон фақат адабиётда эмас, миллат фикр ҳаёти, қалб дунёсида фавқулудда ўзгариш ва янгилинишлар юзага келиши муқаррардир. Буни Шарқда ҳам, Ғарб халқлари адабиёти ва ҳаётида ҳам такрор-такрор кузатиш мумкин. Беш ярим асрдан ортиқ муддатки, Алишер Навоийни халқимизнинг фахри, тилимиз байроқдори, шеърят мулкининг султони, маданият ва маънавиятимизнинг сўнмас қуёши сифатида эъзозланишининг бош сабаби ҳам мана шунда.

Албатта, Навоийга ўхшаш доҳий шоирлар тасодифан дунёга келмайди. Бунинг учун яхши шаклланган ижтимоий-маданий муҳит ва ривожланган иқтисодий-сиёсий шароит зарур. Навоий ўн бешинчи аср фарзанди. Лекин унинг ижодий шахсияти ва дунёқараши жаҳонгир Амир Темур асос солган улкан салтанат билан, ундаги беқиёс маърифий-маънавий кўтарилишлар билан мустаҳкам боғлиқ эди.

Амир Темур донишманд олим ва ҳукмдор Мирзо Улуғбек тақдирида қанчалик муҳим ролни бажарган бўлса, темурийзода Ҳусайн Бойқаро ҳам Навоийнинг Навоий бўлишида алоҳида ҳисса қўшган. Шунинг учун Амир Темур ҳукмдорлиги давларида шаклланган ва ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий турмушнинг деярли барча тармоқларида ибратли натижалар берган давлатчиликдаги бирлик, аҳиллик,

ташаббускорлик ва бунёдкорлик туйғуси Навоийни кўп илҳомлантирганди. Академик Иззат Султонга кўра эса, "Хурон ва Мовароуннаҳрнинг бу давр тарихи гениал шоирнинг дунёга келишига замин ҳозирлаган ва Навоий ўз тақдири ва тарихий миссияси билан бу давр орасида узвий, чамбарчас алоқа борлигини сезар эди". Шу боисдан ҳам фикри очиқ, миллий-маданий савияси баланд китобхон учун ижод қилиш ўқитишини Навоий бошданоқ теран ҳис этганди. Энг муҳими, мутафаккир шоир бутун ижодиёти мобайнида "Сўзда, Навоий, не десанг, чин дегил", деган талаб ва даъватдан ҳеч чекинмай қалам тебратиб билди. Бу – ижод тажрибасида бағоят кўп учрайдиган ҳолат.

Маълумки, адабиёт тилга таянади. У ёки бу жанрдаги бадиий асарда бизга ҳаяжон бағишлайдиган гўзал ва самовий ҳис-туйғулар, тафаккуримизда бир янги дунё яратган ҳаёллар, таассурот ёки таъсирлар фақат ва фақат сўз орқали юзага чиқарилади. Мусиқада оҳанг, расмда ранг, меъморчиликда тош нима бўлса, адабиётда ҳам сўз худди шудир. Ҳис қилиш, англаш, тенгсиз бир ҳаёл кучига соҳиб бўлмоқ, шубҳасиз, муҳим. Аммо ҳис-туйғу, кайфият, дард, армон ва кечинмалар тасвирида энг мувофиқ сўзларни топиб, танлаб шеър яратиш учун, аввало, тил санъаткори бўлиш лозимдир. Навоий қўлга киритган ижодий ютуқларнинг бош сабаби унинг тил санъаткори ўлароқ ўзбек тилининг гўзаллиги ва ифода имкониятларини очишда беҳад илгарилаб кетгандир.

Сўз ва ҳаёт, маъно ва воқелик, ҳақиқат ва талант муносабатлари нуқтаи назаридан баҳс юритиладиган бўлса, Шарқ мумтоз шеърляти, ростини айтганда, Ғарб ўқувчисига ҳаётдан анча ажралган, китобий, қонун-қоидалари қолиплаган якрам бир шеърлят бўлиб кўринади. Дарҳақиқат, нуқул ишқ-муҳаббатни куйлаб, юзинг ой, кўзларинг юлдуз, ўзинг қуёш дея аёлни осмону фалакка кўтариб мадҳ этилса-ю, лекин унинг ичкаридаги аҳвол-руҳияси, ҳасрат ва армонлари билан умуман қизиқилмаса, буни қандай изоҳлаш мумкин? Ёки турмушнинг санаб саноғига, айтиб адоғига етиб бўлмаган бир ижтимоий, иқтисодий ва ахлоқий муаммоларини кўриб, англаб туриб умумий тарзда нуқул дунё-

ни ёмонлаш, тарки дунё қил дейишдан нарига ўтилмаса, бу ҳам ғалати бир кўникма. Даҳо ижодкор шунинг учун ҳам даҳоки, у бадий ижоддаги кўпдан-кўп нуқсон ва камчиликларга бирданга барҳам берганидек, Навоий ҳам туркий адабиётни қисқа бир муддатда мисли кўрилмаган тараққиёт босқичларига олиб чиқди ва:

Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтиға бир девон йибордим, –

дейишга у тўла ҳақли эди. Шунингдек, унинг:

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам, –

деган сўзларида ҳам зарра қадар бўлсин, муболағага эрк берилмаганди.

Дарҳақиқат, тўрт мустақил девондан таркиб топган “Хазойин ул-маоний” куллийетининг дунёга келиши, алоҳида-алоҳида беш гўзал дostonни ўзида бирлаштирган “Хамса”нинг яратилиши туркий адабиёт тарихидаги бутунлай янги ҳодиса эди. Ундаги ҳар дostonнинг ўзи бир оламдирки, шоир илгари сурган ғоялар, ҳақиқатлар ва неча ўнлаб қаҳрамонлар образи шахс кўнглини абадул-абад илҳомлантиришга қодир. Чунки “Хамса”даги марказий масалалардан бири, балким энг биринчиси, юрти, халқи, дини, давлатига содиқ комил шахсни вояга етказишга диққатни тортишдир.

Алишер Навоийнинг буюклиги ва миллат тарихидаги хизматлари фақат шоирлиги билан белгиланмайди, албатта. Навоий бадий ижод жабҳасида қанчалик тенгсиз бўлса, илмда, яъни олимликда ҳам шунчалик беназирдир. Унинг “Муҳокамат ул-луғатайн”, “Мезон ул-авзон”, “Насойим ул-муҳаббат” каби тилшунослик, шеършунослик, тарих ва тасаввуфшуносликка бағишланган китоблари ҳанузгача ўзининг илмий-таълимий қимматини бой бергани йўқ. Тилимиз, тарих ва адабиётимиз муаммоларини тўғри ҳал қилишда бу нодир тадқиқотларга, хусусан, ёш авлод қайта-қайта мурожаат қилиши зарурдир. Шуни таъкидлаш жоизки, ёшларимиз Навоий ёдгор қолдирган адабий-илмий меросни қанчалик чуқур ва пухта

билса, маърифат, ҳуррият, журъат ва жасорат сир-асрорини ўшанча теранроқ эгаллайди. Дилига Навоий сўзлари ўрнашган одам, ўзи истасин-истамасин, одамийлик шарафи, ҳаёт завқ-шавқи ва комиллик куч-қудратини кенг идрок этади. Навоий сабоқларига амал қилган киши ўз-ўзидан халқ дарду ташвишларига шерик бўлишга бел боғлайди. Фикрни – фикрсизликка, илм-маърифатни – нодонлик, гумроҳлик ва жаҳолатга қарши қурол ўрнида ишлатади. Мутафаккир бобомизнинг таъкидлашларига кўра эса:

Ҳақни ботилдин бировким қилди фарқ,
Адли бирла равшан этти ғарбу шарқ.

Хуллас, Навоийни меҳр ва ихлос ила етарли даражада би-лиш – дину диёнат, имону эътиқод, мурувват ва шафқат кучи-га ишонч демак.

Ана шунинг учун ҳам Навоийни англаш “мақоми”га кўтарилиш ҳар бир юртдош учун том маъноси ила маънавий бир шараф ва саодат. Бунга фақат муттасил кунт, изчил мутолаа ва мушоҳада билан, маълум бир ҳаёт тажрибасига соҳиб бўлиш орқали эришилади. Навоий ҳазратларининг ижод қасрларига кириш – муқаддас бир ибодатгоҳга, муҳташам бир санъат кошонасига киришдек махсус тайёргарликни талаб қилади. Навоийнинг руҳонияти шу қадар юксак, Навоийнинг тафаккур дунёси шу даражада хосиятли.

Навоий – ўша Навоий, Навоийнинг ижоди – ўша ижод, яъни орадан қанча вақт ва замон ўтган бўлмасин, шеърятимиз султонининг шахсиятида ҳам, ижодиётида ҳам ҳеч нарса ўзгармаган. Аммо Навоийга бизнинг қарашимиз, Навоий касрларини ўрганишимиз сезиларли зайлда ўзгарди. Ватан мустақиллиги ва истиқлол мафкураси бизга Навоийни эркин, ақл моҳиятини бузмай ўқиб-ўрганиш ҳамда куч-қувват етгуни қадар кашф қилишга кенг имкон берди.

Шарқ мумтоз адабиёти нафақат маъно ва туйғуда, балки тил ва ифодада ҳам анъанавийлик қонун-қоидаларига асосланганлиги маълум. Шунга қарамасдан, Навоий адабиётни ҳаёт билан ҳамнафас қилиб, унинг нигоҳини инсон тақдири ва кўнғил

кечинмаларига қаратди. Навоий девонларидаги юз-юзлаб дилбар ғазаллар, кўркем рубоийлар, бир-биридан сермазмун қитъалар ва бошқа жанрлардаги шеърларни ўқиган ўқувчи инсоннинг завқи, қайғу ва армони, ишонч-этиқоди, хаёл ва туйғуларини Навоий самимий ва мукаммал тасвирлаганлигига асло шубҳаланмайди. Бу йўлда сўз ва мазмун дейсизми, вазн, қофия, тимсол ёки тасвир усуллари, оҳанг ва рангми – ҳамма-ҳаммасидан Навоий бағоят моҳирлик билан фойдаланган. Шунинг учун шоир шеъриятида турфа-турфа фикрлар, туйғулар, суврат ва манзаралар, ранг ва оҳанглар бирикиб, уйғунлашиб кетган. Табиат ва дунё уйғунликларини буюк санъаткорлар ҳеч қачон рангу бўёқлардан айри тарзда тасаввур этишолмайди. Уларнинг фикр ва мушоҳада йўли, айти пайтда, ранг ва оҳанг йўли ҳамдир. Алишер Навоий шеъриятига муҳиб бўлган ўқувчи, биринчидан, борлиқ ва воқелик гўзалликларига муқобил равишда улуғ шоирнинг кўнгил дунёси ҳам хилма-хил рангларга бойлигини англаса, иккинчидан, инсон ҳолати, кайфият ва маънавий-руҳий интилишларини акс эттиришда айтирли бирор бир ранг ёки бўёқ Навоийнинг нигоҳидан четда қолмаганлигига ишонч ҳосил қилади. Табиатдаги ҳар бир нарсa, ҳар қайси мавжудлик ўзининг хусусий рангига соҳиб бўлганидек, Навоий шеърларидаги сўз, маъно ва ҳақиқатлар ҳам ўзига хос ранг ҳамда бўёқлари билан жилоланиб туради. Айтиқса, ошиқона шеърларида у шоир-мусаввир сифатида ранглар дунёсига ниҳоятда теран кириб боради, чиройи, тафти ва таъсири билан бири иккинчисидан ажралиб турадиган ранглар латофатини ҳар гал янгидан кашф этиб беради.

Навоий турли жанрдаги шеърларида нафс, руҳ, кўнгил, ақл тўғрисида кенг фикр юритади. Бу фикр-мушоҳадаларнинг замирига қаралса, ҳар қандай ранг – у оқми, қорами, қизил, кўк, сариқ ёки бошқами – инсон моҳияти ва ҳолатларини очиш учун бир восита бўлганлиги ўз-ўзидан равшанлашади. Яшил ва сариқ ранг диний-ирофоний нуқтаи назарда бир ҳол ё маънони тамсил этса, оқ, қора ва қизил ўзга бир ҳақиқат ва кайфиятга ишорат этган. Шунга кўра Навоийнинг:

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сариғ, яшил,
Шуълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сариғ, яшил...

Орази, холинг била хаттинг хаёлидин эрур,
Кўларимнинг оллида даврон қизил, сариғ, яшил, –

каби байтларини тўппа-тўғри қабул этмаслик зарур. Зеро, яшил Ҳақ йўлида камолга етишувга ишорат бўлса, қизил ва сариқ шунгача эришилган ҳол сувратидан далолатдир. Бундан ташқари, қизил ранг руҳнинг қувватланиши, сариқ унинг нафс устидан тўла ғалаба сафоси билан бирлашуви маъноларини ифодалаган. Демак, Навоий шеъриятида ранг маъносининг ўзига хос сирли ва нозик жиҳатлари мавжудлигини билиш ҳам мутафаккир шоир асарларини саёз англашдан сақланишда ўқувчига ёрдам беради. Шу ўринда XX аср бошларидан буён турлича қараш ва тортишувларга сабаб бўлиб келаётган бир масала – Навоий ижодиётининг тасаввуф таълимотига дахлдорлиги хусусида мухтасар тўхталиб ўтиш зарурга ўхшайди.

Навоийни даҳрий фикр-қараш тарафдори қилиб кўрсатишга уриниш нечоғлиқ бемаъни ва бесамар бўлган бўлса, уни сўфийлар гуруҳига қўшишга уриниш янада зўракиликдир.

Навоий бутун ижодиёти мобайнида миллат ва Ватан дарду ташвишлари билан нафас олган, шахс эрки, ҳақиқат ва адолат гантанаси учун курашган халқпарвар санъаткор эканлигини ҳеч ким инкор қилолмайди. Туркий халқлар бадий тафаккури ва умуминсоний тушунчаларини Навоий энг баланд, энг ёрқин босқичга кўтариб, тарих саҳнасида мутафаккир, файласуф, аллома ва беқиёс шоир сиймосида мангуга қад ростлаганди. Шу ҳақиқатнинг ўзиёқ Навоийга сўфийлик ёрлиғини ёпиштириш мумкин эмаслигига тўла-тўқис кафолат беради. Бундан ташқари, давр, замон ва тарих буюк Навоий зиммасига юклаган инсоний ва ижодий вазифа, соф тасаввуфий маъно ва қарашларни шеър орқали тарғибу ташвиқ қилишга нисбатан жуда кўп маротаба долзарб, жуда кўп карра масъулиятли эди. Ҳеч шубҳасиз, Навоийнинг тасаввуф таълимотига қизиқиши теран кечган. Ёуюк шоир шафқатсиз ҳаёт қарама-қаршиликлари ва инсон

қисматига дахлдор ниҳоятда мураккаб, чигал муаммоларни ҳал қилишда тасаввуф мафқурасига таянганлиги, ундан нажот кутганлигини сира-сира инкор этиб бўлмайди. Шунга қарамасдан, Навоий шеърияти тараққиёти учун тасаввуф ёрдамчи, янада аниқроғи, бир восита вазифасини бажарган. Тасаввуфнинг мавзу тармоқларини умумий ва қисқа тарзда, нафсни ислоҳ қилиш, ёмон ва тубан ахлоқий хусусиятлардан покланиш, касратдан кечиб ваҳдатга етишиш, комиллик мақомида ҳусни мутлақ висолига восил бўлиш деб белгилайдиган бўлсак, булардан бирортаси ҳам Навоий назаридан четда қолмаганлигини эътироф этиш лозим бўлади.

Навоий шеъриятида тафаккур ва маърифат, ишқ ва руҳоният, комиллик ва ҳуррият тасвирлари мисли кўрилмаган баландликларга кўтарилган. Буни шоирнинг туркий ва форсийдаги шеърий девонлари ҳам, дostonлари ҳам тўла тасдиқлайди. Навоий тасаввуфни, биринчи галда, инсонни хулқий ноқислик, жаҳолат ва худпарастлик, риёкорлик ва ақидапарастлик тузоғи ва оғусидан муҳофаза қилиб, инсонга ўзлигини танитадиган, яъни илоҳий-ишқий манзил ва мақомларга кенг йўл очувчи бир маслак деб билди. Бунда, албатта, нақшбандийлик тариқати талаб ва одоб шартлари ҳам аҳамият касб этганди.

Хулласи калом, Навоий шеъриятидан ким нимани ахтарса, шуни топади. Фикран ва руҳан ким нимага талабгор бўлса, унда барчаси мавжуд. Ҳатто золим ва жоҳил ҳам бу шеъриятдан шифо топади. Чунки Навоий шеъриятида битта бош мақсад бор – комиллик. Асосий биргина нур, зиё манбаи бор – ИШҚ:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун...

Жону жаҳонни ёритувчи ана шу ишқ Навоий шеърларининг қадр-қийматини кўкларга кўтаргандир.

Навоий яшаган асрдан токим бугунги замонгача ўзбек адабиётининг юксалишига ҳисса қўша олган бирор-бир ёрқин истеъдод йўқки, Навоий ижодиётидан таъсирланмаган ва ўрганмаган бўлсин – уларнинг ҳамма-ҳаммаси улуғ санъат-

кор мактабидан сабоқ олиб, буни турли шаклларда изҳор ҳам қилиб келишган. Дарҳақиқат, Навоий нафаси теккан сўз ва маъно, Навоий санъатидан илҳомланиб яратилган шеърнинг ранги ҳам, оҳанг ва ифодаси ҳам ўзгача бўлиши юз йиллар мобайнида исботланиб келинганлигининг энг намунали ми-соли Заҳириддин Муҳаммад Бобур шеърятидир.

Навоий наинки ўзбек, умуман, туркий адабиётнинг мар-казий сиймоси. Буни озарбойжоннинг оташнафас шоири Муҳаммад Фузулий, туркман классиги Махтумқули, қозоқ оқини Абай, қорақалпоқ ёзма адабиётининг асосчилари-дан бири Бердақ каби қалам соҳибларининг эътирофлари-дан ҳам англаш мумкин. Демак, Навоий ижодиёти қардош халқлар билан бўлган асрий алоқалар, дўстлик муносабатла-рини мустаҳкамлаш ва янги босқичларга кўтаришда ўзига хос мустаҳкам асос вазифасини ўтаган. Шу маънода Президент Ислом Каримовнинг: "Таъбир жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўқки, у Навоийни билмаса, Навоийни севмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод би-лан қарамаса", – деган сўзлари айни ҳақиқатдир.

Алишер Навоийнинг бадий ва илмий меросини ўқиб-ўрганиш илгарилари, асосан, зиёли ҳамда мутахассислар эҳтиёжи чегарасида кечган бўлса, бугун энди Навоий орзу қилган мустақил давлат ва эркин миллат эҳтиёжига айланиб бормоқда. "Навоийни бугун ҳам, кейин ҳам жуда яхши билиш лозим!" – дейилганда, "Кеча, яъни шўро давлати ҳукм юритган пайтларда нега яхши ўрганилмади?" – деган саволга ҳам хо-лис жавоб қайтариш керак. Зеро, Навоий каби санъаткорлар ижодиётини мукаммал билиш ва бор ҳолича оммага етказиш учун биринчи галда миллатнинг тафаккури, тили, дини, тари-хига қараши эркин бўлиши зарур. Мустабид шўро салтанати бунга қачон имкон ва имтиёз берган? Сўнгги нафасигача у буларга зимдан душманлигини тўхтатмаганлиги учун навоий-шуносликда ҳам ҳамиша бир чалалик, бартараф этишга асло имкон берилмаган бир чекланганлик ҳукм суриб келган.

Тўғри, шўро ҳокимияти замонида бобокалон шоиримизнинг илоҳида тўплам ва асарларидан ташқари томликлари, 1986-2003

йилларда эса йигирма жилдлик "Мукаммал асарлар тўплами" нашр этилди. Буларнинг бариси навоийшунос олимлар меҳнати ва тортган заҳматлари туфайли амалга оширилган. Бу – энди бир тарих. Уни эса ўзгартириб бўлмайди – ўтганга холис баҳо бериш лозим. Холис баҳодаги асосий бир жиҳат шуки, совет давлати ва сиёсати Навоий асарларини жафокаш ўзбек халқи ҳар жиҳатдан қаноатланарли ва етук савияда ўқиб-ўрганишдан манфаатдор эмас эди... Шунингдек, шоирнинг:

Ўз вужудингга тафаккур айлагил,
Ҳарне истарсен ўзунгдин истагил, –

каби сўз ва чорловларини ҳаққоний мушоҳада этишга ҳам имкон берилмасди. Бугун ҳаммаси ўзгариб, таъқибу тазйиқлар барҳам топди ва бир неча асрлардан кейин тарихда биринчи марта озод мамлакат, эркин илмий-маданий муҳитда Алишер Навоийнинг барча китобларини ўзида жамлаган кўп томликни чиқаришга киришилди.

БАДШҲИ МАТН ВА ТАҲЛИЛ МУАММОЛАРИ

Шоирлик аслида шеърни шеърятга алоқаси йўқ нарсалардан тозалай билишдир. Чунки шеърнинг гўзаллиги, аввало, ана шу мусаффоликда акс этади. Шеърдаги софлик – туйғу ва тушунчадаги софлик демак. Шеър билан шеърхон орасидаги давомли ички алоқа шундан бошланади. Тўғри, бевосита матнга диққатни қаратиш, уни тадқиқ ва таҳлил қилиш адабиётнинг барча муҳим жиҳати, ўзига хос ҳолатларини ёритишга тўла-тўқис имкон беролмайди. Аммо у адабиёт илмини умумий, бир ёқлама, гоҳ фаросатсизларча тўқилган фикр-мулоҳазалардан ҳимоялаши шак-шубҳасиз. Зеро, ҳақиқий адабиёт – санъаткорлик завқи ила яратилган асардан бошқа бир нарса эмас. Унинг билан тўғридан-тўғри муносабат ўрнатишгина шахсий таассурот ва тасаввурни юзага келтиради. Бироқ ҳеч қандай адабий матн, муайян бир усул, тушунча ва ҳақиқатга таянилиб ўқилмагунча, ўз-ўзидан туйғу ва фикр уйғотолмайди.

Мукаммал асар матнини табиатга қиёслаш мумкин. У ҳам ўзига хусусий саволлар билан мурожаат қилинганда, фақат ва фақат ана шундай ҳолатда ўқувчига сир-асрорини кенг очади. Шунда матн таҳлили аталмиш усулнинг афзалликлари, кўп нарсани юза ва чала билишдан ниҳоятда фойдали экани ҳам равшанлашади. Бундан ташқари, энг гўзал, энг оригинал адабиёт намуналарини ўжарлик ва ўзбошимчалик чангалидан қутқазишнинг бир чораси ҳам матн таҳлилидир. Тарихий-қиёсий ё биографик методда бажарилган илмий ишларнинг афзалликларини қадрлаш, яхши жиҳатларини, албатта, ривожлантириш керак. Қуруқ инкорчилик, ёқимсиз бир чечанлик билан илмда ҳеч нимага эришиб бўлмайди. Шу билан бирга, илм-фанда очиқлик, янги изланишлар зарурлигига бепарво қолмаслик жоиз. Бизда поэтик матн тадқиқи дейилган-

да, асосан, ғоя ва мазмундан баҳс юритиш, вазн, қофия, бадиий санъатлар хусусида сўзлаш тушунилади. Ростки гап, бу бир қадар жўн қаноат ва қолиплаган тажриба. Ҳолбуки, чинакам таҳлил ва талқин матнда мавжуд ҳамма нарсани, ҳаттоки, ҳарф товушлари, оҳанг, ранг товланишларини ҳам маънолаштириш, муаллифнинг шахсий ҳолат, кайфият, руҳоний сезимлари билан алоқадорликда ёритишни талаб қилади. Ахир, давр руҳи, замон нафаси, жамият дарди ҳам дастлаб ижодкор шахсига таъсирини ўтказиб, ундан сўнг асарларига кўчади. Шарқлик буюк шоир ва адиб борки, деярли ҳаммаси ўзининг нафс ва характериға бир санъат асари янглиғ сайқал бериб, уни бутун шахсият ҳолиға кўтарган. Мутасаввиф санъаткорлар учун бундай шахсият орзуси инсоннинг башарий иродасини илоҳий ирода мақомиға юксалтириб, уларни ўзаро бирлаштира олишдир. Бундан инсон ҳеч нима ютқазмайди ва ҳеч қанақа зиён ҳам кўрмайди. Аксинча, вужудидаги кучсизлик, чиркинлик ва ёвузликлардан бир йўла қутулади.

Ажабланарли жойи шундаки, ҳанузгача бизда кенгроқ ўйлаб ҳам кўрилмаган бу мураккаб муаммо, ғарб шарқшунослигида ўтган асрнинг биринчи ярмидаёқ ўрганила бошланган. Диққатға молик иш сифатида улкан инглиз олими ва румийшуноси Рональд Никольсоннинг "Тасаввуфда илоҳий шахсият тушунчаси" номли тадқиқотини эслатиш мақсадға мувофиқдир. Ушбу асар ҳақиқатда катта меҳнат ва билимдонлик билан ёзилган. Унинг Мансур Ҳаллож, Имом Ғаззолий ва Жалолиддин Румийға бағишланган фасллари кишида кўп мулоҳаза, мушоҳада уйғотади. Аммо араб алломаси, Никольсоннинг содиқ шогирди Абул Аъло Афибий устозининг китобларидан бириға ёзган мазмундор сўзбошида ўша тадқиқотнинг асосий камчилиги тўғрисида, "Муаллиф, бутун куч-қувватини, христиан илоҳиётидан олинган шахсият тушунчасини умумлаштириш ва унинг муқобилини тасаввуфдан топишға сарф қилган. Ҳолбуки, христиан нуқтаи назари билан, ислом нуқтаи назари ўртасида жуда катта фарқ бор", дейди. Айнан шу фарқ билан ҳисоблашмагани туфайли Алишер Навоий лирик қаҳрамонлари дунёқараш ва шахсияти

ёритилган айрим тадқиқотларда шеърӣ матндаги асл моҳият ва ҳақиқатга ҳеч мувофиқ келмайдиган фикр-қарашлар илгари сурилган. Бунинг бош сабаби эса матннинг ғоявий-бадӣӣ таркибини тўғри ва теран мушоҳада этмасдан рус адабиёт-шунослигидаги илмӣӣ-назарӣӣ тушунча ва хулосаларни унга татбиқ қилинганлигидир. Бунақа тажриба эҳтимол ўша замонларда зарур бўлгандир. Ҳозир эса унга ҳеч зарурият йўқ. Шахс ва шахсият комиллигини Навоӣӣ қандаӣӣ англаб, қанақа миқёсларда талқин қилган бўлса, илмда худди шундай тарзда кўрсатиш лозим, вассалом.

Модомики, гап шахсият ҳақида экан, ижодӣӣ шахсиятга дахлдор бир ҳақиқатга ҳам тўхталиб ўтиш ортиқчалик қилмайди. Чунки, хусусӣӣ услубга эга бўлиш – бу хусусӣӣ бир шахсиятга эга бўлиш демак. Масалага кенгроқ ёндашилса, ижодӣӣ шахсиятни ёрқин намоён қиладиган аломат, туйғу ва тушунча эмас, балки услубдир, деган хулосага келинади. Ижодкор мавзу, завқ, гоҳо хаёлларнинг маълум бир қисмини бошқалардан олмоғи мумкин. Бу унинг улуғлигига асло монелик этмайди. Улкан санъаткорлар кўп мавзуларни ўзгалардан ўзлаштиргани адабиёт тарихидан яхши аён. Ҳамма гап, у ёки бу ғояни қандаӣӣ шаклда англатиш, қандоқ ҳарорат ва моҳирлик ила тасвирлаш, яъни услубдир. Шунинг учун ижодиётида қатор ўхшашликлар мавжудлигига қарамасдан, Алишер Навоӣӣнинг буюк ва қудратли шахсияти, услуби барча салафлари, замондош қаламкашлардан ажралиб туради. Унинг руҳӣӣ ҳаёти, шеърни руҳнинг тили, мусиқаси ҳолига етказиш маҳорати бутунлай ўзгача. Навоӣӣ шеърлари таҳлилида шуларни ёритишга уриниш зарур. Афсуски, кўпинча, бунга яқин ҳам борилмайди. Сабаб нима? Сабаб кўп. Биз улардан фақат айримларига эътиборни қаратмоқчимиз.

Мавлоно Жалолиддин Румӣӣга кўра, “тадқиқ” бир ноқисликнинг тазаҳҳури саналади. Шу боисдан гўзаллик текширилмайди, қуруқ ва совуқ бир мантиқ билан чайналмайди, балки кашф этилади. Бу алоҳида диққатга лойиқ фикр.

Ғарб психологлари “эстетик туйғу” деб номлаган туйғуни Шарқ шоирлари одамнинг ўзида бўлмаган ёки унинг табиати-

га бегона гўзаллик туйғусини йўқдан бор қилиш эмас, аксинча, инсонда мавжуд гўзаллик ҳиссиётини уйғотиш, онг ва идрок остидаги латифликларни ҳаракатлантириш деб билишган ва ёзилган ҳар бир асар шунга мўлжалланган. Демак, хулоса аниқ: инсон моҳиятда гўзаллик туйғусига молик бўлмаса, санъат асари қаршисида у ҳеч ким. Адабиёт ва дин, фалсафа ва бадий ижод, санъаткорлик ва тарихнавислик алоқаларини беҳато фарқлашга ҳатто илм ҳам унга кўмак беролмайди. Мукаммал бадий матн йўқ жойда – адабиёт йўқ. Адабиёт ва санъаткорлик йўқми, демак у бошқа бир нарса. Уни ўз номи билан аташ, ўз характер хусусиятларига мувофиқ усулларда тадқиқ қилиш керак. Жуда кўп соҳа вакиллари хусусий мақсадлари йўлида адабиётдан фойдаланишга уринишган. Жумладан, дин ва тасаввуф арбоблари ҳам. Вазн ва қофиядан бўлак шеърятга асло алоқаси бўлмаган диний-тасаввуфий асарлар бадий матн мезонлари бўйича баҳоланмаса, мумтоз адабиётимизни хас-хошокдан асраш яқин йилларда жуда қийинлашиб қолади. Чунки бир хато ҳеч кутилмаган ўзга бир хатога ҳамиша замин ҳозирлаб, йўл очади. Биз истаймизми, истамаймизми, Шарқ адабиётида инсонни дунёга таҳқир ва нафрат кўзи билан қарашга чорлаган, банданинг ожизу нотавонлигидан баҳс этиб, тафаккур ва ҳурлик шуурини сўндиришдан ором топган қаламкашлар бўлган. Диний бир бадбинлик ва маҳдудлик излари ўзбек адабиёти тарихида ҳам назарга ташланади. Бундан ташқари, ботинийлик тушунчалари суқулиб кирган тасаввуф тармоқлари ва фалсафий тасаввуф ошуфтаси бўлиб қолганлар ҳабибийлик, воқифийлик, авлиёийлик, ҳолия, илҳомия каби тариқатлар тарғиб этган мақсад ва ҳаракатлар инсон ахлоқи, маънавий мақсадларига нечоғлиқ мувофиқ келишини, албатта, ўйлаб олишлари керак. Акс ҳолда бир найрангдан қутулиб ғайриихтиёрий равишда бошқасига тутилиш ҳеч гапмас.

Шўро давлатининг қитмирлик ўйинларидан бири – Шарқ мумтоз адабиёти, санъати ва мусиқаси маъно-моҳиятини тарихий руҳи ва нафасига мувофиқ тарзда англашга тўсиқ қўйгани эди. Шу маънода иккита мисол келтирмоқчимиз. Дунёвий адабиёт деган тушунча ўзбек адабиётшунослигига

қандай ва нима мақсадда олиб кирилган, деган саволга, бизнингча, бугун ҳеч ким аниқ жавоб беролмаса керак. Дунёвий адабиёт тушунчаси ҳам, атамаси ҳам дастлаб олмонлар орасида пайдо бўлиб, кейин бошқа ғарб ўлкаларига тарқалган. Дунёвий адабиёт, завқ ва ҳузур манбаи бўлмиш моддий ва зоҳирий оламни идеаллаштириб, ҳаётнинг дин билан, илоҳиёт билан алоқасини бутунлай узиш ғоясини илгари сурган. Шу нуқтаи назардан қаралганда, дунёвий адабиёт дегани – бу мумтоз шоирларимизнинг моддий дунёга муносабати. Ундан туғилган қалб ҳақиқатлари ва энг эътиборли ирфоний, ишқий ҳиссиётларини инкор этиш дегани. Модомики, шундай экан, Навоий ғазалиёти билан туркий тилда қалам тебратган устозлари шеъриятини ғоявий-бадий вобасталикда тўғри талқин қилиш мумкинми? Бунинг иложи йўқ. Шунинг учун илоҳий ишқ завқи ва ҳолатлари тасвирланган ғазаллар таҳлили хатолар билан бўлиб-тошгандир. Аммо адолат юзасидан баҳоланадиган бўлса, бошқа жойлардаги аҳвол янада ёмон. Масалан, тасаввуфий маслак ва илоҳий ишқ сирларини ёритишга уринган бир китоб муаллифи Жон Белдек: “Илоҳий ишқ мавзусидаги шеърларни хато англаш ва нотўғри шарҳлаш юз йиллардан буён давом этиб келади. Ҳозирги кунда ҳам аҳвол аввалгидан фарқланган эмас”, – дейди. Бу гапга ишонмоқ лозим. Алишер Навоийда шундай бир байт бор:

Фиғонки, ишқ ҳадиси дақиқ эрур андоқ
Ки, қосир ўлмиш ани англамоқдин идроким.

Кўнгли муҳаббат оташида ловиллаб ёнган Навоийки, ишқ асрорини англашда қосирликни тан олган экан, ишқнинг туб моҳиятини ёритиб берувчи ҳол илмини четлаб, нима учун биз хаёлга келган гапларни ёзаверишимиз керак? Мустақиллик даври навоийшунослиги ўзини-ўзи муҳофаза қиладиган даражада билим, ўзини-ўзи хато ва камчиликлардан қутқазадиган савияда ўткир дид ва мушоҳадага эришмоғи шартдир. Бу қуруқ даъват эмас, албатта.

Йигирманчи аср бошларида мумтоз шеърят олтин тахтидан қулатилгач, асрий ҳақ-ҳуқуқини ҳам у бой берган эди.

Унга қандай муносабатда бўлишни эса сиёсат белгилаб бергани ҳеч кимга сир эмас. Партиявийлик, синфийлик, дунёвийлик каби ғоялар шундан яралган. Даҳрийлик маслаги адабиётни дин ва тасаввуфдан йироқлаштирувчи хоҳлаган фикрмулоҳазани айтишга изн берган. Бугун бизда мафкуравий қўрқув ёки тазйиқ йўқ. Классик адабий меросимизни энди шошилмасдан, эркин, теран ўрганишга йўл очилган. Лекин имконият ва имтиёзлардан тўла-тўқис фойдаланиш учун гоҳ талант ва илм чуқурлиги, гоҳ қилаётган ишимизга танқидий қараш етишмаётганга ўхшайди. Ваҳоланки, Навоийнинг биргина байтини ҳар жиҳатдан ўрганиб, зоҳирий ва ботиний маъноларини, санъатини қойиллатиб талқин этиш, ўнлаб ғазалларга битилган саёз таҳлиллардан афзалдир.

Машҳур француз адиби ва мунаққиди Поль Валерининг эътирофи бўйича: “бадий матннинг қиймати, ҳар шахсга кўра алоҳида бир тафсирга имкон бера олишидадир”. Дарҳақиқат, асосан, шахсий бир фаолият ва ифода тарзининг ҳосили бўлган адабий асар ҳар бир ўқувчига айри-айри таъсир ўтказиши табиий. Айни бир матннинг ўзга муҳитда, ўзгача бир усулларда амалга оширилган талқинлари, айтайлик, бизникидан фарқланмайди деёлмаймиз. Аммо бир ҳақиқат аниқ: шеърда туйғу ва маъно фақат тил, шакл ва услуб орқали таъсирли бир мақомга келтирилади. Шу боисдан таҳлилда биринчи галда тил руҳи ва сўз ҳаётига диққат-эътибор доимо ўзини оқлайди. Оқлагани шуки, рамз, мажоз, тимсоллар ҳам тил измидан четга чиқиб кетолмайди. Донишманд Хоразмий: “Зоҳиру ботин хабари сўздадир”, – деганда тўла ҳақ эди. Тасаввуф ва тасаввуф шеъриятидаги ўзига хос янгиликлар ҳам, аввало, тил кўмагида жорий қилинган. Хуллас, тасаввуф тарих майдонида қад ростлаб, ўз тилини шакллантиргач, юзлаб истилоҳ ва калималар қатори ғам, алам, ғариб, ғурбат, васл, ҳижрон, дард, бало, сир каби кўпдан-кўп сўзлар ҳам олдингисидан тамоман бошқа мақсад ва маъноларда ишлатилган. Навоийда шундай ғазаллар ва:

Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлуғи дағи қаттиқ аламдир, –

каби юзлаб байтлар борки, уларнинг тўғри таҳлил ва талқини учун ҳатто тасаввуф луғатлари ҳам ёрдам беролмайди. Бошқа чора, бошқа йўл топишни Навоийнинг ўзи кўрсатади. Биз эса Навоийнинг ўзига қаттиқ суяниб Навоий шеърларини талқин қилишга ҳамиша ҳам амал этолмаймиз.

Алишер Навоий асарларини ҳаққоний тарзда тадқиқ этиш, хатою камчиликлардан сақланишнинг асосларидан яна бири, албатта, тарих, айниқса, Навоий даври тарихидир. Улуғ шоирнинг турли шаклдаги шеърлари, насрий асарларида тарихий воқеалар, кундалик ҳаёт ҳодисалари, у ёки бу ижтимоий тоифага мансуб шахслар ҳақида ҳам етарлича баҳс юритилган. Булар ўшанда замонавий маъно касб этган бўлса, секин-аста тарихий қийматни акс эттирган ва шеърдан – тарихга ёки тарихдан – шеърга бир йўл излаш эҳтиёжини юзага келтирган. Албатта, Навоий асарларида ифодаланган тарихий ҳақиқатларнинг ҳаммасини тўғри аниқлаб, ана ундан кейин матн талқини ва таҳлилига киришиш жуда қийин. Лекин имкон даражасида бунга интилмаслик қандай асоссиз, ҳаёлий фикр-мулоҳазаларга бошлашни ҳам унутмаслик керак. Шу маънода характерли бир масалага тўхталсак. Маълумки, соқийнома аталмиш жанр Шарқ шеърлятида, хусусан, форс-тожик поэзиясида шуҳрат топган. Шу боисдан соқийноманинг шаклланиш ва тараққиёт тарихи Эронда, Тожикистонда махсус ўрганилиб, мақола ва китоблар чиқарилган. Навоийгача бирорта ҳам ўзбек шоири бу жанрда асар ёзмаганлиги илмда қайд этилган. Навоий ҳам бор-йўғи битта соқийнома яратган. Аммо бадий ижодда сон эмас, сифат, мисра ва қофия тизими эмас, балки моҳият ва маҳорат аҳамиятга эгаллигини Навоийнинг соқийномаси тўла тасдиқлайди. Қарийб беш юз байтдан иборат бу асар “Ҳазойин ул-маоний”нинг сўнгги девони – “Навойид ул-кибар”га киритилган. Бир неча навоийшуносларимиз уни ўрганиб, ўз хулосаларини ҳам билдирганлар.

Илм аҳли орасида, соқийнома ёзишдан асосий мақсад – бу фоний дунёдан кетган энг яқин кишиларни хотирлаш, ғам-андуҳни унутиб, вақтни ғанимат билиб, умрни ардоқлашга чорлашидир, деган қараш анча барқарорлашган. Хориждаги айрим

шарқшунослар, жумладан, Е.Э.Бертельснинг фикрлари ҳам шундай бўлган. Навоий соқийномаси ҳам бир ёдномга – хотира талабидан туғилган ижод намунаси сифатида ўрганилган. Ҳолбуки, уни ёзишда Навоийнинг илҳомчиси хотира ва тахайюл эмас – ҳар кун аччиқ-чучугини тотган, шодлик ва қувончни шоирдан қизғаниб, ғаму ғуссани фаровон айлаган ҳаётнинг айнан ўзи эди.

Тарихий маълумотларга кўра, 1485 йилда Султон Ҳусайн Бойқаронинг синглисига уйланган Олтин Ўрда хони Аҳмадхон (Кичик Муҳаммад)нинг ўғли Баҳодир Султон сингиллари билан Ҳиротга меҳмон бўлиб келади. Ҳусайн Бойқаро уларнинг шарафига “чингизийлар усулида” катта бир анжуман, яъни қурултой ташкил қилади. Шоҳона зиёфат берилиб, қимиз ва май тортилади. Қадимий куй-қўшиқлар янграйди. “Соқийнома”да Навоий бу ҳақда шундай деган:

Соқийё, май туту қўйғил сўзни,
Хон қурултойига еткур ўзни.

Соф май жом аро гар дилкашдур,
Ўтуғон ичра қимиз ҳам хушдур.

Эй йиров, сен ҳам ишингни кўргуз,
Ўтуғон бирла улуғ йирни туз...

Албатта, соқийнома ва унинг талқинига тегишли мулоҳазаларимизни атрофлича баён қилиш имкони йўқ ҳозир. Бироқ унинг ёзилиш тарихи ва маъно-моҳиятини аниқ белгилашга хизмат этувчи яна бир фактни изоҳлаш зарурдир. Гап шундаки, Навоий ўзининг гўзал ва фавқулудда таъсирли бу асарини Бойқаронинг жияни, яъни Баҳодир Султонга бағишлаб яратган эди. Ундаги мана бу сўзлар олис Дашти Қипчоқдан ташриф буюрган навқирон хонга қаратилгандир:

Шаҳға меҳмону, азизу дилбанд,
Ҳам қариндош, яна ҳам фарзанд.

Кўрки, сен ким сену қайдин келасен,
Қайси мулк ичрасену ким биласен.

Ҳеч шаҳ топмади бир хон сендек,
Бу улус кўрмади меҳмон сендек.

Хулласи калом, масала қўйиш, муаммо санаш унча қийинмас. Уларни зўриқмай бажаришга қодир куч ва имконият бўлмаса – бу оғир.

Баъзан шеър таҳлили ва талқинини мураккаблаштиришга неҳоят бор, деган савол аралаш эътирозлар эшитилиб қолади. Балқинни атайлаб мураккаблаштириш, таҳлилда ўтлаб кетиш, албатта, сунъийлик, албатта, бемаънилик. Бундай иш гоҳо ақл ҳосиллиги ёки қалб хасталигидан ҳам далолат беради. Лекин амалда таҳлилнинг мақбул ё номақбул эканига шеърнинг ҳам роли бор. Ҳар қандай тадқиқотчи яроқсиз шеърни яхши ва фазилатли деб кўрсатишга нечоғлик уринмасин, барибир ҳеч натижага эришмайди. Бунинг акси бўлса-чи? Жаҳондаги бир қанча шеършуносларнинг эътирофлари бўйича, шеър камида икки маъно қамламоғига эга бўлмоғи керак. Бундан ташқари у оддий, дейлик табиатадаги хабардан фарқланмоғи лозим. Таассуфки, биз газета хабарида фарқланмайдиган шеърларни ўқийвериб, классикларимиз тажрибаларидаги кўп маънолилиқ сирларини очишга умуман уринмай қўйганмиз. Ваҳоланки, оғзаки тилга қараганда юксак, оҳангдор ва сербўёқ бўлган шеър тили сўзларнинг асосий маъноларидан кўпроқ ён маъносига суяниши, шу тарзда калима илк мазмунидан узоқдаги бир маъно қийматига ҳам эришиши олишини улар амалда қайта-қайта исботлаб кетишган. Мисолнинг бешиги ҳам, эшиги ҳам илм-маърифат. Муҳаммад Фудулий туркий девонининг дебочасида: "Илмсиз шеър асоссиз депофдир. Асоси йўқ девор безътибордир", – деб ёзган. Навоийнинг олимлигини шоирлигидан, шоирлигини мутафаккирлигидан, мутафаккирлигини буюк ва бетимсол шахсиятидан ажратиб кўринг. Кўз ўнгингизда тамоман бошқа шоир пайдо бўлади. Ҳақиқат Навоийнинг ижод олами, хусусан, санъатхонасига эркин ва ишонч билан интилишнинг бош йўли ҳам илм, ирфондир.

ШЕЪРИЙ МАТН ВА ОБРАЗ МАЪНОДОРЛИГИ

Шарқ мумтоз адабиёти – моҳиятга интилувчи, инсон кўнглини, унинг маънавий дунёсини ҳамма нарсадан устун қуювчи бир адабиёт. Модда ва моддийликдан кўра маъно ва маънавийликка эътибор доимо унда юксак бўлган. Туйғу, фикр-мушоҳада ва тасвир – буларнинг бари Шарқ адабиётида, аввало, мазмун ва моҳиятга асосланади. Диний-илоҳий ҳақиқатларни билиш ва ўзлаштириш йўли – бу ҳам маъно йўли. Эски адабий матнлар билан танишганда сўзнинг баъзан ўнлаб маъно-мазмунни билан қизиқишга тўғри келади. Агар шундай қилинмаса, айтиб бериш қийин бўлади. Агар шундай қилинмаса, айтиб бериш қийин бўлади. Агар шундай қилинмаса, айтиб бериш қийин бўлади. Агар шундай қилинмаса, айтиб бериш қийин бўлади.

Меҳрибонлар қани, аҳбоб доғи!

Ҳамнишинлар қани, асҳоб доғи!

Барча ғурбатқа хиром айладилар,

Хулд боғини мақом айладилар¹.

Ғурбат дейилганда, асосан, эл-юртдан жудолик, айрилиқ ҳасрати, қандайдир ғавғо ва азоб-уқубат каби маънолар тушунилади. "Барча ғурбатқа хиром айладилар" дейилганда эса, ғурбат сўзи нариги дунё, яъни охират мазмунида қўлланилган.

Кишики васл тилар, ғурбат ихтиёр этсун,

Ул орзуға бурун тарки хонумон яхши².

Бу байтдаги "ғурбат" энди бутунлай бошқа моҳиятга эга ва ўлим ёхуд охират тушунчасига унинг алоқаси йўқдир.

¹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 488-бет.

² Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 5-жилд. Тошкент, 1990. 405-бет.

Маълумки, тасаввуф психологиясига кўра сўфий, дарвеш ва орифлар учун ғурбат ҳаётини яшаб, ғариблик изтироби ва қийинчиликларини кўнгилдан кечириш муҳим ҳисобланган. Чунки мусофирлик ва мусофирликдаги ҳаёт, тажрид, тафрид деб аталган ёлғизлик ҳолатларини чуқур идрок қилишга имкон берганидек, инсонни ёлғон дўстлик, сунъий улфатчилик ва бетаниин манфаатлардан йироқлаштиради. Энг муҳими, ғариб бўлган киши шон-шухрат, манманлик тузоқларидан ҳам қутулиб, ўзи билан ўзи юзма-юз қолади. Бу эса ўзини англаш, илгарилаш ва комилликни истовчи кўнгил учун гўзал фурсатдир.

Тасаввуфда икки хил саёҳатдан баҳс юритилган. Бири – вужуд саёҳати, иккинчиси – қалб саёҳати. Булар моддий ва маънавий саёҳат ҳам дейилган. Абдулкарим Қушайрий сўфийларнинг аксарияти сулуқларининг бошида ва ёшлик чоғларида кўп сафарга чиқиб, сўнгга узлатга чекинганлари тўғрисида сўзлаб, Жунайд Бағдодийнинг қуйидаги мулоҳазаларига эътибор қўради: “Тавҳиди сўфийя шундайдир: қадим бўлганни ҳадис бўлгандан ажратиш, Ватанни тарк айлаш (моддий ва маънавий маскан, мақом, мавқе ва ҳоллардан йироқлашиш), нафс тинчлан ва тилаган нарсалардан алоқани узиш, маълумни ҳам, мажҳулни ҳам четга суриб, буларнинг барчасининг жойига Ўллоҳни иқома этмоқдир”³.

Навоийнинг васл орзусини тарк ва ғурбатга вобаста тарзда ифодалашида ҳам Бағдодий шарҳлаган тавҳидга ишоратни кўриш қийин эмас. Бундан ташқари, шоирнинг “ғурбат ихтиёр” тусун” деган чорлови замирида висол истаган киши ғариб бўлсин, ғариблик мақомига кўтарилсин мазмунидаги фикр ҳам мавжуддир. Улуғ шоир “Садди Искандарий” достонида:

Навоий, чу ғурбатда сен шод бўл,
Ватан ёди ранжидин озод бўл!

Агар Шарқу Ғарб ўлса манзил санга,
Не ғам, ком агар бўлса ҳосил санга⁴, –

³ Рисолати Қушайрий. Анқара, 1991. 476 – 477-бетлар.

⁴ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Мукаммал асарлар тўплами. Ўнбиринчи йилдлик. 11-йилд. Тошкент, 1993. 423-бет.

дейди. Одам ғурбатда, яъни эл-юртидан йироқларда юриб, ғарибликда ҳам шод-хуррам кун кечириши мумкинми?

"Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш..." мисраси билан бошланадиган машхур рубоийни таҳлил қилган олимларнинг деярли барчаси ушбу саволга мантиқан "Йўқ! Ҳеч мумкин эмас!" дея жавоб қайтаришган. Мана, мактаб дарсликлардан бирида ғурбат тушунчаси қандай ёритилган: "Ҳар бир инсон, жонзот ўз Ватани, ўз тупроғида азиз, ардоқли... ўз юртидан ажралиш фожиа. Инсон фақат ўз ватанида ўзини ғариб, бечора сезмайди... Бу тўрт мисра замирига (яъни *рубоийга дейилмоқчи* – И.Ҳ.) шоир олам-олам маънони жо этиб, Ватансизлик инсон учун оғир азоб эканини, ҳар қандай шароитда ҳам ўз ерига содиқ қолиш одамни бахтсаодатга элтишини таъкидламоқчи бўлади"⁵. Энди юқори синф ўқувчиларига мўлжалланган фикрларни ўқиймиз: "Ушбу рубоийда эрк туйғуси ва ватандан узоқ ("ғурбат")да бўлган киши, яъни "ғариб"нинг ҳоли ифода этиляпти. Шоир ғурбатдаги ғарибнинг қувноқ бўлиши, бегона элнинг унга шафқат ва меҳрибонлик кўрсатиши мумкин эмаслигини тасвирлайди. Бу фикрни таъсирлироқ қилиш учун рубоийнинг сўнгги икки сатрида психологизм асосига қурилган гўзал бир қиёс келтиради..."⁶.

Бунақа фикр-мулоҳазаларни ғурбат, ғариб, қуш ва қафас сўзлари учрайдиган ҳар бир шеър тўғрисида айтавериш мумкин. Лекин Навоий шеъриятида ушбу икки калима (ғурбат ва ғариб)нинг луғавий мазмунидан кўра истилоҳий маъносига кенг ва теранроқ қараш шартдир. Чунки уларнинг ҳар иккаласи ҳам шоир дунёқараши ва ижодиётининг туб моҳиятини англашга хизмат қиладиган "калит" истилоҳлардан саналади. Акс ҳолда Навоийнинг:

Ғурбат ичра истар эрдим кезибон ёру диёр,

Чунки топтим, истамак ғурбат эрур беҳад ғариб⁷, –

⁵ Аҳмедов С., Қўчқоров Р., Ризаев Ш. Адабиёт (Умумий ўрта таълим мактабларининг 6-синфи учун дарслик-мажмуа). Тошкент, 2005. 189-бет.

⁶ Қосимов Б., Тўхлиев Б., Йўлдошев Қ. Адабиёт. 10-синф учун дарслик. Тошкент, 2004. 194-бет.

⁷ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 5-жилд. Тошкент, 1990. 40-бет.

каби байтларини англаш, тўғри талқин қилиш йўли ўз-ўзидан ўсилади ва ким қандай хоҳласа, матнни шундай тушуниб, қандай истаса, шу тарзда таҳлил ва талқин яратишига эрк берилади. Бизнингча, навоийшуносликдаги энг катта бир нуқсон ҳам ана шу.

Бундоқ қаралганда, "Ғурбатда ғариб..." рубойиси тўғрисида айтилмаган гап қолгани йўқ. Ўнлаб олимлар уни таҳлил қилиб, ҳар турли фикр-мулоҳазаларни илгари суришган. Лекин ҳақиқий шеър учун ҳеч бир шарҳ, таҳлил ва талқин охириги сўз ёки хулоса бўлолмаганидек, аввал англамаганини англаш, ҳануз ёритилмаган маъно қирраларини ёритишга ҳам асло монелик кўрсатмайди. Худди шу эҳтиёж туфайли биз рубойига қайта мурожаат қилиб, уни нисбатан батафсилроқ таҳлил этишга уриндик.

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафику меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш⁸.

Рубойи ҳақиқатда содда, самимий ва фавқулодда таъсирли бир оҳангда битилган. Бирорта ҳам ҳаракатсиз, рангсиз сўз йўқ – ҳаммаси жонли, ҳаммаси юксак туйғу ва моҳиятга қаратилган. Рубойининг, айниқса, ватан ва ватансеварлик тематикасига нисбат берилиши, кўп тадқиқотчиларни мақола ва китобларида уни четлаб ўтмасликка рағбатлантирган, десак хато бўлмас. Аввало, бевосита шу шеърдан баҳс юритган айрим навоийшуносларнинг фикр-мулоҳазаларига тўхталиб ўтсак. Устод А.Ҳайитметовга кўра, мазкур рубойини Навоий: "ёшлиги охириларида, гоҳ Машҳадда бир бурчакда, гоҳ Ҳиротда бир бузуғда ҳеч бир кимсанинг ёрдамисиз яшаб юрган йилларда" ёзган⁹.

Орадан бир неча йил ўтгач ёзилган "Буюк шоирнинг йиғилик манзумалари" номли мақоласида олим бундай дейди: "Навоий биринчи бор давлат хизматига киргандан кейин

⁸ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Мукаммал асарлар тўплами. Иккинчи жилдлик. 3-жилд. Тошкент, 1988. 573-бет.

⁹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 61 – 62-бетлар.

кўп ўтмай 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этади. Мамлакатда яна ўзаро феодал низолар бошланади. Бу вазиятда Навоий Машҳадда қолиб, у ердаги мадрасаларнинг бирида илм ўрганишда давом этади. Навоийнинг ўзи туғилган она шаҳри Ҳиротдан, қавму қариндошларидан узоқ Машҳадда кечирган йиллари анча машаққатли бўлган бўлса керакки, у "Мажолис ун-нафоис"да у йилларни эслаганда ўзини "ғариб" деб атайдими... Хуллас, домланинг таъкидлашича, илк девонга кирган ўша рубоий айти "шу вақтларда ёзилган бўлса ажаб эмас"¹⁰.

"Илк девон"ни махсус тадқиқ этган атоқли навоийшунос Ё.Исҳоқов энг аввало рубоийнинг ёзилган вақти ва жойини аниқлашга эътиборни тортар экан, "ғурбат" ва "ғариб" сўзларига асосланиб, қуйидагиларни ёзади: "Шеърдаги "ғурбат" сўзидан кўриниб турибдики, бу шеърни у (Навоий дейилмоқчи ÷ И.Ҳ.) ўз ватани Ҳиротда эмас, балки ғурбатда, мусофирликда, демак, Машҳадда ёзган бўлиши керак. Навоийнинг ўзи ҳам Машҳадда Абулқосим Бобур вафотидан кейин ёлғизликда моддий жиҳатдан ниҳоятда қийналганлиги ҳақида "Мажолис ун-нафоис" асарида сўзлаб ўтади..."¹¹ Ё.Исҳоқов тадқиқининг ўзига хослиги шундаки, унда рубоийнинг илк варианты билан "Ҳазойин ул-маоний"дан ўрин олган вариантдаги фарқлар, яъни иккинчи сатрдаги "рафиқу меҳрибон", "шафиқу меҳрибон", "қадах", "қафас" сўзи билан ўзгартирилиш сабаблари атрофлича изоҳлаб берилган.

"Бу рубоий, – дейди Ё.Исҳоқов мулоҳазаларини якунлаб, – шоирнинг интим кечинмаларини акс эттирувчи оддий лирик шеъргина бўлиб қолмай, балки чуқур сиёсий руҳ билан суғорилган фалсафий фикрларни ўзида мужассамлаштирган ихчам фалсафий тезис ҳамдир"¹².

Шеър ўқувчида қанча кўп мушоҳада уйғотса, ғоявий асосини ҳаёт ва инсон қисмати билан боғлашга нечоғлик кенг имкон берса, ўшанча яхши ва фойдалидир. Шу маънода академик шоир Ғафур Ғулом нақл қилиб қолдирган бир ҳикоятни

¹⁰ Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970. 49-бет.

¹¹ Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. Тошкент, 1965. 133-бет.

¹² Ўша китоб. 134-бет.

хотирлаш ҳам ҳеч зиён қилмайди. "Ривоятга кўра, Ҳири Руд ва Инжил наҳри қапталидаги сўлим бир қишлоқда Сафарбой деган бир чўпон яшаган экан. Унинг гўзал қизи бўлиб, доврўғи Ҳусайн Бойқаро саройигача етиб борибди". Хуллас, ҳуснда якто шу бокира қизни олиш учун подшоҳ ҳазратлари Сафарбойга киши жўнатибди. У эса совчиларга мана нималар дебди: "Қизим тўрт этаги осмон билан тутшиб ётган шу бепоён яланг қирларнинг озод ғизолидай дашт қизидир. Албатта, у муҳташам, аммо катта қалъа деворлари билан ўраб олинган димикда яшолмайди...

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш, –

деб ҳазрати Алишер Навоий бекорга айтмаганлар. Мен ўз эрки булбулдай қизимни Бойқаронинг сунъий гуллари ўсган, олтинланган сарой қафасида сил бўлиб ўлишини истамайман"¹³.

Эҳтимол, бунақа воқеа-ҳодиса ҳаётда ҳеч қачон содир бўлмагандир. Содир бўлганда ҳам Навоийнинг рубойиси эсланмагандир. Гап бунда эмас. Асосийси, рубойида эрк ва эркинлик руҳининг ифодаланиши ва ҳар бир кишини шунга илҳомлантиришдир. Одамни ана у тутқун ва қул, мана бу ҳур ва эркин дейиш нисбий гап. Инсон туғилиб ўсган диёрида ҳам ўзини ғурбат қучоғида, ёлғиз ва ғариб ҳис қилиши мумкин. Покистоннинг буюк шоири Муҳаммад Иқбол бир тўртлигида: "Ман андар Машриқу Мағриб ғарибам" – "Мен Машриқу Мағрибда ҳам ғарибман", деса бошқа бирида бундай дейди:

Ғарибам дар миёни маҳфили хеш,
Ту худ гў, бо ки гўям мушкили хеш.
Аз он тарсам, ки пинҳонам шавад фош,
Ғами худро нагўям бо дили хеш¹⁴.

¹³ Ғафур Ғулум. Адабий-танқидий мақолалар. 1-жилд. Тошкент, 1971. 112 – 113-бетлар.

¹⁴ Муҳаммад Иқбол. Пайғоми Шарқ. Душанбе, 1987. С. 268.

Мазмуни: "Ўзимнинг яқинларим орасида ҳам ғарибман. Сен ўзинг айт: ичимдаги қийноқ ва қийинчиликларни кимга изҳор қилай. Яширин сирим ошкор бўлишидан қўрқаман. Шунинг учун ўзимнинг ғам-ғуссамни ҳатто ўз дилимга ҳам айтмайман".

Навоийнинг рубойиси худди шунақа аҳволдаги зотлар қалбига ҳам таъсир ўтказиб, бир тасалли бағишлаганини тасаввур этиш қийин эмас. Чунки ғурбат кайфияти ва ғариблик ҳолининг миқёси биз билганга нисбатан кенг ва бағоят терандир. Дарвоқе, бир жиҳат ҳаёлдан кўтарилибди. Ўспирин Навоий рубойини ёзишда бирор-бир салафидан таъсирланганми? Ахир, ғурбат ва ғариблик мавзусида ёзишни шарқлик даҳо санъаткорларнинг айтишли барчаси қойиллатишган. Масалан, Ҳофиз Шерозий ғазалларидан бирида:

Ғами ғарибиву ғурбат чу барнаметобам,
Ба шахри худ раваму шахриёри худ бошам¹⁵, –

дейди.

Мазмуни: "Кимсасизлик ва юртдан жудолик ғам-ғуссасига тоқат қилолмайман. Қани эди ўз шахримга борсаму унинг подшоҳи бўлсам".

Буюк Санойи эса булбул қисматига гўё шарҳ битиб:

Булбул ба қафас асиру зоғон – ба чаман,
Семурғ ғарибу каргасон – аҳли ватан, –

булбул қафасда қийналиб, тутқунлик азобидан эзилиб яшайди. Зоғларни қара, гулшан ва чаманларда яйраб юришибди. Шўрлик Семурғ ҳам ғариб, ватансиз, ўлимтихўр қушлар юрт соҳибларидир, дея таъкидлайди.

Бундай байт ва теран ифодалар Навоийни бефарқ қолдирмаганлиги шубҳа туғдирмайди, деб ўйлаймиз. Бироқ устод А.Ҳайитметов "Ғурбатда ғариб..." билан Ибн Яминнинг "Ҳирот подшоси Мунзиддин Ҳусайн саройида беш йилдан ортиқ асирликда" ётган вақтида ёзган қуйидаги рубойиси орасида ўхшашлик мавжудлигини сўзлаган:

¹⁵ Ҳофиз Шерозий. Куллийёт. Душанбе, 1983. С. 414.

"Ғариб агар чй вазири шаҳаншаҳон бошад,
Ҳамиша майли дилаш сўйи хонумон бошад.
Агар чй саиди шоҳон бувад нишемани боз,
Вале ба коми дил боз ошён бошад.

Мазмуни: "Ғариб, мусофир одам жаҳон подшосининг вазири бўлса ҳам, унинг қалб тилаги ҳамиша ўзининг уй-жойи. Лочин доим подшоҳларнинг елкасида ўлтирса ҳам унинг юрак орзуси – ўзининг ошёни".

"...Ушбу икки рубоийда (яъни Ибн Ямин ва Навоий рубоийларида – И.Ҳ.) лочин ва булбул образлари, "ошён" тушунчаси марказий ўрин тутади ҳамда шеърнинг асосий ғояси шулар орқали очилади"¹⁶.

Бу хулоса умуман тўғри ва ишонарли. Аммо Навоий рубоийсидаги "ошён" тушунчаси Ибн Ямин тўртлигидан фарқланганидек, "лочин" ва "булбул" образларидан кўзланган маъно ҳам бир-бирига айнан ўхшамайди.

Навоий "Фавойид ул-кибар"даги ғазалларидан бирида ёзади:

Ғарқи муҳити ишқинг эди жон ила кўнгул,
Ул дамки, руҳ эмас эди тан бирла ошно¹⁷.

Мазкур байт дин, тасаввуф, фалсафа манбаларига таяниб батафсил шарҳланса, ҳеч лофсиз "Руҳ ва вужуд" номли бир қизиқарли китоб дунёга келади. Ва унинг аҳамиятини Муҳаммад Фузулийнинг "Матлаъ ул-эътиқод" асаридаги мана бу сўзлар жуда аниқ изоҳлайди, деб ўйлаймиз: "Ҳар ким руҳнинг бадандан қандай жой олишини, руҳ билан баданнинг бирлашиш ва фарқланиш жиҳатларини билса, Тангрининг ҳам борлиқларда қандай зухурланишини, Тангри ила борлиқларнинг айният ва фарқли томонларини билар ва шу тарзда "Нафсини билган Раббини ҳам билур" деган ҳақиқатга эришгай"¹⁸. Зотан, руҳнинг ас-

¹⁶ Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. Мақолалар. Тошкент, 1974. 90 – 91-бетлар.

¹⁷ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 8-бет.

¹⁸ Муҳаммад Фузулий. Асарлар. Беш жилдли. 5-жилд. Баку, 1985. 118-бет.

лий ва азалий ватанидаги ҳаёти бир тарих бўлса, "тан уйи"га киргандан кейинги қисмати тамоман ўзга бир саргузаштли тарих. Бу "тарих" турли дин ва таълимотларда турлича талқин қилинган. Афлотунга кўра, руҳ дунёга инмасдан аввал Худо билан бирга яшаб, ундан ҳеч ажралмаган. Кейин дарёдан ажралган томчига ўхшаб Яратгандан айрилиб, бу кўлкалар дунёсига келган. Яъни тан қафасига кириб, бир соянинг маҳбусига айланган. Шу боис ундан чиқиш, қутулиш ва аслий ватанига қайтиб, Худога қовушиш ҳасратида фарёд чеккани чеккан.

Монийлик динига кўра, руҳ жасад билан бирлашгач, қоронғуликка тушиб, асир бўлади. Аммо Тангрининг лутфи инояти бўлмиш ақл ва илм уни қутқаришга қодирдир. Зеро, инсон ақл ва илм йўли билан тўла поклангач, ғурбатдан халос бўлиб, асл Ватанига қайтади. Ислом сўфий ва мутасаввифларининг таъсавурида ҳам вужуд бир қафасни, руҳ эса унга қамалган қушни (кўпинча булбулни) тамсил этади. Қушнинг асосий орзу ва интилиши қафасни тарк қилиб, ўз "ошён"ига қайтиш бўлганидек, руҳники ҳам азалий юртга етишиб, соф моҳиятига такрор қовушмоқдир. Ҳақ ошиқлари учун бир идеал мақомига кўтарилган бу ҳақиқатни Навоий мана бундай сўзлар билан ҳам ифодалаган:

Ўздин қутул, Навою мақсадға етки, қуш
Етмас чаманға, бўлса қафас ичра мубтало¹⁹.

Байтдаги "қуш", "қафас" образи рубоийда қўлланилган "булбул" ва "қафас" мазмунини янада кенгроқ англаб, мушоҳада юритишга яқиндан ёрдам беради. "Қуш", яъни "булбул" – руҳ, "қафас" – вужуд ўрнида қабул этилса, "ғурбат" ва "ғариб" сўзларининг истилоҳий маъноси билан ҳам жиддийроқ қизиқиш заруриятга айланмайдими? Биз "Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас..." номли мақолада шу саволга жавоб қайтариш ва рубоийнинг "иккинчи маъно қатлами"ни имкон қадар очиб беришга урингандик²⁰. Мақоладаги талқинга устоз олимлари-

¹⁹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 8-бет.

²⁰ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. Тошкент, 1991. 116 – 123-бетлар.

миздан бирлари матбуотда эътироз билдирган бўлса, бошқа бир тадқиқотчи уни ўзича қўллаб-қувватлаган. Аммо ҳеч ким ғурбат тушунчаси ва ғариб образининг тасаввуф адабиётидаги мавқеи, маъно қирралари, образли ифода тарзи билан ҳанузгача махсус қизиқмаган. Бу ишни амалга ошириш фақат Навоий рубоийсининг ботиний моҳиятини билиш учун керакми? Йўқ, албатта.

Ғурбат ва ғариб тасаввуф ва тасаввуф адабиётидаги энг кўп қўлланилган асосий истилоҳлардандир. Хожа Аҳмад Яссавийнинг "Ғариблиғда ғурбат ичра қолдим мано" мисрасидагидек, бошқа сўфий ва мутасаввиф шоирлар томонидан кўп пайт улар ёнма-ён ишлатилган. Бунинг ҳам ўз сабаб ва талаблари бўлган, албатта.

Ғурбат ва ғариб калималари турмушдан динга, диндан тасаввуфга, тасаввуфдан бадий ижодга ўтар экан, моҳият нуқтаи назаридан улардаги боғланиш ортса ортганки, камаймаган. Дастлаб одамларнинг ҳар турли айрилиқ, ранжу уқубат ва маҳзун ҳолатларини акс эттирган бу сўзларнинг маъно "таркиби"га тасаввуф фалсафасининг илоҳий борлиқдан ғурбатга тушиш фикри қўшилгач, уларнинг мазмуни бойиб, таъсири жуда кучайиб кетган.

Маълумки, ҳар бир улуғ санъаткорнинг ўзи севган ва қайта-қайта қўллайдиган сўз, ибора ёки тимсоллари бўлади. Шуларга таяниб ҳам унинг ҳаётда нималарга алоҳида аҳамият бериши, аҳвол-руҳияси, шодлиги ё ҳасрати ҳақида маълум тасаввур ҳосил этиш мумкин. Навоий учун ирфон ва кўнгил кучи билан ўзлаштирилган сўзлардан бири "ғариб" эди. Улуғ шоир ҳатто шеърлари ва уларнинг маъниси хусусида фикр юритганда ҳам шу сўзга суянади:

Назмим ичра ғариб маънилар,
Ғурабо хайлидан нишонадурур.

Анда ҳар байт неча маъни ила
Байт эмаским, ғарибхонадурур.

"Навоий чиройли сўз ўйини орқали, – деб ёзади атоқли навоийшунос А. Абдуғафуров – шу тўрт мисрадагина (яъни

юқоридаги қитъада дейилмоқчи – И.Х.) “ғариб”ни уч маънода ишлатади. Биринчи мисрада “ғўзал”, “камёб”, иккинчи мисрада “ғариблар”, “мусофирлар”, “бечоралар” ва ниҳоят тўртинчи мисрада “ажойиб”, “қизиқ” маънолари мавжуд”²¹.

Ёки мана бу байтни олайлик:

Тут ғариб ун била паймона манга,
Кўргузуб хулқи ғарибона манга²².

“Ғариб ун” – яхши ва ёқимли сўз, овоз, чиройли муносабат, олийжаноблик демак. “Хулқи ғарибона” эса ғўзал, мафтункор ахлоқдир. Байтни “ғариб” ва “ғарибона” сўзларисиз кўз олдингизга келтиринг, соқийга мурожаат шунчаки таъсирсиз бир гап бўлиб қолади. Хўш, ғариб сўзининг сеҳр ва жозиба сири нимада?

Озарбойжон олими О.Охундов тўғри изоҳлаганидек, аввало, унинг маъносида такрорланмас бир лиризм мавжуд. “Ғариб сўзини у ёки бу образ ва нарса учун эпитет ўлароқ ишлатилса, худди бир қоидага ўхшаб ўша объектга дарров ҳусни рағбат уйғонади”²³. Масалан, шом эмас, “шоми ғарибон”, яхши ё чиройли қисса эмас, балки “ғариб қисса” дейилгани замон қизиқиш ўзғариб, ўзгача тус олади. Шунингдек, ғариб сўзининг мусофир, бечора, кимсасиз, мушфиқ, мададга муҳтож каби маънолари билан бирга, ўзгаларга ўхшамайдиган инсон, дунёни билишда илгариланган, турмушнинг ўткинчи, майда-чуйда ташвишларига ҳеч парво қилмайдиган шахс, деган маъноси ҳам бордир. “Ғарибу хоксорнинг қадри олий бўлганин англа”, – дейди ўтмиш шоирлардан бири. Ислом оламида ғарибга эҳтиром, ғариблик ҳолини қадрлаш пайғамбаримиз (с.а.в.) Ҳадиси шарифларига бориб тақалади. Расулуллоҳ бир кун муборак қўлларини Ибн Умар (р.а.)нинг елкасига қўйиб: “Дунёда ё бир ғариб ёки йўлчи каби яшагил”, – деган эканлар. Ғариблик ҳоли ва ҳақиқатини изчил идрок этиш ва ҳақиқий ғарибни шарафлаш ана шу пайтлардан бошланган

²¹ Абдуғафуров А. Навоий сатираси. 1-китоб. Тошкент, 1966. 194-бет.

²² Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 503-бет.

²³ Охундов О. Тил эстетикаси. Баку, 1985. 206-бет.

бўлса, ажаб эмас. Ғариб, энг аввало, нимага яқинлаб, нима-лардан йироқлашишни, кимга суяниб, кимлардан алоқани узиш зарурлигини мукаммал англай билган кишидир. Дунё чин ғарибни йўлдан оздиrolмаслиги ва унинг пойига бош уришини теран англагани сабабли ҳам Навоий ҳазратлари Муҳаммад (с.а.в.)нинг ўша ҳадисларини шеърга айлантирган эди:

Деди Ҳазрати муҳфизи коинот,
Ангаким, эди ҳузнин ўкситгучи

Ки, дунёда бўлғил нечукким, ғариб
Ва ёхуд анингдекки, йўл ўткучи²⁴.

Хуллас, Пайғамбар (с.а.в.)нинг этирофлари бўйича, "Оллоҳнинг энг севимли қуллари ғариблардир". Ахлоқ, тафаккур, маънавий-руҳий мушоҳадада юксалиб, сезиларли тарзда бошқалардан фарқланмаганда ғариб тўғрисида, албатта, бундай дейилмасди. Лекин Оллоҳ муҳаббатига лойиқ ҳамма кишини ҳам халқ таниб, тан олганми? Сўфий, дарвеш, фақир, ғариб, ориф ё ошиққа нисбатан бундай савол ўртага ташланмайди. Чунки уларда тан олиш ё тан олмаслик, ўзгаларга ёқиш ёки ёқмаслик деган муаммо йўқ. Дунё ва аҳли дунё назарга илсин ё илмасин, ғарибга бу зарра қадар ташвиш туғдирмайди. Унда нима учун:

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш, –

дейилган? Ўз танлаган йўли, маслаги ва интилишларига собитлиги учун эл-юрт, ёр-биродарлардан йироқликни зоҳирий ғурбат, маконсиз, замонсиз Ҳақ даргоҳидан айрилиқни ботиний ғурбат дейдиган бўлсак, ғарибни ғариб ўлароқ қайта яратиб, илоҳий ирода ва ноёб фазилатлар соҳибига айлантирадигани кейинги "ғурбат"дир. Абдураззоқ Кошоний ёзди: "Ғурбат – айрилиқ, жудолик демак. Бу айрилиқ нафсининг ҳайвонликдан, табиий кўникма, шаҳвоний орзулардан, касрат мартабаларидан, жисмоний-шайтоний чиркин ҳоллардан бо-

²⁴ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 526-бет.

тин мартабасига, хотиржамлик ҳукмлари, малакий-руҳоний хулқларга етишиш пайтида юзага келади”²⁵. Албатта, бу ғурбат – нафс билан курашиш, нафси амморага қарши матонат ила жангга киришиш ва ундан ажралиш ғурбати. “Шу боисдан у Ҳақни излаш ғурбати дея номланган. Ҳазрати Пайғамбар “Ҳақни талаб этмоқ ғурбатдир”, демишлар”, дейди Кошоний. Унингча, “Ғурбат валиликнинг бир даражаси”, деб қаралгани туфайли ҳам “сўфийлар ғурбат калимаси орқали кўп муҳим фазилатларга ишорат қилишган”.

Ибн Арабий “Футуҳот ул-Маккийя” асарида ғурбат калимасига алоҳида тўхталиб, унинг уч маъносини шарҳлайди. Унга кўра, ғурбатнинг биринчи маъноси “мақсадга эришмоқ учун ватандан айрилмоқ... Сўфийлар ғурбат деганда қалбнинг Оллоҳга интилишини назарда тутадилар”²⁶. Бундай ҳолатга етишган кишининг аҳли дунёдан ўзини айри ҳис қилиши, элнинг унга “шафиқу меҳрибон” бўлмаслигининг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ. Ахир, жоҳиллар орасида олим, ғофил, фосиқ ва риёкорлар даврасида оқил, ёвузлар қаршисида фақирнинг ғариблиги асрлар мобайнида айтиб келинади-ку! “Ғариблик мартабасига юксалган киши, – деб ёзади Абдулкарим Жилий, – ҳар нарсадан ҳам йироқ, ҳам ҳар нарса ила яқин эрур. Бошқалар бундай одамнинг ҳолини англай олмагани учун эл орасида ғарибдир”²⁷. Чунки Абдуллоҳ Ансорийга кўра: “ғурбат майдонидан тавҳид майдони пайдо бўлур”ки, бу бирлик ҳолининг чўққисидир.

Инсон умри руҳоний оламдан борлиқ оламига, ундан яна охират дунёсига муборак бир сафардир. Бу моддий оламда у боқий қолмоқ учун эмас, балки ҳақиқий Ватани бўлмиш малакут оламига қайтиш учун туғилади. Шу сабабдан ҳам унинг ҳаёти ва тақдир йўли бир ҳижрат, бир сафар, бир хотира мазмунига эгадир. Кўз очиб-юмгунча ўтиб кетадиган бу оламга инсон мусофирот бўлиб келган. Шунинг учун руҳ доимо аслий Ватанни кўмсаб, энг шаффоф, энг нурли маънавий ҳоллар

²⁵ Тасаввуф луғати. 418-бет.

²⁶ Суод ал-Ҳаким. Ибн ал-Арабий луғати. Истанбул, 2004. 13-бет.

²⁷ Жилий А. Комил инсон. Истанбул, 1998. 35-бет.

орқали унга ғариблигини эслатиб туради. Акс ҳолда, Бобур Мирзодай улкан бир салтанат соҳибининг кўнглида:

Руҳимни чу тан уйига келтурдинг пок,
Мундан бори элтма касофат бирла, –

деган бир ташвишли орзу пайдо бўлмасди. Руҳнинг “латофат бирла” яратилганини билиш, танни унга ошиқ бўладиган даражада софлаштириш – инсонни сайри сулукка илҳомлантирган туб моҳият ана шу. Тасаввуфдаги ҳол ва мақомлар мутлақ тарзда бир-бирига боғлиқ, бири иккинчисининг равнақиға йўл очади. Масалан, ғариблик ҳолини англамай, ёки яшамай, фақр ҳолини мушоҳада қилиб бўлмаганидек, фано ҳоли камолини ҳам фақрсиз тасаввур этиб бўлмайди. Аммо фақр ё дарвеш дейсизми, ориф, абдол ёхуд ошиқ дейсизми – буларнинг ҳаммасида ғурбат ва ғариблик ҳоли бўлган.

Нақл қилинишича, Зуннун Мисрий бир чўли биёбонда асирга ўхшаб таҳликали ҳолда кетаётганида бир аёлга учрабди. Аёл ундан “Сен кимсан?”, деб сўрабди. “Бир ғарибман”, – дебди у. Шунда аёл: “Оллоҳ ила бирга бўлган ҳеч кимсада ёлғизлик ва ожизлик бўлурми?” – деган экан. Дарҳақиқат, ваҳдат майдан қониб, тавҳид “либоси”ни кийган ғарибда касрат ҳиссиётлари тамоман барҳам топади ва дунё аҳли, кўпинча, билмайдиган, билса-да, назарга илмайдиган шу ғариб инсон руҳи, унинг тафаккури ҳамда камолотининг буюк муҳофизидир.

“Ўзбек тили ва адабиёти” 2009 йил, 2-сон.

НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА СЎЗНИНГ ОБРАЗГА АЙЛАНИШ АСОСЛАРИ

Бадий ижод тарихидан яхши аёнки, бирор-бир даҳо санъаткор ҳам ўз миллати ёки башариятнинг фикр ва туйғу дунёсини тўлиқ қамраб ололмайди, яъни асарларида у фақат одамлар қалбида кечган фавқулдда ҳолатлар, алоҳида бир ҳаёт лаҳзаларини ифодалаб беради. Аммо шунда ҳам чинакам шоир ҳеч қийналмай шеърни миллий тил, бутун шахс руҳи юксаклигига кўтаради. Аслида шеър ёзишдан асосий муддао ҳам шу. Зеро, ҳар қайси гўзал шеърнинг ҳароратли ҳавоси, ёрқин оҳанги, товуш товланишларию такрорланмас ранг ва бўёқлари бўладики, буларсиз шеър – шеър эмас. Бироқ улардан ҳеч бири ўз-ўзидан юзага қалқиб чиқмайди, ҳамма-ҳаммасида тилга ва сўзга таянилади. Айни пайтда, ҳис, ҳаёл, дард манзаралари ҳам сўзда аксини топади.

Шуни инобатга олиш керакки, бадий матн таркибидан ташқарида образ ва образлилик деган нарсa йўқ. Чунки сўзларнинг ўзарo жонли алоқаси, фикр, туйғу ва оҳангда бир-бирини қўллаши фақат матн ичида кечадиган жараёндинр. "Образ – мураккаб қурилма", деган қараш бор. Унинг мураккаблиги шундаки, гоҳо биргина сўз ё ибора ўз таркибига бир неча фикр ва тушунчани мужассамлаштиради.

Тасаввур қилайликки, қадимда яшаб ўтган туркигўй бир шоир мумтоз шеърят сир-асроридан бутунлай беҳабар шеърхонга: "Менинг маъшуқам шу қадар гўзалки, унинг қоши камон, киприги ўқ ва найза, ғамзаси қилич, кўзлари эса жаллод ёки яғмочи", дея мақтанган бўлсин. Бу мақтов ва таърифларни эшитган ҳалиги киши гап хусн мадҳидами ёхуд ҳарбий сафарбарлик тўғрисидами деб ҳайрон қолиши эҳтимолдан йироқ эмас, албатта. Ваҳоланки, ҳарб майдонларида ти-

нимсиз от сурган, кураш ва матонат туйғусини ҳар нарсадан юксак кўрган бутун бошли халқ учун бундай ташбеҳ ҳамда қиёсларнинг ажабланадиган жойи йўқ эди.

Хорижлик тадқиқотчилардан бирининг таъкидлашича: “ўтмиш адабиётидаги англамайдиган жиҳат фақат калималарнинг бугун бизга бегоналигида эмас, балки унда акс эттирилган ҳаёт, талқин қилинган тушунчаларнинг биздан йироқлашганидир”. Асосий муаммо мана шунда. Бун тўғри ҳал қилмаслик адабиётшуносликдаги барча чалғиш ва хатоларнинг тамалини ташкил этади. Гапимиз қуруқ бўлиб қолмаслиги учун мисолларга мурожаат қилсак.

Алишер Навоий салафлари шеърларида ҳам, унинг ўз ижодида ҳам “аёқ” (идиш), аёқчи-соқий мазмунидаги сўзлар тез-тез учрайди. Шоир ғазалларидан бирида:

Ғам ғизоси орасинда қани туркона аёғ,
Тўра ойини била томса тўқуз, оқса ўтуз, –

дейди.

Бу байтни тахайюл ёхуд тахмин билан шарҳлаш мумкин эмас. Шунинг учун унинг иккинчи мисрасини профессор А.Абдуғафуров ва филология фанлари номзоди С.Жумаева тарихий, илмий манбаларга суянган ҳолда яхши шарҳлаб беришган¹. Аммо “туркона аёғ” қандай идиш, у нима сабабдан аёқ (аёғ) дейилган? Бизда ҳанузгача бу тўғрида бирор-бир сўз айтилмаган. Лекин “аёқ” калимаси сингари “туркона аёғ” ибораси замирида туркий халқларнинг эски давр тарихига доир қандайдир сир борлигини пайқаш қийин эмас. Аждодларимиз маданиятини тадқиқ қилган олимларнинг маълумотига кўра, қадимда турклар ҳайвонларнинг териси, шохи, суяги ва жунларидан бағоят гўзал санъат асарларини яратганлар. Масалан, ҳўкизнинг болдир суягидан қимиз сақлаш учун чиройли суроҳийлар ясашган. Қимиз ва асал шароби ичиш учун эса туянинг оёқ суягидан қадаҳлар ясалганки, ана шуларга аёқ

¹ Қаранг: Абдуғафуров А. Тўра ойини била // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. 2-сон. 22 – 25-бетлар; Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеъриятида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. Тошкент: Фан, 2010. 60 – 61-бетлар.

дейилган. Ф.Д. Лессингнинг изоҳлашича, мўғулларда ҳам аёқ деб номланган идиш бўлган, ундан тахтга чиқиш маросим-зиёфатларида ҳам фойдаланилган². Навоийнинг: *"Аёқчи, тўла айла чини аёқ, Эрур бизга сўзнинг чини иштиёқ"*, байти мазмуни кейинчалик чиннидан ҳам "аёқ" аталмиш идишлар ихтиро этилганидан, бинобарин, "аёқчи" калимасидан кенгроқ фойдаланилганидан далолат беради.

Мумтоз адабиёт мухлисларининг онг ва хотирасида ўрнашиб қолган бир ибора бор: бу – "яғмои турк". Мавлоно Атоий ёзади:

Чину Мочину Хўтанда кўзларингтек раҳмсиз,
Бехато қон тўккучи бир турки яғмо кўрмадик.

Бехато қон тўкадиган кимса, албатта, раҳм-шафқатдан узоқ бир жаллод бўлиши табиий. "Турки яғмо" эса ўз-ўзидан нохуш кайфият уйғотади. Лутфий ғазалларидан бирида ўқиймиз:

Бузди қора черик била кўнглум вилоятин,
Ул кўзки, турклардек иши таламоқ эрур.

Мазкур байтни шарҳлаган атоқли олим Ҳоди Зариф бундай дейди: "Темурийлар ва Олтин Ўрда хонларининг қора чериклари вилоятларни қамал қилиб, бузиб юрганларини ва бу қўшинда туркий халққа мансуб бўлган сипоҳлар таловчиларга бошлиқ бўлганларини, бундай ножўя ҳаракатларнинг XV асрда давом этиб турганини эсга олинса, ҳаётдаги реал ҳодисаларни лирик ғазалга сингдиришда Лутфийнинг интилиши дарҳол кўзга ташланади"³.

Бу гапларнинг бари тўғри. Туркий қавмларнинг жанговарлиги, ўзаро яғмогарлик қилиш билан бирга, ўзга халқлар заминига ҳужум уюштириши – буларни ҳеч инкор этиб бўлмайди. Демак, "яғмои турк" ҳавасга асло арзимайдиган салбий ҳодиса. Моддий воқеа-ҳодисаларни маънавий ҳодисаларга нисбат бериш одамда алоҳида бир қизиқиш пайдо қилганидек, сўз ва ифоданинг таъсир қувватини ўзгартириб юборади:

² Лессинг Ф. Д. Мўғулча-туркча луғат. 1-жилд. Анқара, 2003. 37-бет.

³ Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. Тошкент, 1969. 54 – 55-бетлар.

Яғмо солурға ҳар тараф отланди ул ситамгар,
Кўнглум вилояти сари бу турктоз экинму?

Байтдаги "турктоз" "яғмои турк" тушунчасига ишора-
дир. Навоий бу сўзни ҳамма жойда зўр иштиёқ ва мароқ
билан ишлатганини "Лисон ут-тайр"даги қуйидаги байт ҳам
тасдиқлайди:

Нозанин чун келди айлаб турктоз,
Айлабон ул хастаға зоҳир ниёз.

Туркларнинг яғмогарлиги хусусида форс-тожик адабиё-
тининг Саъдий, Жалолiddин Румий, Ҳофиз, Камол Хўжандий,
Абдурахмон Жомий каби буюк истеъдодлари ҳам гапириш-
ган. Жомий ёзади:

Турки яғмогаре, ки мегўянд,
Шак надорам дар ин яқин, ки туи.

Мазмуни: "Турки яғмогардан баҳс юритишади, унга сен-
дан яқини йўқлигига мен ҳеч шубҳаланмайман".

Гап шундаки, на туркийда ёзган, на форсийзабон санъат-
корларда "яғмои турк", яъни "турк босқинчилиги" ҳодисасига
салбий муносабат ва нафрат сезилмайди. Хўш, бунга са-
баб нима? Илк ва асосий сабаб – яғмои турк дейилганда
қадим замонларда босқинчилик, кимларнингдир юртини
ғорат қилиш эмас, балки туркий халқлар ҳаётидаги алоҳида
диққатга молик бир ҳодисанинг халқлар қалбида мароқ
уйғотганлигидадир.

Буюк форс шоири Ҳофиз Шерозийнинг: "Агар он турки
шерозӣ ба даст орад дили моро..." мисраси билан бошлана-
диган машҳур ғазалида "хони яғмо" иборасини қўллайди:

Фиғон, к-ин лўлиёни шўхи ширинкори шаҳрошўб,
Чунон бурданд сабр аз дил, ки туркон хони яғморо.

Мазмуни: "Бу, шаҳарга ғавғо солувчи алдоқчи ва фит-
начи шўх маҳбубалар дастидан дод – улар турклар улкан
"дастурхон"ни яғмо қилганлари каби дилдан сабрни ҳам шун-
дай тортиб олдилар".

"Хони яғмо" маросимининг анча қадимий тарихга эғалигини тасдиқловчи далиллардан бири "Китоби Дада Қўрқут"нинг ўн иккинчи ҳикоятидаги Самур Қазонхоннинг мол-мулкани қандай яғмолатишига доир қуйидаги сўзлардир: "Қазонхоннинг ода-ти бу эдики, қачон уйини яғмолатса (яъни хазинасига йиғилган мол-мулкни адолат юзасидан турли қabila ва уруғ вакиллари-га талон-торож қилдирса дейилмоқчи – И.Х.) ҳалолини қўлига олиб, уйдан ташқарига чиқарди. Шундан сўнг хонадонидagi бор-йўқ нарсасини яғмо эттирарди".

Маҳмуд Кошғарий эса "кәнчілй" сўзига "хонларнинг тўйларида ёки байрамларида талош учун ўттиз газ баландли-гида қилинган минорадай дастурхон" деб изоҳ беради⁴.

"Хони яғмо"га бағишлаб махсус мақола ёзган турк оли-ми Абдулқодир Инон ушбу маросимни Маҳмуд Кошғарий қорахонийлар саройида кўрган бўлишини тахмин қилган ва бу маросимнинг мўғул истилосидан кейин Ўрта Осиё ҳукмдорлари томонидан давом эттирилган ё эттирилмаган-лиги хусусида тарихий асарларда фикр учрамаслигини ҳам қайд этиб ўтган⁵. Аммо нима бўлишидан қатъи назар, "яғмои турк", "хони яғмо" иборалари Шарқ шеъриятида ҳиммат, са-ховат, фавқулodда мардлик мазмунларини ифодалаш билан бир қаторда, мана бундай "туркона" байтларнинг яратилиши-га ҳам йўл очган:

Ғар Навоий кўнгли мулки бўлса вайрон, айб эмас –
Турктози ишқ ул кишварни яғмо айламиш.

Сўзнинг тимсол мақомига юксалиши ёки истилоҳ ва ибо-раларнинг образлилиқ хусусиятларини илғамаслик – ҳар турли кераксиз баҳсу муноқашаларга сабаб бўладик, улар-дан тегишли хулоса чиқариш лозим. Бундан бир неча йил муқаддам таниқли навоийшунослардан бири "Сабъаи сайёр" достонидаги:

Қора ранг элга тожи торакдур,
Ким бу ранг ичрадур, муборакдур, –

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. III том. Тошкент, 1963. 443-бет.

⁵ Инон А. Мақолалар ва тадқиқотлар. 1-жилд. Анқара, 1987. 646 – 647-бетлар.

байтини "Қора ранг ёшлик рамзи, кимнинг боши қора бўлса, унга бу муборакликдур, негаки ёшлик – элнинг тожи тораки", дея талқин қилган эди. Орадан унча кўп вақт ўтмай "тожи торақ"дан кўзланган мақсад бутунлай ўзгалигини англатувчи бошқа таҳлил эълон этилди. Дастлабки талқинни далил-исботсиз қўллаб-қувватлаган айрим олимлар худди шу зайлда кейинги талқинни ҳам инкор қилишди⁶. Ваҳоланки, алоҳида бир калима ё ибора фақат бир ижодкор томонидан ишлатилмайди. Фарқли ўринларда уларнинг учраши тадқиқотчини наинки шошқалоқлик, балки хатодан ҳам сақлайди. Абдурахмон Жомий шеърларидан бирида ёзади:

Тораки торики дарвеш фориғ аз тожи зараст,
Камтарин тарк аз кулоҳи торакаш тарки сар аст.

Бунда ҳам худди "Сабъаи сайёр"дагидек, давлат ва салтанат соҳибларининг безакдор тожларидан тамоман фарқланадиган дарвешлик тожи хусусида фикр юритилган. Бу тож дунёни тарк этган дарвешга ишорат тарзида "тожи торик" – қора тож ҳам дейилган. Машхур тарихчи З.В. Тўғоннинг ёзишича, Қозон хони Маҳмуд Аминхон жангда Москва князини мағлуб этганини эшитган Муҳаммад Шайбонийхон уни олқишлаб:

Ислом бошинга тожи торақ бўлсин,
Ўрис лашкарини қирмишсен, ўғлим.
Ёринг тун-кун Тангри таборак бўлсин,
Сенга ғозилик муборак бўлсин, –

деган бир тўртлик ҳам ёзиб жўнатади⁷. Демак, "тожи торақ"нинг ҳам "тожи торик"нинг ҳам "қора ранг – ёшлик рамзи, кимнинг боши қора бўлса, унга бу муборакликдир" деган гапларга алоқаси йўқ.

Маълумки, ўтмишда, айниқса, Навоий даврида шоир шеър воситасида ўқувчининг маънавий талабларини қондириши, унга ғойибона муаллимлик қилиб, дунё ҳақида, оламнинг

⁶ Қаранг: Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Тошкент, 2007. 98 – 111-бетлар.

⁷ Тўғон А.З.В. Бугунги Туркистон ва яқин тарих. Истанбул, 1981. 133-бет.

ҳаракат ва шакл-шамойили хусусида, Ер ва Кўк, Коинот ва Хилқат, Кечмиш ва Келажак, Гўзаллик ва Севги, Ҳаракат ва Сукунат, Ақл ва Бахт, Ўлим ва Ҳаёт... тўғрисида, буларнинг сабаби, моҳияти ҳақида шеърхонга аниқ ва сиқик маълумот бериши керак бўлган. Бунинг учун эса шоирнинг ўзи хилма-хил илм соҳаларидан, айниқса, тил, тарих, дин, жуғрофия, фалсафа, астрономия каби илмлардан бохабар бўлиши лозим саналган. Биз кейинги пайтларда бадий адабиётнинг ана ўша иккинчи, яъни "илмий" функцияси бўлганлигини айтиш мумкин. Мана, тасаввуфни олайлик. Тасаввуф нима ўзи?

Тасаввуф, энг аввало, ислом оламидаги фикр ихтилофларидан пайдо бўлган бир тушунча тизими, ўзига хос илм ва тажрибадир. Ана шу илм ва тажриба билан Навоий жиддий қизиққан. Лекин буюк шоир ҳеч қачон сўфийлик маслағи ва ҳолини ҳаёт завқи, тириклик қувончу қайғуларидан афзал ҳам, юксак ҳам кўрмаган. Тасаввуф тили – бутунлай бошқа бир тил. Ундаги сўз ва истилоҳларнинг аксарияти ўзининг дастлабки мазмунидан ташқари, иккинчи бир маъно билан бойитилган. Тасаввуф ва тасаввуф тили Навоий шеъриятида ҳам сўзнинг маънодорлиги ва образ қиёфасига эришувини таъминлайдиган асослардан биридир. Бунда хусусан Мухйиддин Ибн Арабий асос солган ваҳдати вужуд таълимоти заминида яралган калима ва терминларнинг маъно-моҳиятини билиш алоҳида аҳамият касб этади.

Тасаввуф фалсафа ўрганган масалалар ичида фақат вужуд баҳси билан машғул бўлган. Ваҳдати вужуд тушунчасининг мағзини англаган киши, биринчидан, Шарқнинг улуғ мутафаккир шоирлари, жумладан, Алишер Навоийга ҳам пантеист атамасини қўллаб бўлмаслигини очиқ-ойдин фаҳмлайди. Иккинчидан, сўз ва истилоҳлардаги маъно эврилишлари у ёки бу ўринларда уларнинг луғавий мазмунига суяниб қолмасликни талаб қилишини тушунади. Турк олими И.Ф.Эртўғрулнинг ёзишича: "Мутасаввифлар азоб калимасини луғавий маъносига ва шариятга терс бир тарзда ишлатиб, узубат (тотлилик) ўзагидан яратганлар. Бу ҳолатда азобда машаққат, жафо ва жазо йўқдир. Улар жаҳаннамдагилар сув ичидаги балиқ

сингари неъмат ичидадирлар, дейдилар”⁸. Навоий шеърятда луғавий маъносига тескари мазмунда қўлланилган калималар ҳам оз эмас. Буни билмаслик Навоий дунёқараши ва эътиқодига зид мулоҳазаларни баён этишга йўл очган. Албатта, соддани мураккаблаштириш ақлдан бўлмаганидек, мураккабни жўнлаштириш ҳам тўғримас. Навоийнинг мана бу байтларига эътибор беринг:

Тажарруд тариқин бил муғтанам,

Тақайюд ғулусидин ўлғил йироқ.

Навоий, ўзунгни қил ул навъ фард –

Ки, ўзлукни ҳам сол ўзунгдин йироқ.

Шоир шеърхонни ғанимат билишга чорлаётган “тажарруд тариқи” – юзаки қаралса, ҳамманарсадан кечиб, ёлғизланиш йўли. Чунки тажаррудда алоқасизлик, сўққабошлик, танҳоликдан ўзга бир мазмун йўқ. Кейинги мисрадаги гап ҳам буни тасдиқлайди. Аммо шоир назарда тутган тажрид қалбни мосиводан тозалаш, ичдаги қарама-қарши фикр ва қарашлардан покланиш, фақат Ҳақ ризосини ўйлаб, мақом, мартаба соҳиби бўлиш фикрини ҳатто ҳаёлга ҳам келтирмасликдир.

Хуллас, тажрид ва фардлик биргина ният – янги ўзликни камолга етказиш учун онг ва ахлоқдаги кўп чиркин иллат ҳамда ноқисликлардан фориг бўлиш, бошқача айтганда, шахсиятни улардан “тоқлаштириш”дир. Навоий шеърятини ҳаёт ва давр, юрт ва миллат тақдири билан қанчалик табиий, нечоғлик мустаҳкам боғланган бўлса, унинг дин, фалсафа, тасаввуф билан алоқаларида ҳам сунъийлик йўқ. Таҳлил ва талқинларда айтилиши шу ҳақиқатдан чекинмасликка уриниш лозим. Навоийшуносликда эса сўнгги пайтларда аввалгига нисбатан бошқача бир ўзбошимчалик, ниманидир қўллаш ё инкор этишда кўр-кўроначилик майлига берилиш кўзга ташланмоқда.

Шарқ шеърятини тадқиқида, XX аср бошларидан эътиборан, синфийлик, партиявийлик, оммавийлик деган тушунча-

⁸ Эртўғрул И. Ф. Ваҳдати вужуд ва Ибн Арабий. Истанбул, 1991. 255-бет.

ларга таяниб, хоҳлаганча унга муносабатда бўлиниб, уни сиёсатга мақбул тамойилларда ўрганиш тажрибаси жорий этилган. Бу фикр Навоий ижодиётига ҳам тегишли. Ўтган асрнинг 40-йилларида озарбойжон халқининг улкан шоири Самад Вурғун шундай деган экан:

“Мен Навоийни дарёга қиёсладим ва дедимки, бизнинг айрим олимларимиз унинг соҳилларида тахта қайиқларда сузишни хоҳлайдилар. Менинг ўйлашимча, бу муаззам дарёга замонавий илм ва маданият асосида ясалган муҳташам бир кема билан кириш лозимдир...”⁹

Бу кема ҳанузгача барпо этилган эмас. Лекин бундай умидбахш орзуга етишмоқ учун тахта қайиқларда сузиш мусобақаларига ҳам бефарқ бўлмаслик керак. Қадим даврларда фикрнинг зеҳнда шаклланишига “ижод”, пешмапеш ҳаракатланишига “тартиб”, маълум бир жиҳатдан тўғрилигига “ҳақиқат”, ҳар томондан ростлигига эса “саломат” дейилган экан. Бизнингча, Навоий ҳақида ёзганда буларнинг ҳаммасига бирин-кетин эришишни кўзлаш зарур. Токи Навоий дунёқараши, маънавий-руҳий ҳолат ва ижод намуналари тасдиқламайдиган хато, гоҳо буткул ҳавойи тадқиқотчиликларга чек қўйилсин.

“Ўзбек тили ва адабиёти”, 2011 йил 1-сон.

⁹ Иқтибос Ж.Нагиеванинг “Озарбойжонда Навоий” (Баку, 2001. 244-бет) китобидан олинди.

НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА СЎЗ ВА МАЪНО

Бадий ижодда Кун ва Тун, Яхшилик ва Ёмонлик, Шодлик ва Ғам, Тириклик ва Ўлим тазоди ниҳоятда қадимийдир. Шу зиддият бутун табиийлиги, мантиқий-ҳиссий мураккаблиги билан ўз ифодасини топмаса, адабиётда, албатта, саёзлашув, турғунлик, фикрий номутаносиблик юзага келади.

Адабиёт қачон руҳий қашшоқлик, сохта чечанлик офату балоларидан ўзини қутқазади? Қачонки, ҳақиқатни ҳақиқат, ёлғонни ёлғон сувратида, қайғуни қайғу, шодликни эса шодлик рангида кўрсата олса; қачонки, нурни, ёруғликни шарафлаб, зулмату қоронғилиқдан кўз юммаса, бахтни бахтсизликдан ажратиб, хурсандликни мусибатга тобе кўрмаса. Мана шунда адабиётга қараб ҳаётни, ҳаётга ҳамнафас бўлиб адабиётни билишгина эмас, унга суяниш, суяниб, ундан тўхтовсиз ўрганиш мумкин. Адабиётнинг илк вазифаси энг холис, энг керакли фикрни ёзиш, кераклидан кераксизни ажратишда ўқувчига ёрдам бериш ва йўл кўрсатишдир. Шу маънода адабиёт наинки шодлик, балки ғам-аламнинг ҳам моҳир талқинчиси ҳисобланади.

Шарқ мумтоз шеъриятининг умумий мазмун-моҳияти ёки ҳис-туйғу олами уч-тўрт калима билан таърифланадиган бўлса, ҳеч шубҳасизки, аввало, Дард, Ғам, Алам деган сўзлар хаёлга келади. Ҳажр, ҳижрон, айрилиқ каби сўзлар ушбу калималарга мантиқан боғланиши билан қайғу ва ҳасрат тушунчасининг кўлами янада кенгаяди. Рамз, мажоз, ташбеҳ ва тим-соллар мазмуни билан қизиқсангиз, ҳамма нарсa бунда ҳам ғам-ғуссага тобедай туюлади.

Ошиқни мумтоз шоирларнинг жуда кўпчилиги парвонага ўхшатгани маълум. Парвонанинг қисмати (ибрати ҳам) эса шам атрофида айлана-айлана охири ўзни оловга уриш, яъни куйиб кул бўлиш. Аслини олганда, бу қайғули бир ҳодиса. Аммо ун-

дан кўнгил, негадир, ҳеч чўкмайди. Аксинча, парвонанинг ҳоли ва толеи шеърхон шуурида сирли, орзиқтирувчи аллақандай иштиёқ уйғотади. Шу маънода Фузулийнинг мана бу сўзлари ҳеч вақт ҳеч кимда эътироз туғдирмаган бўлса керак:

Ишқ расмин ошиқ ўрганмоғи керак парвонадин –
Ким, ёнар кўрганда шамнинг оташи сўзона.
Жонини жононага бермоқ камоли ошиқинг,
Бермаган жон эътироф этмак керак нуқсонина.

Булбулнинг аҳволи руҳияси парвонаникидан ҳам азобли ва қийноқлироқдир. Туну кун гул ишқида булбул нола қилади, айрилиқ, ҳижрон азоб-уқубатига чидолмай эзилиб, ўртаниб фарёд чекади. Бу ҳолат ҳам кўнгилни шавқлантириб, руҳни кўтарса кўтарадики, ноумидликка, тушкунлик чоҳига тортмайди.

Утмиш шеъриятидаги бош лирик қаҳрамон бўлган ўша Ошиқ ҳолини энди кўз олдимишга келтирайлик: бошдан-охир нолаю фарёд, ғам ва андух. Ҳар сўздан унинг гўё мусибат, оҳ-воҳ таралади. Фақат шум рақибдан эмас, у дунё ва аҳли дунёдан, давр ва замондошларидан ҳам нолийди. Айтайлик, ҳасби-ҳолини англаганда, ошиқнинг кўп такрорлайдиган сўзлари ҳаммага деярли ёд бўлиб кетган: "ажралдим", "куйдим", "ийғлайман", "топмадим" ва ҳоказо. Гап шундаки, ошиқ баъзан ҳатто ўлим, мотам, мусибат тўғрисида гапирганда ҳам ўқувчининг некбин ва ҳаётий туйғуларига бир шикаст етмаганидек, қалбига ёмон таъсир ҳам этмайди. Бунинг туб сабаблари нимада? Бу саволга жавоб бериш, очиғи, осон эмас. Бунинг учун мумтоз матнларни англаш ва ҳис қилиш, таҳлил ва талқиндаги чалкашлик, аниқроғи, ғайриилмий тажрибалар қандай пайдо бўлиб, қандай асосда давом этганлигини аниқлаш ҳам зарур бўлади. Шу ўринда оташин шоир Ҳамид Олимжоннинг мана бу мисраларини ёдга олиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз:

Шоирларни кўп ўқиб чиқдим,
Билмаганим жуда қолди кам.
Ўқиб чиқдим, чувалди фикрим,

Кўравериб ҳаммасида ғам.
Фузулийни олдим қўлимга,
Мажнун бўлиб йиғлаб қичқирди.
Ва Навоий тушиб йўлимга
Фарёд билан ўрнидан турди...

Хуллас, қадим Шарқ шеъриятида дард, ҳасрат, изтироб оҳанглари асрлар мобайнида устуворлик қилиб келганки, бундан кўз юмишнинг ҳеч иложи йўқ.

"Муборақтар 3-ғам чизе набошад" – "Ғамдан гўзал ва муборақроқ бирор нарса йўқдир", деган Мавлоно Жалолиддин Румий ғам ва изтиробни фалокат эмас, саодат, илоҳий бир лутф сифатида қабул қилгандир. "Девони кабир"да ҳам "Маснавий" ва бошқа асарларида ҳам Мавлоно изтиробни инсоннинг балоғати, комиллик мақомларини эгаллаш учун бир восита, гоҳо эса имтиҳон эканини баён этган. Унингча, ғам ва изтиробни Оллоҳ севган бандасига насиб этади. Шунинг учун агар ғам элчиси ташриф буюрса, инсон қадрдон бир дўстдай уни қаршилаши керак:

Расули ғам агар ояд бар ту
Канораш гир ҳам чун ошной...

Ҳофиз Шерозий эса бир рубоийсида дардпарстлик ва ғамсеварликни ҳадди аълосига кўтариб, бундай дейди:

Ман ҳосили умри худ надорам жуз ғам,
Дар ишқ зи неку бад надорам жуз ғам.
Як ҳамдами бовафо надидам жуз дард,
Як муниси ғамхор надорам жуз ғам.

Мазмуни: "Умримнинг ғамдан бошқа бир ҳосили йўқ, Ишқда ҳам ғамдан бўлак яхшию ёмоним йўқ. Дарддан ўзга бир вафоли ҳамдам тополмадим, Менинг яккаю ягона муниси ғамхорим ҳам ғамдир".

Масаланинг тарихий-ирфоний асослари ва туб моҳияти билан чуқурроқ қизиқмаган киши ўтмишдаги айрим шоирларнинг ғампарастлигидан ажабланади. Фузулийнинг Мажнунини бир эсланг: дунёга ҳали келар-келмас унинг бир "водийи ғам" эканини фаҳмлайди:

Ул дамки, бу хокдона душди,
Ҳолини билиб, фиғона душди.

Шу фиғону фарёд уни бир "изтироб қаҳрамони" ("ғамнинг ҳарифи") бўлишга шавқлантиради:

Билдимки, сенинг ғамингни чўқдур,
Ғам чекмага бир ҳариф йўқдур.
Келдимки бўлай ғаминг ҳарифи –
Ки, тажриба қил мени заифи.
Ҳар қайда ғам ўлса қилма эҳмол,
Жамъ айла – дили ҳазинимға сол.
Ҳам бер менга ғам емак камоли,
Ҳам олами ғамдан айла холи.

Бир ёнда "ҳар қайда ғам бўлса", барисига дил эшигини очиб, ғам чекиш камолини орзу айлаш, иккинчи томонда "олами ғамдан" бутунлай фориг бўлиш – буни қандай тушунмоқ керак? Ғам ошиқ учун бир маҳак тоши кабидир, ишқ йўлида унинг нақадар бардошли ва иродали эканини доимо ғам ичга сиғдиrolмайди. Ғам ва андуҳ ошиқнинг энг вафоли, энг эски дўстидирки, унга тасалли беради ва бир кун барча қийноқ ҳамда азиятлар охирига етишига уни инонтаради. Ғам, алам инсонни фалак қафасидан халос айлаб, комиллашувига ёрдамчилик қилади. Дард ва алам маъшуқадан келгани учун ошиққа бағоят қадрли. Хуллас, ошиқ ғамни бир либос сингари кийиб, кўз ёшлари билан ғам қиссасини ёзади. Атойининг:

Ошиқ кишининг хотири ғамнок керактур,
Жон пираҳани дилбар учун чок керактур, –

дея таъкидлаши ҳам бежиз эмас эди.

Алишер Навоий рубоийларидан бирида:

Қисқорди ҳаёти ғам ичин ёрғоннинг
Умри узун ўлди ранжи қисқорғоннинг, –

яъни, ичини ғам-андуҳ тилиб-тилкалаган кимсанинг умри албатта қисқаради, ранжу азоби камайган одамнинг ҳаёти эса

узаяди, дейди. Аслида дахлсиз ҳақиқат ана шу. "Темирни занг, одамни ғам емиради" деган гап – тўғри гап.

Ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий нуқтаи назардан Шарқ халқлари ўтмиш тарихига холис баҳо беришга уринсангиз, бири биридан баттар ҳақсизлик, зўравонлик ҳамда ёвузликларга юзлашаверасиз. Моддий ночорлик – биргина қашшоқликнинг ўзи қанчадан-қанча кишилар дилини ҳасратга кўмиб, қанақа кулфат, қанақа қийинчиликларга уларни гирифтор этганини ҳеч биров аниқ айтиб ҳам, таърифлаб ҳам беролмайди. Демак, адабиёт инсон тақдири ва қадрқиммати учун қанча чуқурроқ куйиниб, нақадар дадилроқ сўзлаган бўлса, ғам-аламга ўзини ўшанча ошно ва ҳуззли сезган. Шу маънода классик адабиёт воқелиқдан анча ортда қолгани, бадий ижоддаги анъанавийлик йўли ҳаёт йўллари билан деярли кесишмаганлигини ҳам таъкидлаш жоиз.

Машҳур рус адиби Ф.Достоевскийнинг "Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар" романида "Изтироб ҳаммасини тозалайди", деган фикр бор. Адибнинг бошқа романида "Изтиробда ғоя бор... Изтироб – бу ҳаётнинг ўзи!" дейилади. Демак, изтироб четга сурилса, ҳаёт ўзгариб, бир бўшлиқ пайдо бўлади.

Буддавийлик динига кўра эса, изтиробдан қутулиш зарур. Бунга эришишнинг бош шарты – яшаш истагини сўндириб, бахт ва бахтиёрлик умидини тарк айлашдир. Будданинг таснифи бўйича, "туғилиш изтиробдир, хасталик изтироб, севган нарсадан ажралиш азоб, сени севганлар билан бирга бўлиш изтироб, ўлим изтироб..." Хуллас, айри-айри ва ўзаро зиддиятли борлиқларнинг барчаси ғам-ғусса, қайғу ва изтироб манбаидир. Бундай ҳолатда шахс комиллиги ва бутунлиги тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Нафс ва нафсоний ҳаётни жуда чуқур ва изчил тадқиқ қилган тасаввуф таълимоти чинакам ғам ва қадар нима, қувонч ва шодлик нима – буларни фарқлаш ҳамда янги тушунчаларни жорий айлаш учун ўзига хос бир қарашни илгари сурган. Абулҳасан Ҳарақоний "Ғам ила ҳузн тилагил... Кўз ёшинг оқсин. Оллоҳ йиғлаганларни севар" деса, Ҳасан Басрий "Ғам бир султон эрур, эгалланган жойини ўзгаларга беришни истамайди" дейди. Энди бу

ғам ва алам кундалик турмушга тегишли, унинг қийноқ ёки машаққатларидан юзага келувчи ғам-ғусса эмасди.

Абдулкарим Қушайрийнинг ёзишича, "Сўфийлар ҳузн баҳсида фикр баён этиб, "Охиратга тегишли ғам, андуҳ яхши, гўзал, дунё билан алоқадор ғам ва ҳасрат ёмон, чиркинدير" дея умумий хулосага келганлар"¹. Мутасаввиф шоирлар, айниқса, илоҳий ишққа тегишли дард, ғам ва изтиробни инсоннинг фалак қафасидан халос бўлиб, комиллик мақомларини эгаллашида йўлчилик вазифасини бажаришига тўла ишонишган. Навоийнинг Мажнун тилидан "Кўнглум ғам ила тўқ айла, ё Раб" дейиши, "Фарҳод ва Ширин"да:

Тўло қилғай ғами ишқинг жаҳонни,
Жаҳонни қўйки, тўққуз осмонни, –

дея хулоса билдиришига сабаб ана шудир.

Улуғ шоир ғазалларидан бирида "Кўнглум ичра дарду ғам аввалгиларға ўхшамас" деганидек, ошиқ ғамга, ғаму ҳасрат ошиққа талпинади. Зеро, шу ғам, шу изтироб ошиқнинг энг вафоли, энг сезгир дўстидир. Навоийшуносликда масалаланинг ана шу томони эътиборга олинмагани боис, ирфоний шеър матнлари моҳияти ғалат тушунилиб, Навоийнинг ижтимоий-сиёсий воқеликка муносабати, бош лирик қаҳрамони фикр-қарашлари билиб-билмай синфийлик ва партиявийлик йўл-йўриқлари бўйича ёритилган. Натижада, энг олий фикр-тушунчалар, руҳоний ҳис-туйғулар ифодасидан ҳам ўтмиш даврларни қоралаб, ҳар турли айбномалар тўқиш учун фойдаланилган. Мана, "бало" деган сўзни олайлик. Бундоқ қаралганда, шарқлик ошиқ учун ғам, қайғу, ҳасрат ва мусибат "водий"сида яшашнинг юксак бир даражаси балого иштиёқ ёхуд балопарастликдир. Бало – офат, фалокат, мусибат, ғам-ғусса, ҳасрат, ташвиш сингари ўнлаб маъноларни ифодаладиган бир сўз. Шу маъноларда мумтоз шеърятда у жуда кенг ва фаол қўлланилган. Лекин тасаввуф ва тасаввуф адабиётида бало сўзи янги маъно билан бойитилиб, бутунлай бошқа бир мазмун ва ирфоний мақсадда фойдаланилган. Чунончи:

¹ Рисолаи Қушайрий. Истанбул, 1991. 278-бет.

бало – ҳолнинг ҳақиқий мазмун-моҳиятини юзага чиқариш учун Ҳақнинг қулини азият берувчи, қийин ва оғир бирор машаққат билан синовдан ўтказиши демак². Абу Саид Харроз “Фақир бало билан муродига етишгай” дейди. Фақат фақир эмас, ошиқ, ориф, сўфий ва дарвеш ҳам балони муродга етишиш воситаси деб билган. Жунайд Бағдодийнинг эътирофи бўйича, “Оллоҳ руҳда балони зоҳир қилгани замон фардият ҳоким бўлади... Ишқ завқи ила тўлиб-тошган руҳ нафсга ҳеч аҳамият бермай, янги ҳаётда яшай бошлайди. Сўнг шундай бўладики, бало унга фақат завқ ва қувонч бағишлайди... Бало остида ошиқ ҳеч букилмайди ва қийналмайди”. Зеро, қулдаги “бало” нақадар кўп, нечоғли қудратли бўлса, унинг Ҳаққа яқинлиги шу қадар ортади, деб ишонилган. Шу боисдан ҳам Алишер Навоий:

Айламакдин танға андуҳу бало тошин ҳисор,
Жонима хайру саломат хайлини душман қилай, –

деб ёзган.

Умуман, балодан йироқлашиш ишқ аҳлини ҳалокатли бир ғам-ғуссага гирифтор этган. “Кашф ул-махжуб”да таъкидланганидек, “Оллоҳнинг балосига рози бўлган бало ичидан бало бергани кўради, уни томоша ва мушоҳада этиш орқали азобу машаққатга чидашдан завқланади”³. Ирфон аҳлига хос бу завқ ҳоли сўз билан ифодаланганда ўзгаларга чинакам бир мусибат ёки кулфат туюлиши табиий.

А.Ҳайитметов домланинг таъкидлашларича, “жамиятдаги ҳамма бойликларни ўз қўлида тўплаган, ҳаётда фақат ўз манфаатини кўзлаган, жамиятнинг барча соҳаларида ҳукмрон мавқени эгаллаган, қилич ва қамчи билан иш юритган ҳоким синф вакиллари ўрнатган ва тоқат қилиб бўлмайдиган ёмон аҳвол гоҳи Навоийни мана бундай ўта оғир ва даҳшатли фикрларга йўллаган:

Эй кўнгул, келким, бало базмида жоми ғам тутай,
Ўз қатик ҳолимға ўлмастин бурун мотам тутай.

² Абу Наср Саррож. Ал-Лумаъ. Истанбул, 1996. 345-бет.

³ Ҳужвирий. Кашф ул-махжуб. Истанбул, 1996. 539-бет.

Йиғлабон бошимға оҳим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сўнгра тутқунча, ўзум бу дам тутай"⁴.

Дарҳақиқат, шоир-ошиқнинг ўта ғамгин аҳвол-руҳияси ёритилган бундай сўзлар шеърхонда ёмон таассурот уйғотади, албатта. Аммо "бало базми", "жоми ғам", "ўлмасдан бурун ўлиш" каби иборалардан кўзланган ички мазмундан хабардор киши мазкур мисраларни бутунлай бошқача тарзда қабул қилиши муқаррар"⁵.

Хуллас, мутасаввиф санъаткорлар нуқтаи назарида алам, изтироб, азоб, бало орзунинг йўлдоши эди. Ғам-аламнинг қадр-қиммати ва аҳамияти баландми ёки юксак орзу-умидникими – буни фарқлаш кўпинча қийин бўлади. Имом Ғаззолий ҳақиқий ишққа тегишли алам ва ҳасратнинг охиратда илоҳий томошадан туғиладиган латиф туйғулар билан барҳам топишини қайд этади. Сўфийларнинг доимо бир ўлим умиди билан яшашининг туб сабаби ҳам шунда. Чунки ўлим Оллоҳ висолига етишишнинг шартларидандир.

Мансур Ҳалложга кўра, Оллоҳ инсоннинг Унга боғланишини тажрибадан ўтказиш учун уни изтироб денгизига отган. Бу уқубат ва изтироб нақадар катта бўлса, Оллоҳ севгиси, Унга яқинлик ҳисси ўшанча ортар эмиш. Ҳаллож шеърларидан бирида мана нима дейди:

Сени истарман, эй руҳим, сени,
Тилагим савоб эмас, ҳасрат ва азоб.
Етиштирдинг ҳар ниятимга, эй Мавло, мени,
Ягона орзум қолди: вужудимдаги тотли изтироб⁶.

Ҳаллож ушбу фикрида шу қадар илгарилаб кетганки, охир-оқибатда, жаҳаннам изтиробини шодлик, ҳузур ва мукофот дея қабул қилганлиги учун Оллоҳга энг яқин махлуқ Шайтон ва Фиръавндир, деган хулосага келган. Лекин чин ошиқлик дард ва изтироби бутунлай бошқача. Айнулқуззот

⁴ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 226-бет.

⁵ Қаранг: Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Тошкент, 2007. 146 – 149-бетлар.

⁶ Яшар Нурий Ўзтурк. Ҳалложи Мансур ва асарлари. Истанбул, 1996. 381-бет.

Ҳамадоний буни шундай шарҳлайди: "Ошиқ, вақт бўлурки, ишқдан шу қадар ғам, ғусса, дард ва ҳасрат чекарки, на вусулга майли бўлади, на ҳижрон азобини сезади, чунки на вусулдан унга шодлик келгай ва на фироқ азият бера олгай. Унинг бутун борлиғини ишқ ишғол этар"⁷.

Шарқ тафаккурида ҳам, Ғарб тушунчасида ҳам ишқнинг қадим феномени айрилиқ, яъни ҳижрондир. Ишқ – шу айрилиқнинг ғам, алам, зориқиш ва азобга айланиши демак. Бу ғам ва аламнинг одатий ҳаёт тарзига тегишли ғам-ғуссага ёки дунёвий бирор нарсага дахлдор ҳасратга алоқаси бўлмай, аксинча, фанолик, ҳурлик, шодликка қаратилган умидбахш ҳиссиётдир. Худди мана шу ҳақиқатдан воқиғлик бўлмаса, кўнгли буткул фано ўти билан ёнган ва фардоният завқ-шавқини ҳар нимадан юксак кўрган ошиқнинг психологик қаноатларини акс эттирувчи Навоийнинг мана бу фикрларини ҳеч вақт тўғри шарҳлаб бўлмайди:

Кимки ошиқ бўлса, зору хастаҳол ўлмоқ керак,
Рашқдин олам элига бадхаёл ўлмоқ керак.

Васл топмоғлиғки, ишқ аҳлиға амредур маҳол,
Кечаву кундуз иши фикри муҳол ўлмоқ керак.

Шавқ аро гаҳ мўядин бўлмоқ керак, андоқки, мўй,
Ҳажр аро гаҳ ноладин, андоқки, нол ўлмоқ керак.

Васл мумкин йўқ, вале ҳижронда ҳар дам юз бало
Мундоқ офат мубталоси моҳу сол ўлмоқ керак...

Навоийга кўра, инсонни камолот босқичларига юксалтирадиган ва ўзини англашга йўл очадиган шодликнинг пойдевори ана ўша ғам ва балодир. Уни фаҳмламай, унга боғланмай туриб, эркинликка етишмоқ душвордир:

Ғамдин айларлар эранлар шодлиғ,
Бу муқайядлиғ дурур озодлиғ...

⁷ Айнулқуззот Ҳамадоний. Мусаннафот. Жилди I. Техрон, 1377 ҳ/ш. С. 101.

Буни қандай тушуниш ҳамда тушунтириш керак? Энг аввало, дард, бало, ҳузн сингари калималарнинг истилоҳий мазмуни шўро адабиётшунослигини умуман қизиқтирмаганлигини билиш зарурдирки, аксарият олимлар мазкур калималардан ижтимоий, сиёсий, ахлоқий уйдирмалар тўқиш ва ўтмишни айблаш ёки қоралаш учун фойдаланишга уринишган. Ваҳоланки, тасаввуф адабиётида тез-тез қўлланиладиган ғам-ғусса, алам, қайғу, ҳузн, бало аслида энг буюк шодлик ва севинчли ифодаладиган сўзлар бўлган. Алишер Навоийнинг:

Яна бало чоқинин ишқ телба жонима урди,
Фано қуяни етибон кулумни кўкка совурди, –

сингари сатрлари мазмунини айнан қабул қилиб, тахминий гапларни илгари сурмаслик керак. Чунки инсон фақат комиллик мартабасига кўтарилгандан кейин ҳақиқий ҳижрон дарду ғамини ҳис айлай биладиган ҳолга етади. Бу ғам эса унинг Оллоҳ ила муштарак бир ҳасрат туйғусида бирлашувининг ифодасидир. Ошиқ коинотда Оллоҳ тазаҳҳури ва тажаллисини, яъни севгилининг гўзалликларини тўла-тўқис шаклда эмас, жузъий тарзда кўради. Маъшуқи азални янада яқиндан, янада кўпроқ кўролмаслигидан туғилган ҳасрат ва интизорлик шеърятда ғам, алам, бало сўзлари билан акс эттирилган. Акс ҳолда, Алишер Навоий инсон руҳини сўлдириб, умр гулини қовжиратадиган ғам-ғуссаю алам ва ҳасратни ёқлаб:

Кўнглум ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлуғи дағи қаттиқ аламдур, –

деб ёзмасди.

Сўз ва маъно тазоди дейиш мумкин бўлган мазкур ҳодисани айрим ғарб тадқиқотчилари турлича асослар орқали ёритишга уринишган. Низомий “Лайли ва Мажнун”ининг инглизча нашрига сўзбоши ёзган Р.Телпкекнинг бир хулосаси бўйича, “Ошиқларнинг ғам-ғуссаси заиф инсон характери парчалаб, фоний дунёга боғланиб қолганларни ўзидан озод айлайди”⁸. Улардан яна бирининг эътирофи бўйича, Ибн Ара-

⁸ Иқтибос Ч.С.Сасонионнинг “Низомийнинг “Лайли ва Мажнун” поэмаси” китобидан олинди (Баку, 1985. 110-бет).

бийнинг ўзига хос тушунчалари орасида асмой ҳуснани билмасликдан юзага келган илоҳий ҳузн тўғрисидаги фикр ҳам жой олган. Илоҳий нафс ўлароқ ўзини кўрсатган бу Ҳузн айна замонда бир марҳамат ҳамдир. Одам авлодининг Оллоҳга бўлган ҳасрат ва қўмсаши, Оллоҳнинг алоҳида-алоҳида парчаларига бўлган ҳасрати билан монанддир. Шунинг учун инсон маънавий ва руҳий ҳаётида ушбу ҳузннинг аҳамияти ниҳоятда муҳимдир. Зеро, "атеизм ҳам, фанатизм ҳам айна ўша илоҳий ҳузннинг йўқлигидан пайдо бўлган"⁹. Алишер Навоий шеъриятида аксини топган узлуксиз бир ҳузн, ғам ва Аламдаги теранлик ушбу фикрларнинг асоссиз эмаслигини қўллаб-қувватлайди. Бу ҳолат ва ҳодисани махсус тадқиқ айлаш нафақат навоийшуносликда, умуман, мумтоз шеъриятимиз тадқиқу талқинида янгиликларга йўл очиши шубҳасиздир.

"Ўзбек тили ва адабиёти", 2011 йил, 4-сон

⁹ "Юнг психологияси ва тасаввуф" (Мақолалар тўплами). Истанбул, 1997. 116-бет.

НАВОИЙНИНГ ВАҲДАТ ТУШУНЧАСИ ВА ПАНТЕИЗМ

Шарқ мумтоз шеърияти, аслини олганда, тавҳид, яъни бирликка асосланган шеъриятдир. Диний, тасаввуфий ва фалсафий фикр-қарашлар ифодасида бу шеърият тавҳид тушунчасидан ҳеч четлашмаган. Мумтоз шоирларнинг ишқ ва ирфон йўлидаги завқ-шавқи ҳам охир-оқибатда тавҳид ёхуд ваҳдат идеалини ифодалайди. Аммо тавҳид сир-асрорини сўз билан баён этиб бўлмаганидек, ваҳдат моҳиятини изоҳлашга уриниш ҳам бефойдадир. Бу ҳақда Навоий бир ўринда:

Нуктаи тавҳидни билган қила олмас баён,
Ким баён қилдим деса, билгилки, қилмайдур билиб, –

деса, бошқа бир ўринда:

Сирри ваҳдат нуктасидур бас дақиқ, эй порсо,
Май қуёши ламъаси бирла магар топқай вузух, –
(“Наводир уш-шабоб” 106-ғазал)

дейди. Навоийнинг тушунтириши бўйича, тавҳид ва ваҳдат ҳолининг камоли илоҳий майдан қониқишдирки, унинг энг содда ва безаксиз “қадах”и кўнгилдир:

Кўнгул ваҳдат майининг жоми эрмиш,
Бу соғар сода яхши, йўқ мунаққаш.
(“Наводир уш-шабоб”, 255-ғазал)

Ирфон аҳлига кўра, ҳар кишининг ваҳдат ёки тавҳид ҳақидаги фикр-қарашининг истеъдоди ва қобилияти даражасида бўлади. Масалан, авом дунёга қарайди, бироқ айтарли ҳамма нарсани маънидан холи фақат суврат ҳолида кўради. Хавос (хос кишилар) маъни ва шаклга бирликда қарайди. Ошиқ эса яна ҳам юксалиб, моҳиятига нигоҳ ташлайди.

Фақат шакл, яъни сувратни кўришдан нари ўтолмайдиган кимсалар "ҳайвони нотиқа" даражасида қолади. Маъно ва сувратни вобасталикда кўра олгувчилар инсон мартабасига юксалади. Моҳиятни кўриб, ёлғиз уни мушоҳада этувчилар раббонийлик мақомига кўтарилади. Мавжуд борлиқ ва нарсаларнинг шаклига қарашдан ўзгасига кучи етмайдиганлар ҳеч нимани аниқ ва чуқур билишолмайди. Шу боисдан бу тоифа на ҳаёт, на охират хусусида тайинли фикр айтишга қодир эмас. Хуллас, олам ва одам, халқ ва холиқ бирлигидан сўз юритувчилар ботин билан зоҳирни, маъно билан сувратни теппа-тенг кўра билган зотлардир. Шуларнинг маслак ва тажрибаларига таяниб айтилдиган бўлса, инсон ақли аслида Ваҳдатга ошиқдир. Яширин бир овоз гўёки инсон кўнглига "Ваҳдат", яъни "Бирлик ақл ва ашёнинг энг олий қонунидир", дея шивирлаб туради. Чунки азалда бутун коинот, ашё ва инсон Тангри "зоти"да бирликда бўлгани сингари, абадда ҳам касрат (кўплик, мосиво) олами барҳам топиб, ҳамма нарса яна Оллоҳ билан бирлашиб кетади. Асос эътибори ила "касрат"да ваҳдатни кўрган, "нишон"дан "бенишон"га йўл олиб, кўнгил ичидаги "Султон"ни кашф қилган шоирлар худди шундай Бирлик ҳоли ва орзусидан ҳам баҳс юритишган. Ушбу мулоҳазаларнинг энг ёрқин тасдиғи ва далили Алишер Навоий "Лисон ут-тайр" достонидаги:

Бир бўлу бир кўру бир де, бир тила,
Майл қилма мунда иккилик била, –

деган чорлов сўзларидир. "Зеро, бунда "ваҳдат" – бирлик ҳолига эришган кишининг кўзи "Бир"ни кўриши, қулоғи "Бир"ни эшитиши, тили "Бир"ни сўзлаши, қалби "Бир"ни тилаши ифодаланган"¹.

Навоийнинг нуқтаи назарида, бундай бирлик ҳолига етишиш шоир томонидан ишқ аҳли орасига олиб кирилган "янги расм"дир:

Бир кўрмагу ўлмак била, эй хаста Навоий,
Ишқ аҳли орасинда янги расм киюрдинг.

Лекин бу "янги расм"ни қайсидир шайх ё дин арбобидан эмас, балки ҳаробот пиридан ўрганмоқ жоиз:

¹ Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеъриятида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. Тошкент, 2010. 89-бет.

Асрори ваҳдат иста харобот пиридин
Ким, шайх ваъзу панди фусуну фасонадур.

(Ўша девон, 186-ғазал).

Шўро даври адабиётшунослиги учун хос бўлган бир "усул" Навоий шеъриятидан ўзларининг мақсадларига мувофиқ келадиган шеър ва байтларни олиб, мутафаккир шоирнинг дунёқараши, диний-фалсафий тушунчаларини акс эттирадиганларини кўриб-кўрмаганга солиш бўлган. Ваҳоланки, Навоий жуда кўп ғазал ва байтларида тавҳид ҳамда ваҳдатдан сўз юритган. Бу ҳам мутлақо табиийдир.

Аҳмад Форуқи Сирҳиндий – Имоми Раббонийнинг айтишича, Ҳақ ошиқларига сайри сулук пайтида тавҳид икки тарзда зуҳур айлайди: 1. Тавҳиди вужудий (ваҳдати вужуд). Бу мартабада солиқ "борлиқни бир дея билади" ва шунга қатъиян ишонади. Оллоҳдан бошқасини йўқ деб билиб, тажаллийларни ҳам хаёл сифатида қабул қилади. 2. Тавҳиди шуҳудий (ваҳдати шуҳуд). Бу мартабада солиқ "борлиқни бир" тарзда кўради, аммо Оллоҳ борлиғини кўриб, бошқа борлиқлар мавжудлигини ҳам инкор этмайди².

Илмий адабиётларда очиқ-ойдин эътироф қилинганидек, Навоийга кучли қизиқиш уйғотган таълимот ваҳдати вужуд эди. Бунга биринчи сабаб тасаввуфий тушунчанинг кенг тарқалиши ва умуминсоний шон-шуҳратга эриштирган жиҳатлардан бири ваҳдати вужуд деб қаралгани ҳамда тасаввуфнинг туб мазмун-моҳияти ваҳдати вужудда дея англагани бўлса, иккинчи бир сабаб Навоий мансуб нақшбандийлик тариқатининг йирик вакиллари, жумладан, Абдурахмон Жомийнинг Ибн Арабий асарларига фавқулодда эътиборидир.

"Жомий ва Навоий ижодида, – дейди профессор А.Абдуқодиров, – Ибн Арабий таълимоти маъқулланган ва изчил ривожлантирилганлиги сабабли улар талқинидаги ваҳдати вужуд зоҳирий ва ботиний мазмунга эга бўлди. Чунончи, унда зоҳиран ҳамма Унда тарзидаги исломий фикр олға сурилса-да, ботинан ҳамма Удир сифатида Оллоҳ ва

² Имоми Раббоний. Мактубот. I жилд. Истанбул (санасиз). 347-бет.

оламнинг, бошқача айтганда, Ҳақ ва халқнинг бирлиги, яхлит бир бутунлиги исбот этиларди”³.

Шу ўринда “вужуд” сўзини изоҳлаш зарурга ўхшайди. Ваҳдат аҳли ушбу калима орқали бутун борлиқларни юзага чиқарган ва унинг билан қойим бўлган ҳақиқатни назарда тутиб шундай дейишган: Вужуд (борлиқ) бирдир. У тааддуд – ажралиш, тажаззи – парчаланиш, инқисом – бўлинишни қабул қилмайди. Вужуд (борлиқ)нинг ҳукм ва тасарруфи бутун коинотга нуфуз айлаб, таъсир ўтказувчидир. Дунёда нима мавжуд бўлса, барчаси унга тобедир, унга боғлиқ ва унинг билан оёқда туради. Хуллас, ваҳдат соҳиблари вужуд деганда зоти улуҳиятни англаб, Ҳақ учун мазкур сўзнинг бир сифат бўлишини ҳақиқий эмас, мажозий ва шартли деб билишган.

Шу моҳиятни назарда тутиб Навоий ёзади:

Сафҳаи хотирда, эй ориф, керактур ёру бас,
Софийи ваҳдатқа хошоки хавотир қотма кўп.

(“Наводир ун-ниҳоя”, 80-ғазал)

Ваҳдат софлиги – ишқдаги поклик демак. Ишқ ваҳдат ҳолини қувватлантирганидек, ваҳдат ҳам ҳақиқий ишққа қанот бағишлайди.

Маълумки, сўфий ва мутасаввифлар коинотнинг яратилишини Ишқ билан боғлиқликда шарҳлашган. Чунончи: Оллоҳ “Вужуди мутлақ” – мутлақ гўзаллик, “хайри мутлақ” – мутлақ яхшилик ва ҳиммат соҳиби ҳам Оллоҳдир. Ҳеч қандай макон ва замон пайдо бўлмасдан, ишқ ҳамда жабарут оламида Оллоҳ ёлғизлик (тоқлик) да яшарди. Табиийки, Унга қарайдиган бир кўз, ваҳдга келадиган бир кўнгил керак эди. Чунки гўзаллиكنинг дастлабки ва асосий бир сифати ўзини намоён айлашдир. Тасаввуф аҳлининг “Ман яширин хазина эдим, кўринишни истадим”, ҳадисини худди шу мазмунда изоҳлашлари ўша ишончдан туғилган. Хуллас, Оллоҳ ўзининг гўзаллигини намоён айлашни хоҳлайди. Хўш, бу тажалли қандай тарзда воқе бўлган экан? Ҳар бир нарса унинг зидди билан аниқ-тиниқ англашилиши аён. Вужуд, яъни борлиқнинг

³ Абдуқодиров А. Навоий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. Хўжанд, 1995. 13-бет.

зидди йўқлик – адам; ҳусн ва ғўзалликнинг акси хунуклик ва чиркинлик; хайрнинг тескарисиси эса шаръ – ёмонлик. Аммо буларнинг бирортаси ҳам ҳақиқий бир борлиқ эмас, балки тасаввуфда айтилган бир ваҳм, ҳаёлий кўлкалардир. Кўриниш, тажалли этмоқ учун улар маълум замон оралиғида юзага чиқишган ҳамда тажалли шакли куйидагича бўлган: Адам – йўқлик, вужуд – борлиқ билан қаршилашгач, борлиқ бир ойнада аксланганидек, бошқасида бир соя ва ҳаёл каби кўринади. Ҳам вужуддан, ҳам адамдан улуши бўлган бу ҳаёлга “вужуди мумкин” дейилганки, “ҳодисалар олами” шудир. Кўз билан кўрадиганимиз “кўлка борлиқ” ҳам худди шу. Навоий дунёқарашининг ўзак нуқтасини ташкил этган ана шу фикр-қараш шўро даври навоийшунослигида бутунлай бошқача талқин қилинган.

Дарвоқе, ваҳдати вужуд таълимотининг ўзига хос мураккаб ва зиддиятли томонлари бўлганки, бундан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Бироқ унинг шубҳа ва эътироз туғдирмайдиган асосий ҳақиқати пайғамбарлар ҳамда уларнинг вориси бўлмиш валиларнинг китоб ва суннатга асосланган мукошафаларининг маҳсули эканлигидир. Ваҳдати вужуд маслагига “бирлик” илм ва ишқдир. Ҳақ ошиғи ҳақиқий борлиқнинг бир тана экани, унинг ҳам Ҳақ ва Ҳақ тажаллиларида иборатлиги, Оллоҳдан ташқарида ҳеч бир нарсанинг чинакам бир вужуди йўқлигига тўла ишонч ҳосил қилади.

Ваҳдати вужуд маънавий юксалиш, руҳий тажриба билан эришилиши боис қалбнинг маънавий сайри пайтида майдонга келади. Қалбда севги ва ишқ қанот ёзгач, мосиводан у тозаланиб, Ҳақнинг асмо, сифот ва нурларига ойна бўлади. “Оламда яккаю ягона ҳақиқий вужуд Оллоҳдир. Ашё ва кои-нот Унинг исми, феъл, сифатларининг турли хилдаги тажаллисидан иборат эрур”, деган хулосага келинади. Имом Раббонийга кўра, ваҳдати вужуд тушунчаси сакр (маънавий сархушлик) ва муҳаббатнинг зўрлигидан туғилган”⁴.

Ваҳдати вужуд таълимотига тўхталганда, уни қабул қилган ва ёқлаганлар қатори унга кескин қарши чиқиб, уни тубдан инкор қилишга уринганлар ҳам кўп бўлганлигини унутмаслик зарур.

⁴ Имоми Раббоний. Кўрсатилган асар. 290-бет.

Шулардан бири ва энг мурасисизи Ибн Таймия эди. Бу маслакни у Исломнинг тавҳид тушунчасига бутунлай тескари деб билди⁵. Ибн Таймияга ниҳоятда таҳликали туюлган жиҳат ваҳдати вужуднинг яхши-ёмон, хайр-шарни ажратишга изн бермаслиги эди. Чиндан ҳам ваҳдати вужудчиликда оламда ёмонлик, чиркинлик, душманлик деган нарсалар йўқ. Зеро, буларнинг барчаси мутлақ вужудга ҳеч алоқасиз, инсоннинг нафсу ҳавосидан пайдо бўладиган бир сояга ўхшаш мавжудликлар, янада аниқроғи, мосиво ва касрат кўлкаларидир.

Ваҳдати шуҳуд назариясининг асосчиси Имоми Раббонийга эса ваҳдати вужуд жуда тор бир йўл бўлиб кўринган. Мактубларидан бирида у ўз давридаги сўфийлардан аксарияти ваҳдати вужудчи бўлганлиги, аммо улардан асосий қисми кашф йўли билан эмас, балки ё тақлид ёхуд қуруқ ўрганиш ёхуд зиндиқлик ва мулҳидлик орқали ушбу тушунчани қабул қилиб, шариатга юзаки муносабатда бўлишганлигини сўзлаган. "Улар (яъни муқаллид ва йўлдан озган сўфийлар – И.Х.) бу ҳоллари ила, – дейди Имоми Раббоний, – ҳар нарсани Ҳақдан кўрарлар, ҳатто ҳар мавжудликни Ҳақ ўрнида тасаввур этарлар. Бу ҳийла ила улар ўзларини Исломдан йироқлаштирмишлар..."⁶

Исломдан четлаштирадиган ёки муслмонликнинг зиёнига ишлайдиган ҳар бир ҳаракат ва тушунча ғарблик олим ҳамда ижодкорларнинг аксарияти томонидан қўллаб-қувватланган. Тақлид ё зиндиқлик юзасидан ваҳдати вужуд даъвосида бўлган сўфийларнинг, айниқса, "ҳар мавжудликда Ҳақни кўришлари" пантеизмнинг "ҳар нарса Оллоҳдир" деган ақидасига мувофиқ келарди. Ғарб пантеизмининг асосчиларидан бўлган XVII аср материалисти Спинозанинг қаноати бўйича, Оллоҳ ва олам айни мавжудлик эканлигидан олам агар йўқликка юз тутса, Оллоҳ ҳам йўқолмоғи лозим. Ҳолбуки, мутасаввифлар наздида олам Ҳақнинг вужудида зоҳир, бироқ ҳар он, ҳар лаҳза янгиланиш ва

⁵ Қаранг: Тиблавий М.С. Ибн Таймияда тасаввуф. Истанбул, 1989. 109 – 112-бетлар.

⁶ Имоми Раббоний. Ўша асар, 153-бет.

ўзгаришга учрайдиган фоний, йўқ бўлувчи сувратлардан иборат. Булар Унинг асмо ва сифатларининг мазҳарлари бўлса-да, зот эътибори билан Оллоҳ улардан мустағний эрур. Олам йўқ бўлса ҳам, зотий сифати ила Ҳақ яна боқий қолади.

Энди масаланинг биз учун асосий жойини сўзласак. Шарқнинг энг буюк ижодкорларини пантеист дейиш Овруподан бошланган ва собиқ шўро жумҳуриятларидаги таниқли олим, шоир, ёзувчилар томонидан айтарли бир тарзда такрорланиб, давом эттирилган. Бу ҳолни бизда ҳатто бугун ҳам кузатиш мумкин ва бунга мисол ҳам жуда кўпдир. Шу маънода "Ўзбек тили ва адабиёти" журналида босилган бир мақолага эътиборни қаратмоқчимиз.

Мазкур мақола улкан шарқшунос Е.Э.Бертельснинг бундан ярим аср муқаддам ёзилган бир мақоласи талқинига бағишланган бўлишига қарамай, унда академик Ойбек, хусусан, В.Й.Зоҳидов тадқиқотларига ҳам алоҳида аҳамият берилган. Буюк адибимиз Ойбекнинг "Навоий дунёқараши масаласига доир" номли мақоласини назарда тутиб, муаллиф ёзади: "Ушбу мақолада навоийшуносликда илк мартаба **шоир фалсафий қарашларининг асосини пантеизм (таъкид бизники – И.Ҳ.)** ташкил этади, деган фикр изчил илгари сурилади ва кейинчалик академик В.Й.Зоҳидов томонидан кенг кўламда ривожлантирилади"⁷.

Тўғри, Навоийни биринчи бўлиб пантеистлар сафига қўшган устод Ойбек эди ва у юқорида номи айтилган мақоласида Навоийнинг фалсафий фикр-қарашларини Спинозаники билан қиёслаб орадаги ўхшашлик ва фарқларни қайд этгач, пролетар дохийларидан бирининг таълимотига таяниб шундай хулоса чиқаради: "Ф.Энгельснинг "Идеалистларнинг системалари руҳ ва материянинг қарама-қаршилигини пантеистик равишда келиштиришга тиришиб, борган сари кўпроқ материалистик мазмун билан

⁷ Эшонбобоев А. Е.Э.Бертельснинг "Алишер Навоий дунёқарашига доир" мақоласи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2010. №3. 29-бет.

тўлдирганлар”, деган сўзлари Навоийнинг фалсафий позицияси ҳам татбиқ қилиниши мумкин”⁸.

Ўшанда шундай дейиш эҳтимол зарур бўлгандир. Балки шунақа хулоса Навоий ва навоийшунослик фойдасига хизмат қилишига ишонилгандир. Нима бўлмасин, Навоий ижодиёти зиёнига Ойбек атайин битта ҳам сўз айтмаган. Лекин адибнинг Навоий “фалсафий қарашларининг асосини пантеизм ташкил этади”, деган ҳукми туб моҳиятда умуман тўғри бўлмаган.

Гап ўз-ўзидан В.Зоҳидов тадқиқотларига бориб тақалаётир. Улардан бири ҳақида А.Эшонбобоев мақоласида ўқиймиз: “Мир идей и образов Алишера Навои” китоби 1961 йили нашр этилди ва республикаимиз ҳамда собиқ Иттифоқ илмий доиралари томонидан илиқ кутиб олинди. Тожик файласуфи Мусо Ражабов “А. Джами ва таджикская философия XV века” тадқиқотида ўзбек олими монографияси хусусида ижобий фикр билдирган. Шунингдек, озар олимаси Зумрад Гулизода қизи ҳуруфийлик ва Қосим Анворга оид монографияларида кўп ўринларда В.И.Зоҳидов китобидан иқтибос келтиради ҳамда олимни шоир дунёқарашининг асосий нуқталарини тўғри ёритган, деб ҳисоблайди”⁹.

Бу фикр ва маълумотлар ўтган асрнинг саксонинчи йилларида ёзилганда ҳам бошқа гап эди. Чунки Шарқ алломалари ва мумтоз шоирлари ижодиётини марксизм-ленинизм таълимотига таяниб ўрганиш ва баҳолашга ҳали муносабат ҳолис бир изга тушмаганди. Айтмоқчимизки, ягона сиёсий маслакка суяниб, илм-фанни умумий битта мақсадга йўналтирган тадқиқотчиларнинг В.Зоҳидов асарларини қўллаб-қувватлаши ва уларни мақташи ҳам табиий ҳолдир. Масалан, Мусо Ражабов Жалолиддин Румий, Маҳмуд Шабустарий, Абдурахмон Жомий қатори Алишер Навоийни ҳам улкан пантеист деб баҳолаган экан, бунинг асло ажабланадиган жойи йўқ¹⁰.

Академик В.Зоҳидовнинг тадқиқотларида ўрганса, ибрат олса арзийдиган фазилат ва ўринлар бор. Фақат шуларни

⁸ Ойбек. МАТ. XIII том. Тошкент, 1979. 206-бет.

⁹ Эшонбобоев А. Кўрсатилган мақола.

¹⁰ Раджабов М. Абдурахман Джами и таджикская философия XV века. Душанбе, 1968. С. 119.

аниқ билиб, илмий аҳамиятини холис белгилаб, сўнг гапириш керак.

Қанчалик аччиқ бўлмасин, В.Зоҳидовнинг мақолалари ва Навоий ҳақидаги рус ҳамда ўзбек тилида босилган китобларида улуғ шоир дунёқарашининг бош нуқталари тўғри ёритилмаганини бугун айтиш ва сабабларини очиш лозим. Муҳтарам олимнинг *“Нақшбанд пантеизм, идеалистик монизм позициясида турган”, “Навоий ўзининг муайян маънодаги реалистик пантеизмини ишга солди, ривожлантирди”, “Навоий билан сўфизм орасида асосан биргина масалада умумийлик бордир. У ҳам бўлса ваҳдати вужуд пантеизмидир”*¹¹ каби хулосаларини қўллаб-қувватлаш тарихий ва ирфоний ҳақиқатга зиддир.

Ҳеч қанақа хато ё чалғитиш илм-фанда ўз-ўзидан пайдо бўла қолмайди – улардан кўпчилигининг “ижодкор”лари, муҳофиз ва баъзан ашаддий тарғиботчилари бўлади. Шунинг учун “асосчи”ни унутиб, давомчиларни танқид қилиш ё айблаш инсофга мувофиқ келмайди.

Авалло, шуни таъкидлаш лозимки, ваҳдати вужуд билан пантеизм орасидаги алоқа хусусида, ҳатто, ислом олимлари қарама-қарши фикр-мулоҳазаларни илгари суришган. Бироқ ваҳдати вужуднинг пантеизмдан бутунлай фарқланишини аниқ далиллар билан исботлаган тадқиқотчилар ҳам бўлган. Шулардан бири “Ваҳдати вужуд ва Ибн Арабий” номли ниҳоятда мазмундор бир китобнинг муаллифи Исмоил Эртуғрулдир.

Аҳмад Авни Қўнуққа кўра эса, ваҳдати вужудни пантеизм билан қориштириш хатосининг сабабкори шарқшунослар бўлган. Шундай шарқшунослар ва уларнинг Туркиядаги издошларига кескин муносабат билдириб, Ҳамдий Ёзар мана нима дейди: “Айрим жоҳил ва мулҳидлар, пантеизм, иттиҳод ва ҳулул назариясини ваҳдати вужуд дея таърифлаб, “Ло илоҳа илло ҳу” дейиш, “Ло мавжуда илло ҳу” демак эканини айтиб, бунини “Ҳар мавжуд Удир” мазмунида шарҳлайдилар. Ҳар нар-

¹¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970. 340, 377, 406-бетлар.

санинг моворасида Оллоҳни кўриш ўрнида, ҳар мавжудликни Оллоҳ ўлароқ кўришни истарлар..."¹²

Ваҳдати вуҷуд "фанофиллоҳ" аталмиш ҳолнинг воқе бўлишидан майдонга келган бир "илми шуҳуд" – мушоҳада илми. Пантеистларнинг илми эса жисмоний туйғулар ила суфлий оламдан олган билимларини далил ўрнида қабул айлаб, борлиқнинг бирлигини ҳис қилишдан иборатдир¹³.

Бас, шундоқ экан, пантеизмни ваҳдати вуҷуд билан айна ҳодиса деб баҳолаш қачон ва қайси шарқшунослар томонидан бошланган?

Шуни ҳам инобатга олиш жоизки, пантеистик фикр-қарашларнинг у ёки бу унсур, белги ва кўринишлари Чин, Ҳиндистон, Эрон, Юнонистон каби ўлкаларда жуда қадим даврлардаёқ мавжуд бўлган. Шу маънода олим ва тадқиқотчилар тўрт турли пантеизм бўлганлигини эътироф этишган¹⁴.

Ваҳдати вуҷуд улардан бирортасига ҳам мувофиқ келмайди. Тасаввуф аҳлининг "тавҳид" таълимоти Қуръони каримдаги "Аласту би-роббикум" – "Мен Сизларнинг Раббингиз эмасми", сўровига асосланади. Уларга кўра, инсон ва умуман башариятнинг бутун ҳаёти ана ўша илоҳий аҳдни бажо айлаш ва "азалий ватан"га қайтиш ҳодисасидан иборат. Важднинг охириги босқичи "камол ва ниҳоя" ҳам мана шудир. Бу тўғрида Навоий ғазалларида мароқ билан гапиради:

Мени усрук кўрубон жомим ушатма, эй шайх
Ким, бу янглиғ мени маст этган эрур жоми аласт.

Ёки:

Тонг эмас бўлса Навоий маст то шоми абад
Ким, азал субҳида бўлмиш қисмати жоми аласт.

("Ғаройиб ус-сиғар", 88-77-ғазаллар)

¹² Ҳамдий Ё. Ҳақ дини Қуръон тили. 1-жилд. Истанбул, 1971. 576 – 577-бетлар.

¹³ Исмоил Ф.Э. Ваҳдати вуҷуд ва Ибн Арабий. Истанбул, 1991. 65 – 75-бетлар.

¹⁴ Қаранг: Фарид Ком. Ваҳдати вуҷуд ва пантеизм // "Ибн Арабийда Борлиқ тушунчаси". Истанбул, 1992. 19-бет.

"Жоми аласт"дан сипқорилган ваҳдат майи ошиқ ё орифни қанчалик маст ва беҳуш айламасин, ваҳдати вужуд таълимоти-дан баҳс юритишнинг икки йўли бор деб белгиланган. Биринчиси, фикр ва назар йўли. Иккинчиси, завқ ва шухуд йўли. Биринчи йўл кўпчилик мутафаккирга очиқ бўлган. Завқ ва шухуд йўли эса фақат ўзига хос усул билан маърифат мартабаларини босиб ўтиб, ўша файзга мазҳар бўла олган зотларга мансубдир. Зеро, ҳар ким ҳам ишқдан ё ошиқ ҳолидан баҳс юритиши мумкин. Бироқ ишқ дарди ва лаззатини ёлғиз чин ошиқларгина кўнгилдан кечириб, теран англашга қодирдир. Шуни ҳам эътироф этиш жоизки, Ғарб тадқиқотчилари орасида кўнгли илоҳий ишқ оловида ёнган шарқлик ошиқ ҳоли ва дард-аламларини тўғри тушуниб фикр юритган айрим тадқиқотчилар пантеизмдан ваҳдати вужуднинг кескин фарқланишига ҳам диққатни қаратишган. Масалан, инглиз олими Е.Х.Уинфильд 1880 йилда Маҳмуд Шабустарийнинг машҳур "Гулшани роз" асари таржимаси нашрига ёзган сўзбошисида ислом ва христиан мистицизмида ҳам пантеистик тамойиллар мавжудлигига қарамасдан, уларга асло бир нуқтаи назар билан ёндашмаслик зарурлигини ҳам таъкидлаган экан¹⁵. Румийшунос ўлароқ бутун жаҳонга танилган ва тасаввуфни ҳам чуқур билган Р.Никольсон эса пантеизмнинг ваҳдати вужуд билан тенглаштирилишини кескин инкор қилган¹⁶.

Сал олдинроққа назар ташлаб айтиладиган бўлса, Гегелнинг "Фалсафа тарихи" китобидаги "восточные поэты преимущественно пантеисты, это их обычный способ рассмотрения вещей" деган фикрларидан кейин ҳеч суриштирмай Шарқ сўфий ва мутасаввиф шоирлари дунёқарашини пантеистик таълимотга нисбат бериш умумий удумга айланган. Бироқ, пантеизм билан ваҳдати вужудни мувофиқлаштириб бўлмаслиги, пантеизмдаги "иттиҳодия" – Оллоҳ билан оламнинг қориштирилиши ислом ваҳдати вужудчилари учун ётлиги инobatга олинмаганидек, ваҳдати вужуд диний-руҳоний бир тажриба маҳсули, пантеизм эса назариётчилик эканлиги ҳам назардан четга сурилган.

¹⁵ Азимов К.А. Азербайджанские мыслители о человеке. Баку, 1986. С. 138.

¹⁶ Қаранг: Никольсон Р.А. Тасаввуфнинг маншаи масаласи. Истанбул, 2004. 140-бет.

Шу ўринда "Тасаввуф таълимотини махсус ўрганиб, тасаввуф адабиёти дарғалари ижодиётдан Гегель етарли даражада хабардор бўлганми?" деган табиий бир савол туғилади.

"Калом фалсафаси" билан жухуд файласуфи Моисей Маймонид асарлари орқали танишганидек, тасаввуф билан ҳам Гегель ўзи яшаётган замонгача бўлган Ғарб шарқшунослиги эришган натижа ва айрим таржималар воситасида бохабар бўлган, холос. Шунинг учун олмон файласуфининг умуман Шарқ мумтоз шоирлари тўғрисидаги фикри ҳам, Мавлоно Румийни пантеизм томонидан улуғлаши ҳам мустаҳкам ва ишончли асосга эга эмас эди. Чунки Гегелнинг "ҳеч иккиланмай Шарқнинг энг буюк мутасаввифини (*Румий назарда тугиладиган* – И.Х.) пантеист дея баҳолаши шошқалоқликдан бошқа бир нарсаси эмасди. Бу баҳо ҳар қанча ижобий ва мақтовли кўринмасин, Мавлононинг Оллоҳ ва ваҳдатга доир тушунчасини тўғри ифода қилмайди. Зеро, Аннемария Шиммель тадқиқотларидан ҳам англашилганидек, Румий асло пантеист эмасди"¹⁷.

Пантеистик фалсафага кўра, модда ва руҳ бир-биридан айри ҳамда мустақил бир борлиққа соҳиб бўлмасдан, барча борлиқларнинг ягона сабаби бўлган олий бир жавҳарнинг сифатлари ва кўринишларидир. Бу олий асос, шуур ва эркинликка эга эмас. У зарурий борлиқдир, унинг мажбурийлигини билиши, ҳурриятидир. Демак, у олий асос ёки жавҳар ғайри шахсийдир, яъни шахсиятсиздир. Шунга кўра, Оллоҳнинг оламдан айри ва мустақил бир шахсияти йўқдир. Шу боисдан пантеизм шахсият тушунчаси ва эркинлигини қабул қилмайди¹⁸. Ҳатто унда Тангрининг ўзига қизиқиши ва эътибори йўқдир. Ваҳдати вужудда эса бунинг тамоман тескариси: Тангрининг шахсияти бор. У ҳамма нарсани кўради, эшитади, билади. Ҳисобга олади...

Бошқа ҳаммаси четга сурилиб, худди мана шу фарқ инobatга олинганда ҳам, Навоийни пантеистлар сафига қўшиб бўлмаслиги кундай равшанлашади.

¹⁷ Ўзган С. Мавлоно ва Гёте. Истанбул, 2006. 47-бет.

¹⁸ Қаранг: Исмоил Ф.Э. Ваҳдати вужуд ва Ибн Арабий. 73 – 90-бетлар; Сунар Ж. Ваҳдати шухуд ва ваҳдати вужуд масаласи. Анқара, 1960; Эрдам Ҳ. Пантеизм ва ваҳдати вужуд муқоясаси. Анқара, 1990.

“УН ҚУЁШ ОҚ УЎДАЮ МЕН...”

Алишер Навоийнинг илм-фан, адабиёт, санъат, маданият гуллаб яшнаган шаҳар муҳитида яшаб, ижод этганлиги ҳаммага маълум. Ўн бешинчи асрдаги қадим Ҳирот қурилиш ва маъмурликда, ободлик ва кўркамликда Навоийнинг илҳомига илҳом қўшадиган даражада гўзал бир шаҳар эди. Буюк шоиримизнинг қайси асарига мурожаат қилманг, унда Ҳирот даҳо фарзандининг она шаҳрига меҳр-муҳаббати, марҳамат ва ҳимматини ҳис этасиз. Ҳирот мавзуи Алишер Навоийни қайта-қайта илҳомлантиришга қодир мавзу эди. Навоий шу шаҳарда истиқомат қилиб, кўп бора ҳаёлан мозийга саёҳат айлаб, чексиз-чегарасиз дашт ва саҳроларда кун кечирган эски туркий қавм ва элатларнинг ҳаёт тарзи, маданияти, давлатчилик тажрибалари каби масалаларни ҳам мушоҳададан ўтказган. Албатта, мутафаккир шоирнинг кўнгли бундан бирда қувонса, бирда ғам-ғуссага чулғанганки, буни тасаввур қилиш мумкин.

Маълумки, кўчманчилик ҳаёти жуда қадимий бўлганидек, унинг тарихига доир фикр-қарашлар ҳам эскидир. Машҳур ислом муаррихи ва тарих фалсафачиси Ибн Халдунга кўра, одамлар бадавий – кўчманчи, ҳазарий – маданий деб номланган икки турли жамиятда яшашган. Бадавийларнинг ҳаёти кенг чўлу саҳроларда кечган бўлса, ҳазарийлар давлат ташкилотлари тузиб, обод ва кўркам шаҳарларда истиқомат қилишган. Айрим олимлар зарур даражадаги шарт-шароит бўлмагани боис саҳройилар, жумладан, туркий қавмлар ҳам маданийлашувдан бенасиб қолишган дейишса, бошқа бирлари, хусусан, айрим Оврупо олимлари янада “илгарилаб”, кўчманчи халқларни “тарихдан маҳрум”, “маданияти турғун” жамият вакиллари сифатида баҳолашган. Ҳолбуки, туркий халқларнинг олис тарихига назар ташланса, наинки ахлоқ,

урф-одат, маданият, балки давлат қурилиши ва сиёсатда ҳам улар ўзига хос ибратли натижаларга эришганлиги тўла равшанлашади. Ҳатто ўтмишга мансуб бадий ижод намуналари кўздан кечирилганда ҳам, ўша тарихдан хабар берувчи сўз, атама, белги ва ишоратларга тез-тез дуч келасиз. Алишер Навоийнинг адабий мероси шу жиҳатдан ҳам тенгсиз бир хазина ёки улкан бир қомус деса, ҳеч муболаға бўлмайди.

Мана, уйсозлик маданиятини олайлик. Туркий уруғлар узоқ замонларда асосан ўтов, чодир, олачуқ деб номланган ва кўчиб яшаш талабларига тўла-тўқис жавоб берадиган уйларда кун ўтказишган.

Бу уйлар фақат ташқи кўриниши, қурилиш ўзига хосликлари билан эмас, дид, маданият, ҳунармандлик нуқтаи назаридан ҳам бошқа халқларнинг диққат-эътиборини жалб эта билган. Улкан қадимшунос олим Баҳоуддин Ўғалга кўра, энг эски Чин манбаларидан бирида хитойлик бир шахзоданинг туркийларга мансуб "қирмизи юнг газмоллар билан бурканган қуббали чодир" таърифланган шеъри сақланиб қолган экан. Туркий ҳукмдорлардан баъзилари умрининг кўп қисмини чодирларда ўтказганлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Шулардан бири Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди бўлган. "Ҳодисаларнинг завқи ила Жалолиддин тўхтовсиз ҳаракат ҳолида яшарди. Шунинг учун унинг ҳаёти саройга қараганда кўпроқ чодирда ўтган эди", – дейилади бир китобда¹. Шу чодирларда "хони хос" дейилган катта зиёфат йиғинлари ва ҳар турли мажлислар ўтказилган.

Олима Анвара Ҳаметованинг ёзишича эса, Амир Темур ҳам ўз ҳаётининг катта қисмини чодир ва ўтовларда кечирган: "Айниқса, узоқ давом этган жангларда бутун бошли салтати, қўшини, бозору ҳаммомлари ва ҳунармандлари билан ана шу ўтовларда кўчиб юрган, маросимлар ўтказган... Мазкур кўчма уйлар ўзига хос тузилиши, нафис дид билан безатилиши, шунингдек, гилам шойилардан ясалган деворлари, йўлаклари, умуман, тайёрланиш техникаси, қопламаю безаклари ва жиҳозланиши билан испан элчиси Клавихони ҳам лол қолдирган эди".

¹ Тонари О. Хоразмшоҳлар. Анқара, 1993. 120-бет.

Улкан туркиётчи Л.Н.Гумилёв эса "Қадимги турклар" китобида Хитойнинг улкан шоири Бо Цзюйи ёзган "Мовий ўтов" номли шеърини келтиради. Унда ўқиймиз:

Йиғмишлар минглаб қўйдан жун,
Юзлаб урчуқлар қилибди бутун...

Олимнинг таъкидлаши бўйича, "Хитой шоири тасвирлаган ўтов, бу – ўртача таъминланган кўчманчининг яшаш жойидир". "Ипак қопламаларга бурканган", "олтин тусли ва зар суви югуртирилган" ўтовлар бошқа. Шунингдек, олим ўтовнинг "мовий" дейилишини бу ранг туркийларнинг рамзи эканлигини таъкидлаш, деб тахмин қилади. Ўша шеърнинг қуйидаги мисралари ўқилса, ўтов хусусидаги тасаввур етарли даражада равшанлашади, деб ўйлаймиз:

Кунчиқарнинг мовий осмони остида,
Йигит ўтов тикди қирчин майса устида...
Қуюн ҳам бузолмас ўтов пинагин,
Йўқдир унда на токча, на бурчак.
Ичи иссиғу, ором олар юрак...
Совуқда қалқон кигиз – девор,
Бўрон ҳам тўпиққа келмас,
Бунда бахши бир четда ўтирар,
Бунда оловда ўйинчи ўйнар...
Ўтовга ҳасад қилур роҳиб ҳам
Қарзга ботган оддий соҳиб ҳам.

"Қўрқут ота китоби"да баён этилишича, хонлар хони Бойинтирхон ҳар йили бир бора катта тўй қилиб, Ўғуз бекларига зиёфат берар экан. Тўйдан аввал у бир ерда қора, бир томонда оқ, яна бир ёқда қизил ўтову чодирлар тиклатиб, ўғли борларни оқ уйга, қизи борларни қизил уйга, фарзандсизларни қора уйга киритиб, дастурхон ёздирар экан. Вақт ўтиши билан бошқа халқлар сингари туркий қавмларнинг ҳам рангларга муносабати ўзгариб, у ёки бу ранг учун белгиланган маъно-мазмунларда ҳам янгиланишлар юзага келган. Аммо оқ ранг учун бунақа ўзгариш ва янгиланиш деярли бўлмаган. Бир за-

монлар ўзга қавм ва уруғлар устидан ҳукмронликка эришган элга туркийлар оқ ва оқ суяклар дейишган. Зеро, оқ калима-си ҳурлик, мустақиллик ва ҳокимликни тамсил айлаган. "Оқ ўрда" дейилганда хон, подшоҳ саройи, яъни давлат маркази тушунилган. "Оқ уй"нинг маъно-мазмунини эса анча кенг ва хилма-хилдир.

Хон, бек, ҳар турли мансаб соҳиблари, бой-бадавлат ким-салар кун ўтказадиган даргоҳлар ҳам оқ уйлар бўлган. Улар ўзининг кўрки, маҳобати ва яшашга жуда ўнғайлиги билан ажралиб турганлиги учун бўлса керакки, Алишер Навоий оқ уй ҳақида қайта-қайта тўхталиб, ҳам шеърӣ, ҳам насрий асарларида ҳар турли фикрларини баён қилади. Шоир "Фавойид ул-кибар" девонидаги бир ғазалида (595-ғазал) қиш фаслидан сўз юритиб:

Бу фасл аро хуш эрур оқ уй ичра бода ўти,
Бу ўт ёрурға муғанний оғзиға олмоқ най, –

дейди. Демак, совуқ қиш кунларида оқ уйда ўтириш вужудга қанча роҳат ва ҳузур бағишласа, унда ўтказилган йиғин ва гурунгларда ичилган май, тингланган куй-қўшиқлардан дил янада ортиқроқ шавқланиб кетади.

"Муншаот"даги мактублардан бирида битилган қуйидаги мулоҳазалар оқ уй наинки қувонч ва шодлик фурсатларида, балки ғам-андухли дамларда ҳам инсонга бир тасалли, тамкинлик берадиган маскан бўлганлигини хаёлдан ўтказишга ундайди: "Ул қатор теваким, ҳижрон кунида ашким қаторидан намуна бўлғай ва ул оқ уйким, фироқ айёмида сиришким се-лоблари ҳубобидин нишона бўла олғай етти. Ул бири раҳмат малоийикидин ашраф (раҳмат фаришталарига қараганда ҳам шарофатли), бу бири саодат сипеҳридин арфаъ (яъни оқ ўтов саодат осмонидан ҳам кўра юксак) кўринди:

То фалак бухтилари тузгай қатор,
То тўлин ой оқ уй этгай ошкор.

Сарбонингға ул ўлсин боркаш,
Бу бири фирошингга хиргоҳваш".

Оқ уйга Навоийнинг қизиқиши ва эътибори каби уни қайта-қайта эслатиши ҳам асосли эди. Оқ уйни халқ яратувчилик маданияти ва санъатининг ўзига хос намунаси ўлароқ қабул қилмаганида, "Муҳокамат ул-луғатайн" китобида эҳтимолки у мана бундай деб ёзмасди: *"Бир мутааййин ни-маким оқ уйдур, анга хиргоҳ от кўйуптурлар. Аммо ани аж-зосини кўпини турк тили билан айтурлар. Андоққи, тунглуб ва узук ва тўвурлуб ва басруб ва чиг ва қанот ва кўзанақ ва уф ва боғиш ва бўсаға ва эркина ва ало ҳазал-қиёс"*.

Филология фанлари доктори, тилшунос Э.Умаров ушбу сўзларга асосланиб, "биринчидан, Навоий оқ уй ва унинг қисмларини яхши билибгина қолмай, унда яшаган", иккинчидан, "уни қуриш ва тиклаш" ишларида бевосита иштирок этган"², дея тахмин қилади.

Бўлиши мумкин. Аммо шоир хотирасида оқ уй – ишқ-муҳаббат уйи, малаксиймо маъшуқа яшайдиган бир беқиёс даргоҳ мақомига кўтарилгани шубҳасиздирки, бунинг нодир далили "Наводир уш-шабоб"даги 591-ғазалдир. У шундай байт билан бошланади:

Ул қуёш оқ уйдаю мен музтарибмен ҳар сари,
Ўйлаким, фонусдин парвона қолғай ташқари.

"Ул қуёш" – ҳусни малоҳатда тенгсиз ёр. Оқ уй атрофида изтироб туфайли чарх уриб айланаётган кимса – жафокаш ошиқ. Унинг ҳоли ичкари киролмай ташқарида, яъни фонусдан узоқда қолган парвонага ўхшайди. Айнан парвона бунда бежиз тилга олинаётгани йўқ. Чунки нур ва оловга ошиқ парвона ўзини ўтга уриб, кулга айланганидек, шўрлик ошиқ ҳам оқ уй ичида бепарво ўтирган дилбарга жонини қурбон этмоқчи:

Садқаси бўлмоқ эрур мақсуд мен саргаштаға,
Оқ уйи давриға буким айланурмен ҳар сари.

Оқ уй атрофида айланаверишдан ҳеч натижа чиқмайди. Унга кириш имконини ўйлаш керак. Аммо имкон йўқ. Ҳатто

² Умаров Э. Алишер Навоий асарларида "оқ уй" атамаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. №1. 31 – 32-бетлар.

оқ уйнинг туйнуғи ҳам тувурлуғ – кигиз парда билан ёпилган.
Фақат "сабо фарроши"гина уни очиши мумкин:

Ичкари ул гул тувурлуғни кўтармаслар, нетай
Эй сабо фарроши, бир лутф айлабон ул ён дари.

Ошиқнинг қаноати бўйича, "тувурлуғ" кўтарилса, "чиғ"дан
ўзни ичкари олиш осонлашади:

Парда кетгач, мен заифи зорға осон эрур,
Йўлларидан чиғнинг солмоқ ўзумни ичкари.

Шамъ ёнганда хонадаги барча нарса равшан кўрингани
сингари хиргоҳ ҳам ёр жамолининг нуридан мунввардир. Ана
шу "маҳи хиргаҳнишин" муҳофазаси учун караганинг ораси-
дан кўзанақлар (тешиқлар) эмас, балки ошиқнинг кўзлари
термулиб турибди:

Эй Навоий, ул маҳи хиргаҳнишин ҳифзи учун,
Кўзанақ эрмаски, ҳар сари тикилмиш кўзлари.

Ўзга бир ғазалда эса ёрнинг ажиб киприкларидан кўнгулда
оқ уй бино қилиш орзуси таъкидланган:

Кўнгулда ўқларидин оқ уй айласам, не ажаб
Ки, кўнглум ичра ватан қилди моҳи хиргоҳи.

У ёки бу воқеа-ҳодиса тасвирланганда, бир кун улар
кўпроқ тарихий хотира "мулки" сифатида эсланишини ҳеч
бир шоир ё ёзувчи ўйлаб ўтирмайди. Бироқ замонга вақт
таъсири ва ҳукмини ўтказганидек, давр ва замон ҳам мозий
сарҳадларидан ортда қолган нарсаларни олдинга қараб суд-
рамайди. Бевосита инсон ва миллат қисматиға боғлиқ та-
рих эса қай бир даражада бўлмасин, авлодларда қизиқиш
уйғотади. Акс ҳолда ўтмиш билан келажак, аждодлар билан
авлодлар орасидаги ахлоқий, маданий, маънавий алоқаларда
узвийлик, вобасталик бўлмас, ҳар авлод ўзи билганича яшаб,
боши адашиш ва таназзулдан чиқмасди.

"Энг эски даврлардан, яъни инсон фарзанди озиқ-овқатини
таъминлаш учун заминға боғлангандан буён кўчманчилик ва

ўтроқлашув ўзаро юзлашиб келган. Кўп нарсa уларни ўзарo ажратиб, бир-бирларини камситишга ҳам сабаб бўлган”³. Туркийларнинг ўтроқлашиши ва шаҳар маданиятига ўтишлари осон кечмаган. Лекин уларнинг кўчманчилик даврларидаги маданий ҳаётларида ҳавас қилса арзигулик, эсласа кўз-кўз қилгулик нарсалари ҳам кам бўлмаган. Навоий таърифлаб, тасвирларини чизган оқ уй худди шулардан биттаси эди. Эҳтимол, шу боисдан ҳам ўтов, чодир, хиргоҳ аталмиш ўша уйларнинг умри жуда узоққа чўзилгандир.

³ Жан-Паул Роукс. Ўрта Осиё: тарих ва маданият. Истанбул, 2006. 37-бет.

ТАМАНСУЗ ТАЛҚИН ҒАЛАТДИР

Бу дунёда айтарли ҳамма мавжудлик ўзгаради. Ўзгариш – бу ё янгилик ёки эскириш демак. Аммо бунда бир жиҳатни албатта эътиборда тутмоқ зарур: ҳамма “эски” аҳамиятсиз бўлмагани сингари барча “янги” ҳам фойдали бўлавермайди. Айниқса, илм-фан ва ижод оламида бунақа ҳодисага тез-тез дуч келинган. Масалан, узоқ ва яқин ўтмишда тил, тарих, фалсафа, адабиёт мавзуида ёзилган айрим китобларни ўқинг: факт ва далил дейсизми, маълумот ва мулоҳаза дейсизми – ҳаммаси тўлиб-тошиб кетган. Ҳатто айрим муаллифлар ҳақида “Бу зот оёқли кутубхона эмасми?” деган хаёлга ҳам борасиз. Кўп нарсани билиш, маълумот жамлаш албатта яхши. Лекин англаш бўлмаса, ўзига хос мушоҳадага етиб борилмаса, қолганлари умри қисқа янгиликларга қўшилиб-қоришиб кетаверади.

Дарвоқе, хорижий ўлкалардаги тажриба, қўлга киритилган ютуқлардан илмда хоҳлаганча фойдаланиб, исталган қадар уларга таяниш мумкин. Фақат бу ишда ҳам юзакилик, аллақандай қолипсозлик бўлмаслиги керак. Тўғри, тафаккур, руҳ, қалб, эрк, ҳақиқат, фано ва бақо каби умуминсоний тушунчалар эътиборга олинса, дунёдаги барча адабиёт – яхлит битта адабиёт дейиш жоиз бўлади. Бироқ ирк, миллат, дин, эътиқод, дунёқараш, яшаш шарт-шароитлари ва бошқаларда жиддий ё жузъий тафовутлар мавжуд экан, адабиётда ҳам катта ё кичик фарқланишлар бўлиши муқаррар. Шунинг учун Данте, Шекспир, Гёте, Пушкин ёки Толстой санъатхонаси эшигини ҳеч қайси бир Шарқ шоирининг ижод “калити” билан очиб бўлмагани каби мумтоз адабиётимиз намуналарини тадқиқ қилишда Ғарб адабиётшунослиги тажриба ва тушунчалари ҳам мувофиқ тушавермайди. Боз устига, шўро замонида ўзбек адабиётшунослигида илдизланган тақлидий

тадқиқотчилик классик матн таҳлилида ғайриилмий фикр-мулоҳазаларнинг кўпайиб боришига сабаб бўлганини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Зеро, хатодан тўғри хулоса чиқариш галдаги хато ва нуқсондан сақланишнинг синалган бир чорасидир. Бизда эса эски камчилик ва чалғишларни хотирлатадиган аҳвол, бот-бот бўлса ҳамки, кўзга ташланаётир. Янада аниқроқ қилиб айтганда, таҳлил ва талқинларда четдан ўзлаштирилган назарий фикр ва ақидаларни зўрма-зўраки тарзда мувофиқлаштиришга уринилмоқда. Тадқиқотчи Аъзам Қозихўжанинг “Мулоқот мақоми” (“Шарқ юлдузи”, 2010. 1-сон) номли мақоласи шу гапнинг бир далилидир. Таъкидлаш жоизки, уни ўқий бошлаган оддий ўқувчи ҳам муаллифнинг Навоий ижодиёти ва шахсияти борасида кутилмаган фикр айтишга бел боғлаганини осон пайқайди. Навоийшунослик учун янгилик ҳаракати бугун жуда керак. Бундан ташқари, ўртага ташланаётган фикр-мулоҳаза ҳаммага маъқул келиши ҳам шарт эмас. Мавзу моҳияти тўғри аниқланиб, мушоҳадада илмийликка суянилса – бас. Тахмин ва уйдирма ўз-ўзидан четга сурилади. “Мулоқот мақоми”да худди шу ҳақиқат унутилган дейиш мумкин. Аввало, унда тилга олинган “катта замондаги диалог” масаласига тўхталсак. Ўтмишда ҳам, кейин ҳам бизнинг ижодкорларимизда “катта замон” деган тушунча бўлмаган. Шу нуқтаи назардан қараганда, рус олими Бахтин ихтиро қилган бир назарияни Навоий шеъриятига қўллаш камида ғалати кўринади. А.Қозихўжа ҳукмига кўра эса, “Навоий ижоди йигирманчи асрда Бахтин томонидан кашф этилган катта замондаги диалог, тиллар аро мулоқот назарияларига мос келади”. Майли, шундоқ бўлган ва бўлсин ҳам дейлик. Аммо на Навоий, на унинг салафлари осмонда яшаб, само кезиб қалам тебратмаган-ку! Уларда ҳам вақт, замон, макон туйғуси бўлган. Улар ҳам замон ва маконга доир илмий-назарий, диний-ирфоний қарашларга суянишган. Дастлаб ана шулар тўғрисида фикр юритилиб, сўнггра тасаввуф заминидан юзага чиққан ва бадий ижоддан ҳам кенг ўрин эгаллаган “вақт”, “дам”, “они доим” назарияси моҳиятига диққат қилинганда ёки нақшбандийликнинг асосий қоидаларидан ҳисобланмиш

"Ҳуш дар дам", "Вуқуфи замоний" иборалари мазмуни билан қизиқилганида Навоийни "катта замон диалог"чисига айлан-тиришнинг кераксизлиги шундоқ билинарди-қоларди. Бу – масаланинг бир томони. Унинг иккинчи – асосий жиҳати ҳам бор. Ҳўш, "катта замон", "катта замондаги диалог"нинг ўзи нима? Достоевский асарларига таяниб Бахтин уларни қанақа ғоявий-бадий миқёсда шарҳлаган? Мақолада ана шу саволга қаноатланарли бир жавоб қайтарилганда эди, Навоий ижодиётига дахлдор умумий мулоҳаза ва салладор калималар ўрнини эҳтимолки бошқа сўзлар, ишонарли иборалар эгаллар эди.

Бахтиндан кейин атоқли олим Е.Э.Бертельсга ўтгач, унинг навоийшуносликдаги хизматларини яхши баҳолаб, "Навоий ва Аттот" мақоласидаги "бир нуқта"га муаллиф анча кенг тўхталади. Бир нарсани мен унча тушунмайман: Навоий даври ва ундан кейинги асрларга мансуб илмий ёхуд бадий бирор асарда "Навоий сўфий эди. Сўфийликда мана бундай ҳолат ва фазилатлар билан донг таратганди", деган бир гап ёзиб қолдирилмаган. Албатта, Навоий тасаввуфнинг улкан муҳиби бўлган, тариқат тарбиясига умид билан қараган, ҳақиқий сўфий, дарвеш, фақирларни қадрлаган. Ирфоний маслак зиёси, орифона завқ-шавқ, илоҳий ишқ гўзаллиги мутафаккир шоир шеърятининг таркиб-таркибига сингиб кетган. Сўфийлик ва Навоий ижодиёти мавзусида такрор-такрор сўзлаш мумкин. Аммо сўфийлик тарихи ва тажрибасини бутун мураккабликлари билан билган сайин Навоийни сўфийлар сафига қўшиб бўлмаслиги кундай равшанлашади. Айниқса, шоир яшаб, ижод этган даврга келиб сўфийларга ишонч кескин пасайган ва уларнинг қаллоблиги, жаҳолати, илм-фан, маданият тараққиётига зарар етказаётган тушунчаларини фош айловчи кўплаб танқидий асарлар ёзилган. Шундай асарлардан бири Аҳмад бин Ҳасан Зайниддин қаламига мансуб бўлиб, китобининг муқаддимасида у сўфийларнинг шариатни менсимай қўйишгани, илмни фойдасиз бир амал деб тушунтиришганини таъкидлаб, ўз замонидаги аксарият сўфийлар "ҳайвон ва ҳашаротга ўхшаб қолган"ликларини ёзади. Абулҳай Кошо-

ний эса кўпдан-кўп сўфийларнинг қалби ишқ ва ирфон билан эмас, балки жаҳолат, гумроҳлик билан тўлганлиги, хусусан, уларнинг халққа таъсир ўтказиш мақсадидаги кароматфурӯшликлари ҳинд кофирлариникидан ҳам ёмонлигини баён этади. Султон Ҳусайн Бойқарога салтанат тожини кийдириш маросими ўтказиларкан, аллома Муҳаммад Боқир Мажлисий ундан барча сўфийларни Исфаҳондан ҳайдаб чиқаришни ўтиниб сўраган экан.

Сўфийлар танқиди – алоҳида бир тарих. Уни махсус ўрганмай, мамлакат ва миллат ўтмишида сўфийликдан етган фойда, зиён ва зарар нималардан иборатлигини ҳар жиҳатдан аниқ билмай туриб, суфийпарастликка берилиш маҳдудлик баробарида хавfli ҳаракат ҳамдир. Ҳар бир тарихий ҳодиса қандай бўлган бўлса, ўша ҳолда, ўша моҳиятда ўрганилиб, тўғри баҳоланмас экан, чала ҳақиқат урчийверади. Чала ҳақиқатнинг оқибати эса аён. Шу маънода Бертельснинг билафонлиги ва донишмандлигига тан бермасдан илож йўқ. Сиртдан жўн ва фарқсиздай кўринадиган муаммони у тўғри ҳал қилиб берган. А.Қозихўжа бунини тушуниб-тушунмасдан олимнинг “Навоий сўфий эмас, мутасаввиф” деган фикрини инкор айлашга киришиб кетади. Унингча, “сўфий билан мутасаввиф сўзлари айрича маъно” касб этмайди. Нима учун? У ёзади: “Бу сўзлар (яъни сўфий ва мутасаввиф – И.Ҳ.) истилоҳда ажратиб ишлатилган дейилса, жавобимиз шуки, тасаввуфга оид мўътабар манбаларнинг бирортасида ҳам тасаввуф аҳли сўфий билан мутасаввифни ажратмаганлар. Моҳиятан бир нарса ҳақида сўзлаётган икки сўз хусусида қасддан маъно қидирмаганлар. Бу сўзлар муқобил сифатида ўрин алмашиб келаверган”.

“Тасаввуфга оид мўътабар манбалар”га тегишли таъкид қанча ажаблантирган бўлса, қуйидаги гаплар мени ўшанча ҳайрон қолдирди: “Тасаввуф ва мутасаввифлар тўғрисида кўплаб мақолалар эълон қилган Иброҳим Ҳаққул ҳам сўфий ва мутасаввиф сўзларини бир хил маънода қўллайди”. Қачон ва қайси жойда – бунини аниқ айтиш ва кўрсатиш керак эди. Ҳолбуки, ҳеч пайт сўфий билан мутасаввифни Иброҳим

Ҳаққул айна мазмунда ишлатмаган. Чунки орадаги фарқ турли китобларда изоҳланганлигидан у хабардор бўлган.

А.Қозихўжа фикри бўйича эса, "Сўфий ва мутасаввиф сўзини ажратиб кўрсатган биргина манба маълум. У Бобурнинг "Бобурнома" асари..." Йўқ – асло бундай эмас.

Маълумки, Абдулкарим Қушайрийнинг "Рисолаи Қушайрий", Хужвирийнинг "Кашф ул-махжуб" асарлари тасаввуфга бағишланган эски ва энг қимматли манбалардандир. Қушайрийнинг шарҳлашича, мутасаввифлар зуҳҳод ва уббод (зоҳидлар ва обидлар)дан сўнг майдонга чиққан тоифадирлар. Улар Оллоҳга суяниб, ўзларини жаҳолат, ғафлат мусибатларидан сақлашга уринганликлари учун мутасаввиф номини олишган. "Бу гуруҳнинг (мутассавифларнинг дейилмоқчи – И.Ҳ.) буюклари, – дейди Қушайрий, – ҳижрий икки юзинчи йилдан аввал ушбу ном билан шуҳрат қозонишган". Хужвирийнинг таърифу тавсифи янада аниқ ва конкретроқдир. Унингча, "сўфий вусул соҳиби". Илоҳий ишққа ғарқ бўлганлиги боис у Оллоҳдан ғайри барча нарсалардан йироқдир. Мутасаввиф эса "усул соҳиби". У ўзини қийнаб, азият чекиб нафсни тозалаш орқали софликка етишишни зиммасига олган киши. Булар орасида яна бир тоифа кимсалар пайдо бўлганки, "фузул соҳиби", яъни кераксиз ишлар билан шуғулланувчи кимсалар деб қаралган бундай зотларга мустасуф номи берилган. Сўфийликдан ҳам, мутасаввиflikдан ҳам хабарсиз бундай кишиларда мол ва мартабага эришиш, дунё манфаатларига кўз тикишдан ўзга бир қайғу бўлмаган.

Алишер Навоий тасаввуфга доир мўътабар манбалар, жумладан, Қушайрий, Хужвирий, Сухравардий китобларидан ҳам яхши хабардор эди. Сўфийнинг бош мақсад ва матлаби нима, мутасаввифнинг "усул"и орқали қандай ботиний муаммолар ҳал қилинган – улуғ шоир буларни мукаммал англаган. Е.Э.Бертельс, "Навои воспринял всю моральную сторону суфизма, поставил перед собой в виде идеала его конечные цели, но не порвал с той средой, в которую его забросила судьба. Он был восторженным поклонником суфизма, суфием в душе, знатоком этого учения, но суфием-практиком он

не стал" (Суфизм и суфийская литература. М., 1965. С. 418), деганда "ҳақиқий воқеликни бузиб" эмас, аслида қандай бўлса, худди шундай ёритган. Бу фикрни тасдиқлайдиган, Қозихўжа томонидан, афсуски, ҳатто тилга олинмаган яна бир далилга диққатни қаратсак. Модомики, илм-фан фикрий вобасталик, мантикий изчиллик йўли экан, сени қизиқтирган мавзуда олдин ўртага ташланган фикр ва хулосалардан кўз юммаслик шартига ҳам риоя қилиш керак бўлади. Бундан анча йиллар муқаддам фалсафа фанлари доктори, навоийшунос Малик Орипов "Шарқ юлдузи" журналида Е.Э.Бертельсн кўллаб, "Навоий сўфийми ёки мутасаввифми?" деган мақола чиқарганди. "Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар" номли тўплам (Тошкент, 1994)га киритилган мазкур мақолани, "сўфий" билан "мутасаввиф" орасида фарқ борлиги кўрсатилганлиги учун ҳам, академик Алибек Рустамов қайта нашрга лойиқ, дейди (Ўша китоб, 217-бет).

"Навоий сўфийми ёки мутасаввифми?" деган сўроққа ишончли жавоб бериш учун М.Орипов шўро сиёсати ва мафкурасига алоқаси йўқ, дунё танийдиган тасаввуфшуносларнинг асарларига ҳам мурожаат қилади. Мақолада ёзилишича, "Адабиётшунос олим Муҳаммад Фуод Кўпрулизода "Турк адабиётида илк мутасаввифлар" номли китобида мутасаввиф шоирларни, жумладан, Алишер Навоийни ҳам сўфий шоирлардан ажратиб қарайди. "Ислом Қомуси"да "Алишер Навоий" ва "Чиғатой адабиёти" мақолаларида Навоий сўфий эмас, мутасаввиф эди, деб алоҳида таъкидланади" (Кўрсатилган китоб, 221-бет). Турк олими М.Ф.Кўпрулизодани ҳам ғарб шарқшунослари сафига қўшиб, "сиёсат парракчаси" деб бўладими?..

Буюк аллома Абубакр Муҳаммад бин Исҳоқ Калободийнинг ёзишича, "сўфийлар ватанларини тарк айлаганликлари учун "Ғурабо" (ғариблар), юртма-юрт, диёрма-диёр кезганликлари боис "Сайёҳин" (сайёҳлар), саҳроларда юриб, зарурат чоғида мағораларда яшаганликлари туфайли айрим мамлакат аҳолиси томонидан "Шикафтийя" дея номланган" экан. Яна бир жойда уларга "Сўъийя" (очлар) дейилса, бошқа бир томонда "Фуқаро" (фақирлар) дейилган.

Ҳамма нарсадан юз ўгириб Навоий қачон ватанни тарк қилган? Қачон хирқа кийиб юртма-юрт кезган? Дашту саҳроларда толиқиб, қайси сўфийлар билан мағораларда ҳамнафас яшаган?..

Тасаввуф – бугун биз учун яшалмаган ҳол, амалиёт билан бевосита боғланмаган илм, ранжу риёзатдан йироқ бир хотира тажрибасидир. Сўфийлик ва сўфий тўғрисида илҳомланиб сўзлашларимизнингяна бир сабаби нафс, руҳ сир-асрорини зарур даражада билмаганлигимиздир. Сўфий оламга қараб чопмайди, Навоий сўзлари билан айтганда, оламдан қочади. Унинг гўзаллик, шодлик ва саодат ахтарган дунёси – ботини. Илми – ҳол илми. Ибн Халдуннинг таърифлашича, сўфийлик дунёни тарк айлаб, Оллоҳга йўналиш ва халқу халойиқни қизиқтирган нарсалардан бутунлай йироқлашишдир. Бир кун, бир ҳафта ўзимизни шу аҳволда тасаввур қилиб кўрайлик – куч ва рағбатимиз қани нимага етади? Бас шундоқ экан, ўзи бошдан кечирмаган, аччиғу ширинини тотмаган, ибтидою интиҳосидан мутлақо беҳабар ҳолда зиддиятли, қийноқли бир жараённи кўкларга кўтаришнинг қандай аҳамияти бор? Ҳамма бир овоздан Навоийни сўфий дея эътироф этди дейлик – Навоийнинг шахсида, ижодида ҳанузгача яширин ётган нима очилиб, фавқулодда ёришиб кетади? Чалғиш, чекланиш, тарихий ҳақиқатни бузишдан ўзга ҳеч нима.

*“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси,
2009 йил, 6 февраль.*

МАЪНО ВА ТАФАККУР ЗИЁСИ

Сўз онингдурурким, талабгоридур,
Анингдур гуҳарким, харидоридур.

Алишер Навоий

Маълумки, Шарқ мумтоз адабиёти дин билан, ислом зами-нида дунёга келган тасаввуф таълимоти билан мустаҳкам ва уз-вий алоқадорликда тараққий топган. Бу адабиёт дин ва тасав-вуф заминидан ажратилса, наинки адабиётлик хусусияти ва фа-зилатлари, балки умуминсоний мазмун-моҳиятидан ҳам тубдан йироқлашади.

Буюк озар санъаткори Ҳусайн Жовид XX аср авлодини "мус-табид авлод" деб атаган эди. Унингча, ушбу асрда ақл кашф этган қонун-қоидалар башариятнинг маънавий-руҳий ҳаётига фараҳ ва севинч олиб кела олмаган. Жамият яратган қонун-қоида, урф-одатлар инсониятни маҳкумият ва тобеликнинг оғир, эзув-чан тазйиқидан, қалбни танҳолик азобидан қутқаришга қодир эмасди. Дарҳақиқат, башарият ҳаётда бош кўтарган ёмонлик, разолат ва зиддиятлардан қутулиш учун маълум бир зайлда ха-ёлга тутқун бўлганди. Охири кўринмас турғунлик олами, совуқ ва аччиқ ҳақиқатларни унутиш, ёддан чиқариш учун тахайюл яккаю ягона тасалли воситасига айланиб қолганди. Шу тарзда воқеликка ёндашув эса ўз-ўзидан фақат алданиш, кўникишга йўл очарди. Аммо аксарият кишилар бу фожианинг туб саба-бини мушоҳада этолмасди. Чунки ўшанда ярим илмий, ярим мафкуравий бир хомхаёлга дўнган "келажак" тушунчасидан ди-ний моҳият четлатилганди. Бу энди инсон тақдиридаги бағоят машғум бир бўшлиқ эди. Турк шоири Тавфиқ Фикрат "Инонмоқ эҳтиёжи" шеърида айнан шу кулфатдан баҳс юритиб, шундай деганди:

Бари бўшлиқ: замин бўш, осмон бўш,
қалбу виждон бўш..
Бу ёлғизлик, бу бир ғурбатки
ўхшар ғурбати қабрга;
Инонмоқ... Шу бир оғуши руҳоний бу ғурбатда...

Дин туйғусини бой берган шоир ерни ҳам, самони ҳам, қалб ва виждонни ҳам бўм-бўш кўради ва шу бўшлиқ бағрида ўзини ёлғиз ҳис айлайди. Ахир, ичида яшаётган оламда инсонга маъни бағишлаб, уни муқаддас маъноларга илҳомлантирадиган энг аввало Тангридир. Диний моҳиятдан ажратилган коинот, Фикрат ҳаққоний таъкидлаганидек, "қасофатдан иборат бир модда олами" шаклига киради. Натижада, инсон олий ҳақиқатнинг бир заррасини ҳам кўролмайди. Дин на диниат йўлига нечоғлик тўсиқ қўйилмасин, мумтоз адабиётимиз халқимизни маънавий-ахлоқий бало-қазолардан асраб алайлашга яқиндан ёрдам берганди. Чунки унда дин, ҳақиқат ва ирфон барқарор, демакки, барҳаёт эди. Ҳар қанча инсонлар талқин қилиб, ёлғонлар тўқилмасин, айтайлик, Навоинини улуғ Нақшбанд шахсияти ва нақшбандлик маърифатидан ажратиш мумкин эмасди. Навоий фикр-қарашларининг фаннулоллада баланд мақомга юксалишига асосий бир сабаб ҳам ана шу. Навоийда шундай бир байт бор:

Эр эсанг мақсуди асли кўзлагил,
Ҳар неким сўзларсен – ондин сўзлагил.

Дин ҳақиқат, бу дунёда нима қийин – асл мақсадни аниқлаш ва англаш қийин. Чиндан ҳам бунинг учун маърифат ва тафаккур паҳлавони бўлиш керак. Ана шунда одам ўзидан бешикда бир нимани эмас, одамликни талаб қила бошлайди. Худди шу маънода Навоий бобомиз айтган қуйидаги фикр – ҳақиқатни кўрмайдиган дурдона фикр:

Нетарсен тилаб ҳар ажойибқа йўл,
Ажойиб эрур сенда, огоҳ бўл!

Лекин инсонни зоҳирий гўзаллик барибир кўпроқ баҳолаётган, ботиндаги ажойиботларни кашф қилишга нис-

батан ташқи дунё ғўзалликлари уни ортиқроқ сеҳрлаган. Инсониятнинг фикр ҳаётидаги адашиш, хато ва нуқсонларнинг ўзликсиз такрорланишига бир сабаб ҳам эҳтимол мана шудир. Башарият оламини билишда нақадар илгарилаган бўлмасин, ўзини англашда, айтишлик, асрдан асрга илдамлаб кетгани йўқ. Мағораларда топилган расмларни кўрган буюк мусаввир Пикассо "олис замонларга қараганда бугун биз жуда илгарилаганмиз деб айтолмаймиз", деган. Чунки инсон санъат усуллари ёки техникаси билан эмас, руҳи билан чинакам санъат яратади. Санъаткорлик инсоннинг ўзидаги бир имкониятдир. Одабийлик "санъати" ҳам шундай. Асосий муаммо ичкарида ҳал этилмаса, зоҳирий ва зоҳирдан ўтказилган энг ижобий, энг кучли таъсирлар ҳам инсонни ғафлат домидан қутқазолмайди. Шунинг учун Навоий ғафлат ичида хуш кўринганни яхши деб, огоҳлик мақомига юксалгач, сўнгра пушаймон ема дейди:

Ғафлат аро хуш кўрубон хуш дема,
Воқиф ўлуб сўнгра пушаймон ема.

Зеро, нафс ва руҳ йўли бир бўлмагани сингари, ҳақ ва халқ йўли ҳам тўла монанд эмас:

Сен агарчи бир улусқа шоҳсен,
Тенгри йўлунда вале гумроҳсен.

Нақл қилинишича, олимлик иддаосида юрган бир кимса бир дарвешдан "Нима учун кўк хирқа кийиб юрибсен?" деб сўрабди. Дарвеш унга жавоб берибди: "Пайғамбардан уч нарсаси мерос қолди. Бири фақр (*Оллоҳга маънавий муҳтожлик* – И.Ҳ.), иккинчиси илм ва учинчиси қилич. Қилич султонларнинг қўлига ўтди, лекин уни улар ўз ўрнида ишлата олмадилар... Уламо илм эгаллади, бироқ илмга амал қилолмадилар. Фақир ва дарвешлар фақрни танлашди. Аммо уни бой бўлиш воситасига айлантирдилар. Мана шу уч тоифанинг бошига тушган мусибат учун мен кўк либос кийиб юрибман".

Агар ўша дарвешдан шеър ва шоирлик хусусида сўрашганда, "Шеър-ку, пайғамбардан мерос қолмаган, лекин шоирларнинг ҳоли ҳаммасидан ҳам баттар", дейишини тахмин

қилса бўлади. Чунки азбаройи манфаат ва шуҳратпарастлик тўғрисида қофия "бозори"ни қизитиб юборган, шахсияти паст қаламкашлар сони даврлар кечган сайин кўпайиб борган. Румий, Жомий, Навоий, Ғолибий каби буюк санъаткорлар шеъринини сохтакорлик, назирабозлик ва ўғрилиқ офатларидан муҳофаза этишга ҳар қанча уринишмасин, кўзланган натижага умуман яқин ҳам келинмаган. Ёлғончи, мадҳиябоз шоирлар оддий одамларни шунчалик бездиришганки, шеър – бу маъна, ҳийла, хушомад ва каззоблик тимсоли деган қарашлар ҳам пайдо бўлган.

Масалан, туш таъбирига бағишланган эски китобларда, инсон тушида шеър ўқиса, ёлғон бир ишга шоҳидлик беради, алар шеър ёдласа диний ҳаётдаги ноқислик ва мартабадан ажралишга далолат эрур; кимнингдир шаънига мадҳия тўқилса, ўша одам бойлигидан ажралиб қашшоқлашади дея таъбир этилган экан. Бундай фикр-қарашларга уйқу ва туш тирлигидан кўра ташқи воқелик, янада аниқроғи, шеърини янада риёкорликнинг авж олиб кетиши сабаб бўлган.

"Шоир ким? Шеър нима?" деган савол Шарқ адабиёти тарихида жуда кўп маротаба ўртага қўйилган. Айниқса, "маъно" атофидидаги баҳсу мунозаралар охир-оқибатда "шеър" ва "нозим" бир-биридан айри нарсалар деган хулосага олиб келган. Ёлғонбарин, бошқалар томонидан идрок қилинмаган маъно тиралчиларини ҳис айлаб, шуларни янгича шаклларда ифода қилиб билган кашфи очик киши шоир, акс ҳолда, вазн ва ўғрилиқ сўз сўзласа ҳам, у "нозим"дир дейилган. Шеър калиманинг луғавий маъноси шуур айлаш, фаҳмлаш, ҳис этиш, таниш ила билиш мазмунларини англатгани учун ҳам шеър билан шуур орасида бевосита алоқа мавжудлиги таъкидланган. Алишер Навоий шу боисдан маънига асосланган завқни, шүүрли янгиловчи моҳиятни шеърда биринчи ўринга қўяди:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳарне дурур.

Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хуб эмас.

Маъни дейилганда биз, асосан, сўзнинг мазмуни, фикр, тушунча ёки ғояни англаймиз. Ҳолбуки, мумтоз шоирлар ижодида маъни рух, илоҳий ва ирфоний ҳақиқат, дунёнинг яралишига тегишли бош моҳият каби мазмунларни ҳам ифодалаган. Шуни назарда тутиб, Султон Валад "Маориф" китобида "Бутун олам маънига ошиқдир. Шу билан бирга "Биз сувратга ошиқмиз" ҳам дерлар. Бу хатодир. Улар маъни ошиғидирлар, суратнинг улар наздида ҳеч бир қиймати йўқдир", деган эди. Ҳаммадан қийини ва мураккаби маъно йўлига кириш, моҳият ошиғи бўлишдир. Ҳужвирийнинг таъкидлашича, маъни идроки ва мушоҳадаси учун яратилганлардан бошқа кишилар бу ишни уддалаши жуда мушкул. Ҳужвирий буни энг аввало икки хил ҳижоб, яъни ҳижоби райни ва ҳижоби ғайни билан алоқадорликда шарҳлайди. Ҳижоби райни – қалби қора, кўнгли сиёҳ бўлиш демакки, бундан ҳеч қачон қутулиш мумкин бўлмаганидек, унинг соҳиблари учун маъно эшиги ва йўллари доимо бекиқдир. Шундай кимсаларнинг шоирлик даъвосида елиб-югуриб мавқе талашишини энди бир тасаввур қилинг. Уларнинг онг ва идроки нафсу ҳавога қарамликда авомникидан айтарли фарқланмайди. Ёзса, кўпчилик билган ёки ундан-бундан ўқиб ўзлаштирилган фикрлардан бошқа бир нимани ёзолмайди. Юзта назмбознинг асарларини бир жойга жамланг, туб моҳиятда битта ҳам янгилик тополмаймиз. Ҳаммаси олдиндан аён, зерикарли ва руҳониятдан маҳрумдир.

Шарқ адабиёти – адолат, шафқат, ҳуррият соғинчи билан тўлиб-тошган бир адабиёт. Меҳр-муҳаббатдан воқелик яратиш, ҳаёт ва тақдир зулматини орзу нури билан ёритишга уриниш унинг асосий хусусиятларидандир. Бу адабиёт зулм ва зўравонликни умумий шаклда қоралаб, инкор этган. Айни пайтда ўзининг энг иқтидорли намояндаларини ҳам баъзан зулм ва ҳақсизликка бош қўшиш, золим ҳукмдорларни мақташдек уятсизликдан ҳимоя қилолмаган. Афсуски, кўпинча шундай бўлган. Кўп пайтларда бадиий ижод моддий манфаат бозорига айланиб қолган: истеъдод сотилган, шеър сотилиб, диёнат ва тўғрилиқ, мартаба, мавқе, роҳат-фароғатга "айрибош" қилинган. Шарқдаги исталган бир халқ адабиёт тарихини кўздан кечиринг, бунга неча ўнлаб далил топасиз.

Алишер Навоий дунёнинг асосий ҳақиқат ва ҳодисотларини битта тебранмас ўлчов билан баҳолайди. Бу – ростлик ва тўрилик. Унингча, инсоний қиёфа дегани ҳам ростликнинг шаҳодаги тазаҳҳуридир. Ёлғон эса кишининг юзинимас, юз-сигилигини намоён айлайди:

Агар сўзи чиндур – кўринур юзи,
Кўрунмас юзи – бўлса ёлғон сўзи.

Ўтриликдан ажралиб ёки тўғрилиқнинг кўзига чўп суқиб иншоадан кўра, одамман деб бош кўтариб юрмасликни Навоий афзал билади:

Бировким эрур ростлиқдин йироқ,
Анингдек киши бўлмағон яхшироқ.

Ҳеч бир буюк шоирнинг фикрий-ахлоқий истаклари билан давр ва жамият ўз вақтида ҳисоблашмаган. Энг ёлғизлик ҳолатларида ҳам шоир буни билмоғи, ўзгаларга нечоғли муҳаққ кўринмасин, изтиробдан асло чекинмаслиги лозим. Навоий бир байтида ўтиб кетган ва ҳали етиб келмаган ғўшдан гапириб ўтирма, униси ҳам йўқлик, буниси ҳам бир нуқлик дейди:

Бурунғи куну тонгладин урма дам
Ки, ул бир адамдур, бу доғи адам.

Нақди нима? Нақди – инсон нафас олиб турган ҳар бир дам, ҳар бир лаҳза, умрни сарҳисоб этгувчи соатлар, одамни тафсилат танжасидан қутқазолмай чинқираётган кун. Шуни англатган киши ҳақиқатда вақт “кескир қилич”дан ўзга бир нима эмаслигини чуқур фаҳмлайди. Энг асосийси, умр мазмунини ҳар турли тўқнашув ва адашувлар тўлқин уриб ётган ҳаётдан, мавқелик билан чамбарчас боғлиқ туйғу ва тушунчалар олами-дан ажратди, илм, иқтидор, маърифат ва ҳақиқатга таянади.

Ўшлар тарбияси – бу, мактаб, илм-фан ва комилликка йўлқўрилик демак. Мактаб таълим-тарбия ва илм ўчоғига айланмирилмас экан, навқирон авлодга қараганда ёши улўғлар йўлдан кўпроқ зарар тартади. Яъни:

Чу ёшларға боғланса мактаб йўли,
Бўлур гум улуғларға мазҳаб йўли.

Ёки Навоийнинг мана бу сўзларини олайлик: "Ёрлиқ қайда кетди ёронлар?! Йўқ муслмонлиқ, эй муслмонлар!"

Дўстлик, меҳр-муҳаббат, шафқат ва мурувват ўртадан кўтарилса, муслмонликнинг нима қиймати ё аҳамияти қолади? Қуруқ гап, нафсоний найрангларга ким инонади? Навоий ҳамма жойда, ҳамма кори ҳолда сўз ва фикрнинг ишоти ўлароқ фаолиятга урғу беради. Ҳар қандай ёмонликка қайсидир гўзал фазилат, хислат ёхуд амални қарши қўяди:

Сен агар зоҳир эттинг итликни,
Мен санга кўргузай йигитликни.

Бундай сўзлардан кўнгил яйраб кетади, ўзини ҳурмат қилган одам "итлик", йиртқичлик, ҳасад ҳужумларини қандоқ бартараф айлаш зарурлигини беҳато англайди.

Биз Алишер Навоийнинг "Ҳамса"си ва "Лисон ут-тайр" достонидан олинган баъзи байтлар атрофида фикр юритдик. Уларда бундай шоҳбайтлар жуда кўп ва маъно-моҳияти бири-биридан гўзал. Биргина байт гоҳо бир олам таассурот уйғотиб, кишини ҳеч ўйланмаган мулоҳаза ва мушоҳадаларга чорлайди. Зулм ва золимлик офатлари ҳақида кўп ўқиб, кўп эшитганмиз. Лекин "Садди Искандарий" достонидаги мана бу байт зулмнинг энг мудҳиш ва ҳалоқатли таъсиридан хабар беради:

Анинг ҳукми бошимғау жонима,
Вале зулмдин кирмасун қонима.

Жоҳил, гумроҳ бандалар қилган иш албатта яхши бўлмайди. Аммо оқил ва доно киши шулардан ҳам зиён эмас, фойда кўради. Яъни улар юрган йўлдан юрмайди, улар қилган ишларга ҳеч қўл урмайди. Шунда ёмонлик яхшиликка хизмат қилади:

Неким қилди жоҳилки, эрди ёмон,
Тутуб акси, топтим ёмондин амон, –
дейди мутафаккир шоир.

Хуллас, Навоийни ўқиш фикр ва туйғуга қанот бағишлайди, билмаганни чуқур билиш, англамаганни теран мушоҳада қилишга кенг йўл очади. Инсон тақдирига мутафаккир шоир нигоҳи билан қаралса, ҳақиқат ўз-ўзидан ҳар турли майда-чўйда нарсалардан тозаланиб, ярқираб, нур таратиб кўрина бошлайди. Бу эса энг асосийсидир.

"Нақшбандия" журнали, 2009 йил, 1-сон.

ШЕЪР ТАРИХИ ВА ҲАҚИҚАТ УЎҒУНЛИГИ

Шеър ёзилган вақт ва санани кўрсатиш мумтоз шеъриятда одатга айланмаган. Бир жиҳатдан бу мақбул иш. Дард ва юрак қони билан ёзилмаган шеърнинг дунёга келиш пайтини аниқ билдинг нима ё билмадинг нима – бунинг алоҳида бир аҳамияти йўқ. Лекин улуғ санъаткор яратган шеърлар хусусида ҳамма нарсани атрофлича билгинг, аниқлагинг келади. Афсуски, мумтоз шеъриятда бундай қизиқиш ва уринишларга "йўл" кўпинча ёпиқдир. Оқибатда эса шеърни муаллиф таржимаи ҳоли, маънавий ҳаёти, дунёқарашидаги ўзгаришлар билан боғлашга мустаҳкам асос топилавермайди. Ана шунда ўз-ўзидан девон тузиш масаласи юзага чиқади. Девон тартиб берилган сана аниқ кўрсатилган бўлса – яхши. Акс ҳолда баҳсу мунозарани тўхтатиш осон кечмайди. Алишер Навоий "Бадоеъ ул-бидоя" девонининг тузилиш вақтига доир мувоҳаса бунинг характерли бир мисоли бўлиши мумкин.

Маълумки, Ҳусайн Бойқаронинг тахтга чиқиши, "Бадоеъ ул-бидоя" дебначисидаги айрим мулоҳазалар ва унинг қадимий қўлёзма нусхаларига таяниб, рус шарқшунослари Е.Э.Бертельс, С.Л.Волин ва бошқалар девон 1469-1482 йилларда тузилган дейишган. Илк бора мазкур муаммони маҳсус ўрганган атоқли фольклоршунос Ҳоди Зарифнинг хулосаси эса бошқа. "Бадоеъ ул-бидоя"нинг тузилган йилини аниқлашга доир" деб номланган мақоласини Ҳоди Зариф шундай сўзлар билан тугатган: "Бадоеъ ул-бидоя"нинг тузилиши ва унга "Дебача"нинг ёзилиши 1471 йил бўлмоғи керак, деган фикрдамиз; девонни Султон Ҳусайн учун кўчирилишига ҳам бир неча ой кетганлигини эътиборга олиб, балки 1472 йилга ҳам тўғри келади, деган бир фикрни билдириш у қадар қийин бўлмаса керак.

Ўйлаймизки, бу масалани жиддийроқ ўйлаб кўриш, бирликда атрофлича текшириш натижасида қатъий бир фикрга келиш¹. Аммо Ҳоди Зариф ўртага ташлаган ва улуғ шоирнинг "ўн бир лирик жанрдаги асарларининг умумий хронологиясини белгилашда катта аҳамиятга молик"² масалада уни деярли ҳеч бир тадқиқотчи қўллаб-қувватламади. Айни пайтда ўтган асрнинг тўқсонинчи йиллари охиригача бу борда ҳақиқатга яқин бирор янги фикр ҳам айтилмади. Академик Иззат Султонга кўра, Хусайн Бойқаро "тахт устига келишининг биринчи йилларидаёқ Навоий ундан шеърларини ийиш ҳақида буйруқ олган эди. Навоийнинг ўзи томонидан тузилган девонларнинг биринчиси бўлган "Бадоеъ ул-бидоя" ани шундай майдонга келган эди"³. Шунингдек, олим девон давомида 1469-1481 йиллар орасида ёзилган деган тахминни ҳам маъқуллайди⁴. Шу замида у Ҳамид Сулаймоннинг Алишер Навоий асарлари ўн беш жилдлигига ёзган "Навоий асарларининг манбалари ва нашри ҳақида" номли мақоласидаги маълумотни⁵ тўғри деб ҳисоблайди. "Ўзбек адабиёти тарихи" II жилдининг дастлабки қисмида мазкур девоннинг тартиб берилиши 1472-1476 йиллар деб кўрсатилса⁶, унинг "Алишер Навоийнинг лирик мероси" деб номланган фаслида 1469 йилдан кейин дея қайд қилинган⁷. Навоийшунос Ёкубжон Исҳоқов "Навоий поэтикаси" китобида Ҳоди Зариф фикрини "таътиб ўтса-да, адабиёт тарихида айтилган "Бадоеъ ул-бидоя" 1469 йилдан кейин тузилган" деган хулосани ўзгартирмайди⁸. Ҳоди Зариф текширишларидан сўнг, орадан қарийб қирқ йил ўтган, филология фанлари доктори, профессор Абдурашид Абдулафуровнинг "Бадоеъ ул-бидоя"нинг тузилиш санаси" номли мақоласи эълон қилинди. Унда маълум бир томондан

¹ Зариф Ҳ. Фозиллар фазилати. Тошкент, 1969. 94-бет.

² Абдулафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. Тошкент, 1998. 16-бет.

³ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент, 1969. 343-бет.

⁴ Уша китоб. 404-бет.

⁵ Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик. 1-том. Тошкент, 1963. 37-бет.

⁶ Ўзбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. Тошкент, 1977. 65-бет.

⁷ Уша китоб. 85-бет.

⁸ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент, 1983. 10-бет.

Ҳоди Зариф фикр-қарашлари ривожлантирилган бўлса-да, олим қатор янги далил ва маълумотларга таяниб: "Хуллас, бизнинг фикримизча, Навоий ўзининг биринчи расмий девонини 1478-79 йилда тузган"⁹, – дейди. А.Абдуғафуровнинг хулосаси ҳақида биз бу ўринда узил-кесил бир фикр айтмоқчи эмасмиз. Фақат адабий далиллардан бири олимнинг фикр-мулоҳазаларига ишонч билан қарашга асос бўла олишини таъкидламоқчимиз, холос.

"Бадоеъ ул-бидоя"да Ҳусайн Бойқаро саройида вазирлик мартабасигача кўтарилган, замонасининг энг бой-бадавлат сармоядори, шу билан бирга, беҳад маккор, фитнабоз зотларидан бўлган ва умри тасаввурга сиғмас фожиа билан якун топган Низомулмулкка бағишлаб битилган бир шеър бор. Тўрт байтли ушбу қитъада Низомулмулкнинг қандайдир сирли қилмиши боис шарманда ва бадном бўлганлиги фош этилган. Мана ўша шеър:

Соҳиби аъзам Низомулмулк, чунким бўлди азл,
Ҳажвлар қилди Уторуд чархи кажрафторни.

Чун ҳаводис тундбоди эсди, барбод айлади,
Йўқки муҳру дафтару зелуча – йўқу борни.

Банду тутқунлуқ бас эрмас эрдиким, беморлиғ
Бир йўли солди аёқдин ул фақири зорни.

Келтурурлар сўрғали девонға они хожалар,
Воқиян бу навъ сўрғай дўстлар беморни¹⁰.

Қитъа мазмунидан англашилаётирки, нечоғли ҳийлагар ва айёр бўлмасин, ўзи ҳеч кутмаган бир тарзда Низомулмулк тумшуғидан илиниб, обрў-эътибор, мартаба ва мавқедан ажралиб, хору залил аҳволга тушган. Ўзининг ашаддий душмани ҳолатига ҳам Навоий барибир ачинади ва:

Банду тутқунлуқ бас эрмас эрдиким, беморлиғ
Бир йўли солди аёқдин ул фақири зорни, –

⁹ Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар, 57-бет.

¹⁰ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 1-жилд. Тошкент, 1987. 638-бет.

дейди. Хўш, соҳиби аъзам Низомулмулкнинг омад, ютуқ, шон-шухратини ерга қориштирган ушбу воқеа қандай воқеа эди ва у қачон содир бўлган эди?

"Бу қитъа (яъни юқоридаги қитъа – И.Х), ўз мазмунига кўра, дейди А.Абдуғафуров, – Низомулмулкнинг биринчи таназзули – ҳукмрон қаҳрига учраши муносабати билан ёзилган. Академик В.В.Бартольднинг Мирхонд ва Хондамир маълумотлари асосида ёзишча, бу воқеа 1478 йилда юз берган"¹¹. Умуман кўрилганда, мазкур мулоҳаза ҳақиқатга анча яқин. Шунинг билан бирга, унда тўла ишонишга монелик қиладиган нуқталар ҳам бор. Масалан, шеърнинг сўнгги байтини олайлик:

Келтурурлар сўрғали девонға они хожалар,
Воқиян бу навъ сўрғай дўстлар беморни.

Агар ўшанда Низомулмулк чиндан ҳам "ҳукмрон қаҳрига" иулиққанда, масала тез ҳал бўлиб, албатта у жазосини олар, хожалар томонидан сўроқ ва тафтиш қилишга ҳожат қолмасди. "Воқиян бу навъ сўрғай дўстлар беморни" деган таъкид ҳам бунда бошқа бир сир мавжудлигидан далолат беради.

Бандасига хос риё ва мунофиқлик ҳолини эринмай урганган аллома Ҳорис бин Муҳосибий турли ижтимоий таъбақага мансуб иккиюзламачиларни бир неча гуруҳга ажратди. Унингча, уларнинг бир жамоаси ўлкада улкан мавқеага шухрат соҳиби бўлиш учун мансаб кетидан қувиб, мақтов ва ҳақтиромга бурканишни кўзлайдиган, худди шу ғараз ила ҳушдорларга танилиш, улар ишончини қозониб, яширин орзу истакларини рўёбга чиқариш фурсатларидан усталик билан фойдаланувчи кимсалардир. Низомулмулк шунақа кишиларнинг ҳам энг қуви ва тажрибалиси эди. Бироқ шуни ҳам биланиш керакки, В.В.Бартольд баъзи тархий манбаларга сунииб Низомулмулк шахсиятига хос бир қатор фазилатларни тилга олади ва Муҳаммад Исфизорий ўзининг Ҳирот тарихи манбасидаги китобини унга бағишлаганини ёзади¹².

¹¹ Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар, 55-бет.

¹² Бартольд В. В. Сочинения. Том II (Ч. 2). Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. М., 1964.

Низомулмулк қанчалик олижаноб, саховатпеша, фақир-парвар қиёфада кўринган бўлмасин, бир ҳақиқат жуда аниқ: у Ҳиротда Навоийга қарши тиш қайраган, шоирнинг қадамини ўлчаб, ортидан фисқу фужур тарқатишни мақсад қилиб олган амалдорларнинг пешволаридан эди. Ўз манфати, шон-шўхрати йўлида у ҳамфикр ва ҳамтовоқларини ҳам аямасди.

Устод Садриддин Айнийнинг ёзишича, Низомулмулк саройда Мажидиддин қўл остида фаолият юргизаётган пайтларда яширин равишда подшоҳга ундан мудом арз ва шикоят қилган. Охири султонга у Мажидиддиннинг хиёнаткорлигидан огоҳлантирувчи ариза киритади. Ҳусайн Бойқаро эса уни Мажидиддиннинг ўзига беради. Шундан сўнг Мажидиддин ишга киришиб Низомулмулкнинг ўғиллари, амалга қўйган яқинларини бирин-кетин қамоққа тиқиб, мол-мулкларини мусодара эттиради ва рақибини тамоман обрўсизлантириш ниятида шаҳардаги катта чорсунинг бошида бир кун мобайнида уни боғлатиб қўяди¹³. Лекин Навоий қитъасининг ёзилиш тарихи, бизнингча, Низомулмулк ҳаётидаги ўзга бир қаллобликка дахлдор. Ўзининг пайғамбар наслига мансублигини исботлаш иштиёқида у сохта бир бир шажара туздиради ва уламо ҳамда шайхул – исломдан уни тасдиқлатиб олади. Иш янада пишиқ, яна ҳам ишончли бўлишини ўйлаб, буюк шоир Абдурахмон Жомийдан шажарага имзо чекишни илтимос қилиб, унинг ҳузурига одам жўнатади. Жомий эса илтимосни рад этиб, Низомулмулкка қуйидаги тўртликни ёзиб юборади:

Онро, ки бувад нури наби дар башара,
Ҳожат набувад ба тўли арзи шажара.
В-онро, ки зи рух натобад ин нури сара,
Шажара надихад бағайри лаънат самара¹⁴.

Мазмуни: "Кимнинг юзида пайғамбар нури жилваланса, шажарани қуролу қалқон айлашга ҳеч ҳожат сезилмайди. Ва

¹³ Айний С. Куллийет. Жилди 11 (1). Душанбе, 1970. С. 318.

¹⁴ Абдурахмон Жомий. Осор. Иборат аз 8 жилд. Жилди дуюм. Душанбе, 1983. С. 563.

чеҳра ўша мусаффо нурдан маҳрум бўлса, шажара лаънатдан ўзга бир самара бермайди". Оқибат айнан Жомий айтгандек бўлади: сир очилади. Қаллоблик бошига маломат ва лаънат олиб келган Низомулмулк диний маҳкамага тортилади. Зеро, бу каби сохта шажара ва васиқалар аввало бойлик орттириш учун, кейин ўз мазҳабини кўтариш ғаразиди, ниҳоят насаб эътибори ила юқори туриш даъвоси билан тартиб берилган.

Яна Жомий рубойисига қайтсак. Бу шеър шоирнинг "Фотиҳат уш-шабоб" девонидан ўрин олган. Девоннинг дастлабки нусхаларини кўздан кечирган киши уларда уни учратмаслиги ва шу боис бошқача фикрга бориши муқаррар. Ёаниқли жомийшунос Аълохон Афзаҳзоднинг маълумоти бўйича "Фотиҳат уш-шабоб"ни Жомий уч бора янгидан тартиб берган¹⁵. Охирги таҳрир ва тўлдириш ишлари эса Ҳусайн Ҳойқаронинг таклифи билан 1479 йил амалга оширилган ва Низомулмулкка бағишлаб ёзилган рубойи ана шунда девонга киритилган. Навоийнинг қитъаси Жомий рубойисидан сал кейин ёзилгани инобатга олинса, "Бадоеъ ул-бидоя" ҳам 1479 йилда тузилган дейишга тўғри келади. Албатта, Низомулмулк ҳам бўш келадиган ва осонлик билан таслим бўладиган кимсалардан эмасди. У мушкул вазиятдан қутулгач, Жомий ва Навоийга қаратилган ифво, туҳмат, хусумат ҳужумларини зимдан кучайтириб юборган. Бунда у ўзини шоир ҳисоблаб юрган гумашталарни ҳам ишга солганлиги, бироқ дили, фикри очик одамлар уларнинг гапларини эътиборга олмаганлигини кўчидимий баёзлардан биридаги мана бу рубойи ҳам ҳар қалай танидиқлайди:

Коҳию Ғизолий он ду лояъқили маст
Дар ғийбати Жомию Навоий зада даст,
Дар даҳр касе ба мисли эшон нагузашт,
Коҳий, чу хас асту ҳам Ғизолий чу саг аст.

Мазмуни: "Коҳий ва Ғизолий деган икки ақлсиз маст Жомию Навоийни ғийбат қилиш билан машғулдирлар. Дунёда

¹⁵ Афзаҳзод А. Рўзгор ва осори Абдурахмони Жомий. Душанбе, 1980. С. 129 - 131.

улар каби ҳеч нокас яшаб ўтгани йўқ. Коҳий дегани бир хас бўлса, ғизолийси итнинг айни ўзидир”.

Американинг файласуф адиби Ральф Эмерсон ёзади: “Агар одам бузилса, унинг тили ҳам албатта бузилади. Қачонки, инсонни олий ва покиза ҳис-туйғулар эмас, балки молпарастлик, кайфу сафога ташналик, моддий қудрат соҳиби бўлиш, шон-шуҳрат орзуси бошқарса, унинг қалби самимиятни йўқотади, фикр-қарашлари мустақилликдан ажралади. Қачонки, самимийлик ва ростлик ўрнини иккиюзламачилик ва ёлғон эгалласа, киши иродасизлик офатига йўлиқади”¹⁶. Навоийга беҳад ҳасад ва шафқатсизлик билан ташланган кимсалар ана шунақа маънан афтода, иродасиз зотлар эди. Навоий улар билан мансабу мартаба, мулк ва обрў-эътибор талашганми? Йўқ, албатта. Мутафаккир шоир деярли бутун ҳаёти мобайнида амал ҳирсига ён бермаган. Қандай қилиб бўлса ҳам расмий мақомдаги вазифани қабул этмасликка уринган. Амирлик мансабига тайинланиш тўғрисидаги буйруқни қабул этишдан ҳам у аввал бош тортганлиги маълум.

“Вақфия”да: “Илгимдин келгунча зулм тиғин ушотиб, мазлум жароҳатиға интиқом малҳамин кўйдим”, дейди Навоий. Зулм қиличини синдириб, мазлум кулфати ва ҳақ-ҳуқуқи учун интиқом олмоқ – Навоий душманларининг йиртқичлигини ошириб-тоширган асосий сабаблардан эди. Ҳолбуки, Навоий бу дунёнинг ғанимликка чорловчи майда манфаатларини сира-сира назарга илмаган. Навоий фақат Мажидиддин ё Низомулмулкка эмас, Е.Э.Бертельс сўзлари билан айтганда, “давлат вазифасини шахсий бойлик тўплаш воситаси деб билган барча мансабдорларга қарши курашган”¹⁷. Бу курашда ҳамма вақт ҳам ғолибликка эришилмаган ва эришилиши мумкин ҳам эмасди. Ҳаёт ва умр тажрибаси буюк шоирни кўпдан-кўп қийинчилик, зиддиятли ҳолатларга кўникиш ва уларни борлигича қабул этишга ўргатганди.

Эй Навоий, гар десанг, кўп инжмай давр аҳлидин,
Ҳар не дерлар, ё қилурлар қилмағил парво, басе.

¹⁶ Эмерсон Р. Эссе. М., 1986. С. 38.

¹⁷ Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965. С. 110.

Баъзан бепарво бўлишдан ўзга чора ҳам йўқ эди. Низомулмулкнинг 1490 йили яна вазирлик лавозимини эгаллаши, ҳеч шубҳасизки, Навоийни қувонтирмаган. Лекин даҳри дун ўйинларини тўла-тўқис англаб етгани боис бундан у ортиқ ранж ҳам чекмаган. Фақат "Ҳазойин ул-маоний"ни тузаётганди Низомулмулк ҳақидаги қитъани девонларидан ҳеч бирига киритмаган.

Нур – зулмат ва қоронғилик бағрида порлоқлик касб этганидек, Навоий шахсиятининг улуғлиги ва куч-қуввати ҳам душманлар билан курашда ниҳоятда ёрқин кўринади. Чунки душман ва душманлик муаммосини теран талқин қилган Жалолиддин Румийнинг эътирофи бўйича, ғаним бўлмаса, шижоат руҳи сўнади.

Дарҳақиқат, ҳар аду дорийи туст
Кимёву нафеъу дилжўйи туст, –

яъни: "Ҳақиқатда ҳар бир душман сенинг дорию дармонинг, юрагингга тасалли ва мадор бағишлайдиган кимё шулардир", – дейди Мавлоно. Навоий ҳам айти шундай нуқтаи назар соҳиби бўлганлиги боис юрт, миллат, дин, илм-фан, адабиёт қайғуси билан яшаган ҳеч кимсага душман бўлмаган ва душман қиёфасида кўринмаган ҳам. Лекин улуғ шоирнинг ғарибона хулқини англайдиганлар жуда сийрак бўлган. Буларнинг барчасини ҳисобга олиб, Навоий бир ўринда шундай деган эди:

Тут ғариб ун била паймона манга,
Кўргузуб хулқи ғарибона манга...
Юзланиб шавкату жоҳу иқбол,
Қисматим бўлди баса мансабу мол.
Ҳар не эл қилди талаб, мен топтим
Барчадин силкиб этак, кўз ёптим¹⁸.

Шоирнинг сермулоҳаза, зийрак замондошлари қандай уилаган, буни билмаймиз, аммо тўрт байтли ўша шеър На-

¹⁸ Алишер Навоий. Фавоид ул-кибар. Мукаммал асарлар тўплами. Илғирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 503-бет.

войининг башоратидан бир нишонадир. Уни ўқиганда ўз-ўзидан ҳар хил фикр, оғир мулоҳазалар туғилади. Айтайлик, Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг Низомулмулкка муносабатини холис баҳолаб, вақтида унинг кимлигини билганида Мўмин Мирзо қатл этилмасмиди? Мўмин Мирзо ўлдирилмаганда, ота – болага, бола – отага қилич қайраб, оға-инилар тахт талашиб қон тўкмаганида гуллаб-яшнаган қудратли бир салтанат парчаланиб кетмасмиди? Маълум бир маънода буларнинг бари Низомулмулкнинг касофати, подшоҳнинг одам танишдаги қатъиятсизлиги ва кечикишидан содир бўлган эди. Навоийга кимлардир чоҳ қазиган ва унга ўзи қулаган. Лекин улар орасида дорга осилиб, териси шилингани эса "соҳиби аъзам" Низомулмулкдир.

"Ўзбек тили ва адабиёти", 2010 йил 1-сон

ТАФАККУР ВА ТАСАВВУР ЧЕЧАКЛАРИ

Шарқ мумтоз адабиёти, аввало, Моҳият адабиёти. Бу адабиёт маънога толиб, руҳониятга ошиқ. Шунинг учун унда мислдан кўра маънога эътибор доимо баланд бўлган. Фикр, туйғу, мушоҳада, изланиш ва ифода – буларнинг барчаси ўзини адабиётида аввало маъно ва моҳиятга асосланади. Илоҳий ҳақиқатларни англаш, уларни эркин ўзлаштириш нули бу ҳам маъно йўли. Ҳатто айрим мутасаввиф ижодкорлар руҳни ҳам вужудга ҳаёт бағишловчи бир маъно деб билишган. Уларга кўра, маънисизлик зулматини маъни нури билан бартараф айлаш, ақл, ахлоқ ва қалбдаги бўшлиқларни маъно билан тўлдириш, тафаккурни фақат ва фақат маъно дурлари билан бойитиш – маънавий туғилиш ва ўсиб-ўлашиш дегани мана шу ҳисобланади. Зеро, инсоннинг ақли ва қалби ҳам аҳли маънига мансуби. Шунинг назарда тутиб Алишер Навоий:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин, –

Деган Аҳли маъни шу даражада қадрли, шу қадар муътабардир. Акс ҳолда у:

Ким дедим, узлат эшигин очқомен,
Даҳри бемаъни элидин қочқомен, –

демади. Аслида даҳр бемаъни бўлмайди: унинг ҳар бир қаррағи, ранги ва оҳангида маъни бор, ибрат бор. Уни маъни илқорига тадиган ёки бемаъниликка маҳкум этадиган одамдир. Гумроҳлик, жаҳолат ва маҳдудликдир. Булар моҳиятни бузгандир, ақл-идрок қийматини ерга қориштирадиган иллат ва нуқисликлардир.

Аё нодон, маъно бўл деб айди, билдим,
Ондин сўнгра чўллар кезиб, Ҳақни сўрдим, –

дейди Хожа Аҳмад Яссавий. Бу гапнинг замирида илоҳий моҳиятининг бил, Ҳақ ва ҳақиқатдан ғофил яшашни умр ҳисоблама деган мазмун яширинган.

Алишер Навоий бир тилда эмас, балки икки тил – туркий ва форсийда тафаккур оламини сайр айлаган, бебаҳо маоний хазинасини яратган санъаткордир. Шоир “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида “олти мингдин абъёти адади кўпроқ” форсий девонида “кўп турлик дилкаш адолар (ифода ва тасвирлар) ва дилпазир маънолар” мужассамлашганини айтган бўлса, бошқа бир асарида бундай дейди:

Форсий назм ичра чун сурдум қалам,
Назмнинг ҳар синфини қилдим рақам.

Файз еткоч ул маонийдин манго
Топти белгу назми Фонийдин манго...

Навоий форс-тожик тилида ёзилган шеърларида гарчи Фоний тахаллусини танлаган бўлса ҳам, унинг қалби боқийлик файзи, боқий сўз ва моҳият илҳоми билан тўлиб-тошган эди. Шунинг учун ҳам мутафаккир шоир Румий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий сингари даҳолар изидан бориб форсий шеърятга ўзининг муносиб улушини қўшиш шарафига эришган эди. Буни “Девони Фоний” даги ғазал, рубоий, қитъа, хуллас, Навоий қалам тебратган ҳар бир жанр ўзича тасдиқлашга қодирдир. Мана, қасида жанридаги шеърларни олайлик. Шоирнинг форсий тилда яратилган қасидаларини эътибордан четга суриб, унинг қасиданавислик майдонидаги хизматларини баҳолаш мумкин эмас. Зеро, “Ситтаи зарурия” ва “Усули арбаа” туркумидаги қасидалар мазмунан бири-биридан теран, мушоҳада ва тасвирда мусобақалашадиган даражада гўзалдир. Навоийнинг ўзи таъкидлашича, “Ситтаи зарурия” даги “Руҳ ул-қудс” деб номланган илк қасида Оллоҳ ҳамдига бағишланган бўлса, кейингиси, яъни “Айн ул-ҳаёт” “Мустафо мадҳи сарчашмаси файзидан томчилар” дир. Демак, булар Ҳақ ишқи ва сарва-

ри олам Муҳаммад алайҳиссалом муҳаббатидан яралган ва бошдин-охир сидку ихлос, эътиқоду самимиятдан туғилган асарлар эди.

Хайриятки, дунёда жонни роҳатлантириб, кўнгилга кучмадор бағишлаб., моҳият эътибори ила руҳни, имонни асраб-авайлайдиган илоҳий тушунча ва калималар бор. Инсонни шулар Ҳақ ва ҳақиқат йўлларига бошлайди, шулар ахлоқ ва қалб хасталикларини даволайди, бандасини шулар куфру гуноҳдан халос айлайди. Ахлоқда, тафаккурда ва руҳониятда уларга суянилмаса, улардаги маъно-моҳият сир-асрори тўхтовсиз равишда кашф этиб борилмаса, одамзод ихтиёрий равишда ўзини азоб-уқубат, кулфат ва бадбахтликларга гирифтор этаверади. Қуръони карим ҳар бир ҳақпараст, маърифатсевар инсон учун умид ва муҳаббат, қисмат ва саодат қомуси. Унда таъкидланишича, Муҳаммад алайҳиссалом энг улуғ ахлоқ соҳиби, Ҳақ элчисидир. У коинотнинг сабаби, хилқатнинг аввали, нубувватнинг хотами эрур. Мусулмон оламида бирор бир атоқли ё машҳур зот йўқки, Ҳақ таолонинг охириги пайғамбари ва ҳабиби Муҳаммад алайҳиссаломнинг шариати, яъни муборақ йўлидан четлашган бўлсин. Чунки бу йўл – тўғрилиқ, адолат, муҳаббат ва комиллик йўли. Расулуллоҳни севмасдан, ўзини шу севгига фидо қилмасдан илоҳий ишқ завқига етишмоқ душвордир. Пайғамбаримизга муҳаббат – бу мутлақ холис ва соф муҳаббат. Бу фақат ақлий бир севги эмас, балки кўнгил ва руҳ ишқи. Навоий “Айн ул-ҳаёт”да шу ишқ туғени тўлқинларини ўзига хос самовий миқёсда манзаралаштиради ва бу ишқдан бенаиб нафс бандалари хусусида, жумладан, шундай дейди:

Девмардум, яъни бозор аҳли юлғичлик учун,
Шайланиб, очгай дўкону суди савдо айлағай.

Олди-сотди айлашаркан, жўш уриб инсофлари,
Бўрёнинг қийматин бир халта тилло айлағай.

Қозихона аҳли – кофирлар синиқ дирҳамни деб,
Юз мусулмон мулкини олмоққа фатво айлағай.

Дунҳиммат, пасткашлар азбаройи нафси шум,
Ўзгаларнинг эшигида ўзни расво айлагай.

Мутасаввифларнинг этирофи бўйича, қалбнинг илм билан тўлиши денгизга ўхшайди. Чунки Расулulloҳнинг қалби илм ва ҳидоят билан тўла, долғали бир денгиз эди. Илм ва ҳидоят, унинг қалб денгизидан нафсига ўтгач, илм ҳарорати юзага чиқиб, нафснинг сифатлари ўзгаради, табиати буткул баркамоллашади.

"Пайғамбаримиз (с.а.в.) "Сиз дунё ишларини мендан кўп яхши билурсиз", деркан дунёни халққа изофа этди ва нафсини дунёга дахлдор даврадан чиқарди", дейди Абу Наср Саррож. Навоий эса ушбу ҳақиқатни тушунган ва унга амал қилишни зиммасига олган кишиларни назарда тутиб:

Гар кўнгил жамъи висол бўстони сари бурса юз,
Тонг эмаским, тарки дунё, тарки ўқбо айлагай, –

деган эди.

Одам умри гўзаллик ва чиркинлик, яхши ва ёмон, мағлубият ва муваффақият каби зиддиятли, бири иккинчисига мувофиқ келмас тушунча ёхуд ҳақиқатлар меҳварида айланади. Инсон ҳаммасидан кўпроқ ўзини билиш ва танишда адашгани боис, нима оқ, нима қора, нима тўғри, нима нотўғри – буларни вақтида фарқлай олмайди. Ҳақ билан яқиндан боғланолмаганлиги учун нафсдан у узоқлашолмайди. Нафсу ҳаво таъсиридан қутулиб билмаган ақл эса кундан кунга майдалашиб, соҳибини манфаат, тама кўғирчоғига айлантиради. Ички ҳаётдаги чалғишлар, бузилиш ва айнишлар нима? Улардан қутулишнинг асосий чоралари қанақа? Безавол бир саодатга эришиш мумкинми, йўқми? Кимга суянганда ва кимдан ибрат олганда одам хато қилмайди, фалокатга йўлиқмайди?

"Қут ул-қулуб" ("Қалблар озуқаси") ва "Минҳож ун-нажот" ("Нажот йўли") қасидаларида худди шундай саволларга зўр жавоблар бор.

Ҳаёт ва олам ҳеч қачон бир жойда тўхтаб ёки турғунлашиб қолмайди: табиатдаги ҳар бир нарсада ўзига хос бир ҳаракат, ички ва ташқи ўзгариш бўлади. Шунинг учун тун бағрида кун

тугилади, ойлар ўзаро ўрин алмашиб, фасллар ўзгаради. Фасл интиланар экан, инсон табиати ва ҳолатларида ҳам албатта ҳар турли эврилишлар юзага келади. Алишер Навоий "Фусули арбаа", яъни тўрт фасл деб номланган ва Баҳор, Ёз, Куз, Кунинг тасвирларига бағишланган қасидаларида аввало ана шу ҳақиқатга асосланади. Улуғ шоир ҳар қайси фасл сийрати ва сийратини жуда ёрқин очиб берадиган ҳодиса ҳамда манзараларни бири иккинчисини такрорламайдиган турфа ранг ва оҳангларда жонлантиради. Бу эса Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишланган сўзларнинг самимий ифодаланишида ҳам алоҳида аҳамият касб этган дейиш мумкин. Навоий Бойқаро таърифида:

Ҳашамат чўққиси сенга муяссар бўлди чун,
Арш ҳам пойингдадир магар, етолмайин хуноб, –

Ҳаби юксак фикрларни ёзар экан, айни пайтда қаҳратон
Кунинг азобларига чидаб кун кечираётган ночор одамларнинг
аҳволини ҳам назардан четда қолдирмайди:

Камбағал шўрлик қалтирар, кўнглида шавқи олов,
Мисоли майхўр бошида ҳавойи кайфи шароб.

Қашшоқ, бечораҳол гўё қулоғи том битган,
Елкаси ёпишиб икки қулоғига, ҳижоб.

Жисмида титрашдин ўзга ҳаёт нишони йўқ
Гўё ўликка жон соларкан, титратур Ваҳҳоб...

Ҳамини бир йўл ва қайси бир тарзда бўмасин, Навоий барибир ҳақиқатни айтади, кўнгли халқ аҳволининг шаффоф кўнгули эканини барибир билдиради. Навоийнинг форсий қасидалари фавқулудда юксак фикр мақомида яратилган. Асосан, "Ситтаи зарурия"даги қасидалар фалсафий-ирфоний мушоҳаданинг теранлиги, руҳоний завқнинг чексизлиги ва ёрқинлиги билан ўқувчини ҳайратлантиради. Уларнинг меҳр ва ихлос билан ўқилишига ҳамда таржима қилинишига асосий сабаб шунда бўлса керак, деб ўйлаймиз. Навоий ўзбек тилида "Ҳилолия" деб аталган битта қасида

ёзган. Қолганлари форсийда битилган ва мутафаккир шоир уларда қасиданавислик маҳоратини бекаму кўст намоён айлаган. Ушбу қасидалар илк бора Навоийнинг йигирма жилдлик Мукаммал асарлар тўпламида насрий таржималари билан бирга нашр этилди. Кейинчалик Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол ўн қасиданинг шеърий таржимасини амалга ошириб, "Фоний гулшани" номи остида алоҳида китоб ҳолида нашр эттирди. Уларни ўқиш насрий таржимага нисбатан ўзгача фикр ва таассурот уйғотиши, энг муҳими, Навоийнинг санъатхонасига яқинлаштириши шубҳасиздир. Бу хайрли иш тўхтаб қолмаслиги керак. Чунки Навоий форсий шеърятининг ҳажми ҳам, миқёси ҳам салмоқли. Ундаги турли лирик жанрда ёзилган шеърларнинг ўзбекчалаштирилиши Фоний – Навоийнинг форс-тожик тилида ижод қилган даҳо шоирлар сафидаги мавқеини яқиндан билишга хизмат қилади.

ШОҲБАЙТ — ЭНГ ПОРЛОҚ БАЙТ

Не назмики ўтлуғ кўнгулдин чиқардим...

Алишер Навоий

Ҳақиқий шеър бир мўъжиза дейишади. Мўъжиза яратиш ососан даҳо санъаткорлар қўлидан келади. Бунга эса фақат талант ёки илҳом билан эришиб бўлмайди – кўп изланиш, қаттиқ меҳнат чекиш, тер тўкиб меҳнат қилиш ҳам зарур. “Мен шеър ёзишдан олдин, – дейди улуғ бир шоир, – узоқ фикрлайман. Шеър ёзганда худди чинакам муҳандис ёки меъмордай меҳнат қиламан... Баъзан бир сўз учун ҳафталаб изланган пайтларим бўлган”. Дарҳақиқат, шоирлик иши муҳандис ва меъморни-
кидан қийноқлироқ бўлса бордирки, енгил эмас. Буни улкан талантлар чуқур тушунган ва бошдан кечирган. Агар тазкира ва баёзлар варақланса, неча юзлаб номларга дуч келинади. Лекин улар орасида шеърлари вақт синовларидан ўтиб шеърнинг мухлисларига манзур бўлганлари бармоқ билан санар-ли. Манбалардан маълумки, Муҳаммад Фузулий ўз замонида шоир ўлароқ тан олинмай, иқтисодий тангликлар ичида яшашнинг бир даврда юз-юзлаб шоирлар давлат ҳимоясида роҳат-фароғатда кун кечиришган. Улардан қай бирлари бугун эсланиб, қайси бирларининг шеърлари ўқилади? Вақт шафқатсиз ва одил ҳакам. Мисни тиллодан, ёлғонни ҳақиқатдан ажратишда вақт ҳеч адашмаган ва адашмайди ҳам. Шоирга замон ва замондошлари берган баҳо шунинг учун ҳам аксарият ҳолларда ўзини оқламайди. Ҳар қандай қофиябознинг шеър дегя кўкларга кўтарилган нарсалари ўзи ўлмасдан бурун ўлади. Шеърнинг узоқ яшаши ёки яшай олмаслиги фақат ва фақат шеърнинг ўзига боғлиқ. Туғилишида тама, ёлғон, риё, сунъий-

лик аралашмаган бўлса, шеърдаги ҳар бир сўз, ҳар бир ташбиҳ ва тимсол соф руҳий қувватга асосланса, ифодада атайинлик, сохта пафос сезилмаса – бундай шеър ўлмайди. Шеър шоир яшаган давр ва замоннинг ўзгарувчан ва ўткинчи ҳавосини эмас, у туғилиб вояга етган заминнинг нурдай тоза, ҳаётбахш нафасини акс эттирмоғи керак. Фузулий “Маним шеърим олтин эмас, кумуш эмас, инжу ва лаъл ҳам эмас, тупроқдир...”, деганда нақадар ҳақ эди. Шеър қийматини ҳеч қандай моддий бойликка тенглаштириб бўлмаслигининг бош сабаби ҳам ана шунда. Ўзини таниган шоирнинг на зар, на тилло, на амалу обрўга сотилмаслиги худди шундан. Шоирнинг шоирлигини кўрсатувчи шаффоф кўзгу – бу шеър. Шеърдан бошқа ҳеч нима шоирдан ёдгор қолмайди. Сўз ва мисра устида тер тўкаркан, у дунёда ҳеч кимга насиб қилмайдиган дуру гавҳар топади. Айтайлик, мукаммал бир байт гўё уни шоҳлик – султонлик мақомига кўтаради. Ахир, шоҳбайт яратишга эришган шоирни сўз ва кўнгил шаҳаншоҳи демаслик инсофданми? Ҳамма шоирдан ҳам шоҳбайт қолмайди. Баъзан бутун бошли бир девон ёки шеърлар тўпламини варақлаб бирорта ҳам шоҳбайтга дуч келмаслик мумкин. Ва аксинча, шундай девонлар борки, ундаги байтларнинг қай бири шоҳбайт эмас, дея ўйлайсан. Оллоҳга шукрки, Навоий ва Бобурдан, Машраб ва Оғаҳий... дан бизга шунақа китоблар мерос қолган.

Иигирманчи аср аввалларида Шарқ мумтоз шеърияти ўзининг асрий нуфузи ва таъсирини бой бермаганида, албатта, уни англаш, ботиний сир-асрорини билиш, беқиёс фазилатларини кенг ўзлаштириш ҳам бошқача бўлурди. Биз бугун матлаъ деганда асосан ғазалнинг илк байти – бошланма мисраларини тушунамиз. Ҳолбуки, матлаъдан кўзланган ички мақсад – ҳақиқий мушоҳада, ҳақ назари ила мавжудлик оламини текшира олишга эришиш бўлган. Матлаъ – “тулуъ” сўзидан олинган. “Тулуъ” арабчада нурнинг (қуёш, ой) чиқиш, кўриниш жойи деган мазмунни билдиради. Матлаъ тозалиги нисбатида англаш кучининг юксалиш мартабаси деб ҳисоблангани боис шоир ғазалнинг илк байти тақдирига алоҳида масъулият билан қараган. Ва мушоҳада кучини

аввало айна шу байтда кўрсатишга уринган. Шоҳбайтлар кўпинча матлаъга тўғри келиши ҳам бежиз эмас. "Байт" сўзининг арабча луғавий маъноси хона, мисра эса эшик дегани. Билими, дид ва савияси паст киши ана шу "эшик"дан ичкари киролмайди. Демак, "хона" хусусидаги тасаввур ва таассуротлари ҳам тахминдан нари ўтмайди. Мумтоз шеъримиз, хусусан, унинг тасаввуфий тармоғини англаш, талқин қилишдаги бу нуқсон ва ночорлик ҳанузгача давом этиб келмоқда.

Эски шеършуносликда, ўзига хос тугал бир маънони ифодалаган ва иккинчи бир мисрага тобеликдан қутулган тоқ мисра "озода" деб аталган. Ҳазалнинг гўзал байтига "Байт ул-ғазал", мутлақ суратда энг гўзал байтига эса "Шоҳбайт" дейилган. Маъноси бошқача бир байт билан хотималанган байтга "Байти марҳун" номи берилган.

Шоҳбайт – шакл ва мазмун жиҳатидан шеърдаги байтларнинг энг зўри, энг таъсирлиси. Шарқнинг даҳо санъаткорлари шеъриятида шоҳбайтлар дурдай териблиб, олмосдай товланиб туради. Улардаги маъно ва мазмунни бундайроқ шоир бутун бошли китобида ҳам акс эттиролмаган. Мавлоно Жалолиддин Румий ғазалларидан биридаги мана бу шоҳбайтни олайлик:

Чу одами ба яке мор шуд бурун зи биҳишт,
Миёни каждumu морон амон зи кужо.

Мазмуни: одам бир илон касофатидан жаннатдан четлаштирилди. Чаён ва илонлар орасида энди омонлик қаёнда.

Бу байтда ишорат этилган тарих – ниҳоятда қадимий тарих. Нақлга кўра, илон дастлаб тўрт оёқли гўзал бир ҳайвон бўлиб, жаннатда посбонлик қилар экан. Шайтон уни авраб жаннатга киради, Одам Ато ва Момо Ҳавони йўлдан оздиради. Шунинг учун Оллоҳ илонни оёқларидан жудо қилиб, судралиб юришга маҳкум айлайди. Хўш, кейинчи? Табиатда бўлгани сингари Одам қавми орасида ҳам инсон қиёфасидаги илон, чаёнлар пайдо бўлади. Улар шу қадар кўпаядики, Румийнинг хулосасига кўра, фоний дунёда қўрқмасдан, таҳликасиз яшаш хомхаёлдан бошқа бир нима бўлмай қолади. Ушбу байт-

даги тарих, тимсол, маъно ва мақсад инсонни ғафлатга берилмай ҳушёр яшашга чорлаши билан ҳозир янада ибратли. Бундай байтларнинг айтарли ҳар бири тафаккур, мушоҳада, моҳиятдан туғилгани учун уларни шунчаки ўқиб, тезгина эсдан чиқаришнинг сира иложи йўқ.

Азизиддин Насафийнинг ёзишича, "Моҳиятлар – мавжудотнинг ҳақиқатлари ва улар мавжудотдан бошқадир... Барча моҳиятлар покиза ва мужаррад эрур. Моҳиятлар олами бағоят кўркам ва заҳматсиз бир оламдир... Зеро, унда ғавғо ва тафриқа йўқ. Заҳмат ва маънавий хасталик, кўрқув ва ҳузн ҳам йўқ". Алишер Навоий мана шу оламнинг "граждани" ва буюк вакили. Мутафаккир шоир маънан шу оламда кезиб, ана шу олам роҳат-фароғати оғушида яшаб, вужуд дунёсига нигоҳ ташлайди, унга муносабатларини билдиради. Шу ўринда бир нарсани алоҳида қайд этиб ўтиш зарурга ўхшайди. Навоийнинг аксарият ғазалларида, шу жумладан, шоҳбайтларида замон ва аҳли замон, давр ва даврон эли, дунё ва дунё аҳли, олам ва олам вакиллари тўғрисида кескин танқидий гаплар ифодаланган. Уларни ўқиган киши шоирни моддий оламга ва одам қавмига нафрат ё норозилик билан қаровчи бир ижодкор қиёфасида тасаввур қилиши ҳеч гап эмас. Аслида Навоийнинг мақсад-муддаоси мутлақо бошқа.

Румийнинг эътирофи бўйича, дунё дегани бу – қасру иморат, молу давлат, оила ва аҳли аёлмас, балки Ҳақдан йироқлик, ундан айри яшашдир. Навоий қоралаган ва инкор айлаган олам ҳам Ҳақ ва инсон орасига парда тортган, одамни маъно-моҳиятдан йироқлаштириб, нафс тузоғидан қутулишга эрк бермайдиган бир оламдир. Шу боисдан унда ростликмас, эгрилик, вафо-садоқат эмас, жавру жафо, дарду диёнатмас, бедардлик ва субутсизлик ҳоким. Навоий ана шундай қиёфасиз, маккор, бераҳм дунё ва аҳли дунёга қарши бўлган. Бунга тескари равишда шоир маъно олами ва унга мансуб дин, илм, маърифат, ҳақиқат, адолат аҳлини улуғлагандирки, буни албатта инobatга олиш лозим.

Шарқ шеъриятида шоҳбайтга тез-тез дуч келинади. Мирзо Бедил шундай байтларидан бирида:

Дили мўре агар ба дард ояд,
Бо фалак ғолиби набард ояд, –

яъни: чумолининг юрагида агар дард кўзғалса, фалак билан жангга киришиб у ғолиб бўлишга бел боғлайди, дейди. Чумолига дард шер қувватини бағишлашига қанчалик ишонилса, дардсизлик, беғамлик инсонни чумолидан ҳам ожиз, нотавон бир махлуққа айлантиришига шунчалик иқрор бўлмоқ керак. Навоий шеъриятида шунинг учун Дардга ишонч, Дард одами-ни шарафлаш бир изчиллик касб этган.

Устод Мақсуд Шайхзода Навоийни ғазал мулкининг султони дея таърифлаган эди. Шоир ғазалларида шоҳбайтларнинг кўплигига асосий бир сабаб Навоийнинг чиндан ҳам ғазал мулкининг султони эканлигидир. Уларни ўқиганда сўздан-сўз учқурроқ, маънидан-маъни ёлқинлироқ, оҳангдан-оҳанг маҳобатли, тасвирдан-тасвир рангдор ва жозибали бўлишига гўла ишонч туғилади. Шеърятга доир суҳбат ва аҳли маърифат гурунгларида ўқилиб кўпчиликни қойил қолдирган ва бир неча талқинларга илҳомлантирган байтлар ҳам шоҳбайтлар бўлган. Шоҳбайтни куй ва қўшиқнинг авж пардасига қиёслаш мумкин. Чунки шеърдаги қолган байтларга қараганда шеърхоннинг онг ва идрокига кучлироқ таъсир ўтказиб, баъзан у хотирага бир умрга ўрнашиб қолади:

Халқдин ҳар ярамас келса хуш улким, Ҳақға
Деса бўлмас: менинг учун яна бир халқ ярот.

Навоийнинг бундай байтлари бир ўқишда ёдланмаслиги мумкин, аммо маъно эсда узоқ сақланиб қолиши шубҳасиз. Бунинг бир сири бевосита сўз қисматида ҳам тегишли. Мисра, баржаста мисра ё озода хусусида гапириладими, матлаъ, ҳусни матлаъ ёки бадий санъатлар тўғрисида фикр юритиладими, бундан қатъи назар, шеърнинг ҳаёти ва тақдирини аввало сўз ҳал қилади. Керакли сўз ёки иборани ўз ўрнида қўллаш, фикр ила бир қаторда туйғу, ҳолат, руҳий манзаралар воситасида сўзни сўз билан алоқага кирита билиш – бу зўр ҳунар. Хоразмийнинг "Зоҳиру ботин хабари сўздадир", дейиши тасодифий эмас. Зеро, муносабат, маъно, дард, ҳақиқат – барча-барча-

сининг тилмочи сўздир. Шеърят тили шу туфайли ҳам ранг, оҳанг, суврат тили. Ундаги гўзал сас, товуш ва садолар шунинг учун ҳам табиат мусиқаси қадар жонли, сеҳрли ва хилма-хил. Шоҳбайтлардаги ушбу хусусият ва фазилатларни ҳам назардан четда қолдирмаган мақбул, деб ўйлаймиз.

НАВОИЙ ШЕЪРИЯТИДА ФАНО ТАЛҚИНЛАРИ

Бадий ижодда ҳақиқат қанча ёрқин ранг ва оҳангда тасвирланиб, моҳият нечоғли гўзал манзараларда акс эттирилган бўлса, унга шунчалик эҳтиёт ва масъулият билан қараш керак. Акс ҳолда, энг олий ҳақиқат ёки фавқулодда ёган моҳият ҳам жўн ва умумий бир нарсага айланиши муқаррар. Жўнлик эса гўзаллик мушоҳадасининг кушандаси. Дид, савия пастлиги ва якравлиқ илм-фан учун сохтакорлик, кўрма-зўракиликдан бошқа бир нима бермайди. Афсуски, буни фаҳмлай оладиган ва шунга тан бера биладиганлар илм аҳли орасида жуда камчил. Бир пайтлар эстон адибларидан бири: "Мен бу яқин ўртада нимани тушунмаслиги ва нима кўлидан келмаслигини мардона тан олган бирор олимнинг танқидий мақоласини учратганим йўқ", - деган эди. Хусусан, мумтоз адабиёт тадқиқотчиси шу хусусида ўйлаши лозим. Чунки англамаслик хавфи, бадий матн сир-асрорига тўлиқ етиб боролмаслик ҳаммадан кўра уни кўпроқ қийнайди ва таъқиб этади. Умуман, мумтоз адабиётни тушуниш ва тўғри талқин қилиш доимо ўзига хос қийинчилик, муаммо ва мунозараларни туғдириб келган. Бу жиҳатдан тасаввуфий ижод намуналари тадқиқида аҳвол янада мураккаблашган.

Сўфиёна шеърнинг ўзига хос хусусиятлари, махсус услуби, тоявий-бадий тушунча ва бунинг ифодаси учун таъсирчан тасвир усуллари, яхши шаклланган мажоз ва рамзлар тизими мавжуд бўлган. Буни "илми русум аҳли", яъни кашф, ҳол ва илҳом сирлари мушоҳадасидан маҳрум, фақат зоҳирий ҳақиқат ва далилларга суяниб иш юритадиган олимлар баъзан билишни ҳам хоҳлашмаган. Натижада фақат мутасаввиф шоирларгина эмас, балки ирфоний шеърят тадқиқотчилари

томонидан ҳам кескин танқидий фикрлар билдирилган. Масалан, Ибн Арабий ҳақиқий ишқ, ҳол ва маърифат завқини идрок айлашга ожиз олимлар тўғрисида бундай дейди: "Улар ёлғиз ўз билганларига уйғун бўлганни қабул қилиб "Бу тўғридир", дея тасдиқ этурлар, ўз нуқтаи назари ва илмларига мувофиқ келмаганни эса рад айлаб, инкор этарлар... Аслида бу инкорчилар келтирган далилларнинг тамали мустаҳкам эмасдир. Бироқ шунга қарамай улар шахсий фикр-қарашларини энг мукамал, дейишдан сира чекинмаслар" ("Фано рисоласи", 57-бет).

Ибн Арабий "Таржимон ул-ашвоқ" ("Орзуларнинг таржимони") номли асаридаги рамз ва мажозларни тушунишда қийинчилик ва чалкашликлар бўлишини ҳисобга олиб, шунингдек, ундаги шеърлар мазмунини тўла равишда мажозий ишққа боғламасликлари учун ушбу китобига ўзи ҳатто махсус шарҳ ҳам ёзади.

"Бизнинг шеърларимизнинг ҳаммаси, – дейди буюк аллома, – хоҳ маҳбубга алоқадор ҳасби ҳол билан бошлансин, хоҳ бир мадҳия бўлсин ва хоҳ аёл жамоли сифатларидан баҳс этилсин, хоҳ ирмоқ, ер, ой, қуёш, юлдуз номлари ила тўла бўлсин, буларнинг замиридаги асосий моҳият маорифи илоҳийдир. Яъни биз бир нарсани рамз этармиз, луғзлаштирармиз, аммо бундан кўзда тутганимиз бошқа нарсадир".

Тўғри, Навоий "тасаввуфдан сут эмган" шоирлар қаторига кирмайди. Аммо буюк мутафаккир шоирнинг мутасаввифлиги наинки ислом тасаввуфи, балки унинг шеъриятдаги бир неча улуғ вакиллари тажрибаларини ниҳоятда синчковлик билан ўрганиш, уларнинг маънавий, мафкура ва дунёқарашларидаги асосий фарқланишларни ёрқин билишни ҳам талаб этади. Бизда эса бундай малака ханузгача шаклланмаган. Шунинг учун Навоий шеърда "маъно" деганда нимани назарда тутган, қандай мақсадлар учун маъно сўзини ишлатган – ҳатто ана шулар ҳам илмда қаноатланарли даражада ҳал этилган деб бўлмайди. Натижада, буюк шоирнинг:

Иста йиртуқ жаңда кийганларда маъни махзанин
Ким, бу янглиғ ганж ўлур ул навъ вайронлар аро, –

сингари байтлари ҳақида ё умумий ёки саёз ва тахминий фикр-мулоҳазаларни баён этишдан нарига ўтилмайди. Ваҳоланки, биринчи галда маъно-моҳият сирларидан шавқланиб, "маъно махзан"ларида пинҳон ётган ҳақиқатларни кашф этишга уриниб Навоийнинг санъат дунёсига йўл очиш мумкиндир. Маъно дейилганда биз, одатда, фикр, ғоя, тушунча, мазмунни англаймиз ва шулар асосида мулоҳаза юритамиз. Аҳли ирфон эса буларни бир рўё деб билишган. Уларга кўра, маъно, энг аввало, вужудга ҳаёт бағишловчи руҳ. Маъно янгиланиши – бу руҳдаги янгиланиш демак. Калободийнинг ёзишича, "Руҳ бадандаги бир маъно ирур ва бадан сингари махлуқдир" ("Таъарруф", 100-бет). Бошқа бир тоифа сўфийлар нуқтаи назари бўйича, Оллоҳ билан қул орасидаги бир ҳолнинг кашф этилишига маъно дейилади. Аҳмад Насавий:

Ё илоҳим, рўзи қилса, маъно олғил,
Маъно сўраб олган Ҳақни тобди, дўстлар, –

қилганда худди ўша ҳолга диққатни тортган. Абу Наср Саррож иш йўқлик ва борлик орасидаги сирни маънога нисбат беради. Хуллас, маъно калимаси шунга ўхшаш ўнлаб мазмун ва ҳақиқатни қамраб олганки, қадимда буни шеършунослар сингари зукко шеърхонлар ҳам яхши билишган.

"Маъно идроки ва мушоҳадаси учун яратилганларни истисно қилганда, аслида маъно йўлини эгаллаш бағоят қийиндир", дейди "Кашф ул-махжуб" муаллифи. Бу қийинчиликни у, энг аввало, икки турли тўсиқ – *ҳижоби райи* ва *ҳижоби ғайи* билан алоқадорликда талқин қилади. Унингча, *ҳижоби райи* қалбнинг қорайиши, кўнгилнинг сиёҳликка бурканишидирки, биринчидан, ҳеч пайт ундан қутулиб бўлмайди. Иккинчидан, шундай кимсалар учун маъно эшиги ва йўллари доимо бекиқдир. Шунинг учун маънони фақат сирдан англаш ва унинг зоҳирига етишишдан бўлак бир иш уларнинг қўлидан келмайди. Навоий буларни "аҳли суврат" дейди. Суврат чегараланган, маъно эса

чексиз-чегарасиздир. Суврат ўткинчи, маъно боқий. Ана шу боисдан ҳам Навоий бутун умид ва маънавий фароғатни аҳли маънига қаратадики, улар аҳли фанонинг муқарраби ёки айна ўзидирлар:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин –

Ким, буларға гадолиғ ортуғдур
Аҳли сувратқа подшолиғдин.

Навоий талантили шоирларнинг ҳам энг талантилиси. Навоий фақат ёзишдамас, валоят ва орифликда ҳам ўзгаларга ўхшамайди. Султон Валаднинг қуйидаги сўзлари ушбу ҳақиқатни англашга яқиндан ёрдам беради деб ўйлаймиз: "Авлиёнинг шеъри энг аввало тафсири Қуръондир. Зеро, авлиё ўзларидан фано бўлиб, Ҳақ ила бақо бўлгандирлар. Уларнинг тирикликлари ва фаолият кўрсатишлари Ҳақдандир... Аксарият шоирларнинг шеърлари эса фикр ва ҳаёл маҳсулидир. Авлиёнинг шеъри шоирларнинг ўйлаб топилган, ёлғон, таъма, муболаға ила тўқилган шеърларига ўхшамайди. Лекин валий шоирларнинг шеърларини ҳам улар ўзларининг шеърларидай деб тасаввур қиладилар. Билмасларки, ҳақиқатда авлиёнинг феъллари ва сўзлари Яратувчидандир, яратилмишнинг унда жойи йўқ..." ("Ибтидонома", 66-бет).

Хондамирнинг Навоий ҳақида:

Аз ақли ту ҳақоиқи тибён мубаййин аст,
В-аз қавли ту дақоиқи Қуръон муфассир аст, –

деган сўзлари юқоридаги гапларнинг айна бир тасдиғига ўхшайди.

Албатта, Навоий ҳеч қачон валийликни даъво қилмаганидек, ҳеч вақт сўзи ва шеърининг илоҳий робитасига урғу ҳам бермаган. Аммо у ўздан фано бўлиб, ҳақ ила бақоликка эришиш ҳоли, майл ва изтиробларини шеърларида бутун мураккаблиги ила талқин қилган. Бунга ишонч ҳосил этиш учун Навоийнинг фано тўғрисидаги ва бевосита фано тушунчаси билан алоқадор фикр-мулоҳазаларини тадқиқ ва талқин этиш етарлидир. Фақат

бунинг учун ишни фанонинг тасаввуф таълимотидаги мавқеи ва маъноларини чуқурроқ билишдан бошлаш лозим бўлади¹.

Озарбойжон файласуфи Мирза Фатали Охундов Жалолиддин Румий ҳақидаги мақоласида "на ҳинд философлари, на ислом файласуфлари фано тушунчасининг маъзини оча олган"ликларини таъкидлайди. Дарҳақиқат, фано, яъни ўлиқдан кечиб, бутун борлиққа қўшилиб кетиш ғояси дастлаб Ўрда томонидан илгари сурилган. "Инглизлар Ҳиндистонни мустамлакага айлантириб олганларидан сўнг Ғарб файласуфлари фанонинг асл мазмунини талқин этишга жиддий интилсалар-да, бунинг имконсизлигини тушундилар", – дейди Фатали Охундов ("Избранные философские произведения". С. 260). Бу фикрга ишонса бўлади. Зеро, фанонинг туб ва хилма-хил мазмуни динда имк, тасаввуф заминида очилади.

Фанонинг тарихи, асл моҳияти ва илмий-назарий, фалсафий-ирфоний талқинларини билиш тасаввуф сир-асрорини зарур даражада англаш билан қарийб тенг туради, деса муболаға бўлмайди. Бу эса Шарқ тасаввуф адабиётига киришни анча осонлаштиради. Фано ва бақо калимаси зоҳир илми вакиллари оралида бир маънода, тасаввуф аҳли томонидан бошқа маъноларда қўлланилган. Жонли халқ тилида бу дунёда нима ўтгинчи, нимаики бебақо бўлса, ҳаммаси фано ва фонийликка нисбат берилган, бунинг тескарисини тасдиқлайдиган нарсаси ёки ҳақиқатлар бақо ва боқийлик ўлароқ қабул қилинган.

Адабиётшунос олим, хусусан, тасаввуф адабиёти тадқиқотчиси фано муаммосини фақат адабий материаллар, яъни бадий матнга таяниб ҳал қилишга ҳар қанча уринмасин, тахминий фикр-мулоҳаза ва талқинлардан бошқа ҳеч қанақа натижага эришолмайди. Бу даъвони тасдиқлайдиган далиллар кўпгина кетди. Улардан айримлари наинки адабиёт, балки тириклик ва инсон манфаатлари учун ҳам фойдасиз. Ахир, Илмий ижоди учун фақат илоҳий-тасаввуфий таълимот асос бўлганидек, шоирнинг адабий-бадий мероси эмас, диний-

¹ Аҳмад Хайруллоҳ И. Занжирбанд шер қошида. Тошкент, 1989; Шу муаллиф. Тасаввуф ва шеърят. Тошкент, 1991.

ахлоқий фалсафаси муҳим, деган хулосани биз ҳеч пайт тўғри дея олмаймиз. Ҳамма нарсанинг ўз ўрни, мезони ва мувозанати бўлади. Булар бузилса – моҳият бузилади, ҳақиқат зиён топади. Яна бир мулоҳаза. Жаҳон ва рус адабиётшунослигини имкон етгани қадар билиш, уларнинг тажрибаларидан сабоқ олиш керак. Лекин бошқа халқ, бошқа дин, бошқа дунёқараш ва бадиий мушоҳадага асосланган адабиётга доир илмий-назарий фикрларни мумтоз адабиётимиздан олинган мисоллар билан мувофиқлаштириб, "янгилик" яратишга уринмаслик лозим. Бу ҳам тамали бўш, ҳар турли илмий терминлар билан қанчалик хаспўшланмасин, истиқболсизлиги сезилиб турадиган бир илмбозликдир. Узоққа бормасдан, фанонинг ўзини олайлик. Бу масалани холис ва ҳаққоний ёритиш учун, биринчи навбатда, Шарқ олимларининг қаламига мансуб асарларга мурожаат этиш зарур. Бу ўринда Жунайд Бағдодийнинг фано назариясига оид рисоласи, Калободийнинг "Таъарруф", Қушайрийнинг "Рисолаи Қушайрий", Ҳужвирийнинг "Кашф ул-маҳжуб" асарлари сингари ўнлаб китобларни эслатиб ўтиш мумкин. Бу қадимий манбаларни тилга олишдан яна бир мақсад: улардаги фикр ва талқинлар билан танишмасдан туриб, фано тушунчаси Европа шарқшунослигида кўпинча нотўғри ёритилганлиги, христиан, хусусан, ҳинд мистикасига дахлдор мулоҳазалар билан у бузиб шарҳланганлигига иқрор бўлишнинг иложи йўқдир. Аммо инсоф юзасидан, бундай чалғиш ва хатолар тарихан Шарқдан бошланганлигини ҳам қайд этиб ўтиш жоиз. Ҳужвирий "Кашф ул-маҳжуб"да бу ҳақида махсус тўхталиб, фанонинг ботиний маъносини англашда хатога йўл қўйган жоҳил сўфийларни танқид қилади. Бу хато қараш неча ўн йиллардан буён бизда такрорланиб келаётган, сўнгги пайтларда субъектив мулоҳазалар билан бойитилган бир даъво, яъни фанофиллоҳ мақомида инсон ўзининг шахсини бутунлай маҳв айлаб, Оллоҳ ила бирлашиб кетади, деган сафсатанинг айни ўзидир. Аслида, инсон ўз зотидан кечиб, башарий бурчини бир четга суриб, Оллоҳ вужудига сингиб кетолмайди. Ҳақ ёки маърифат йўлчиси халқ ишқини камолга етказиш, халққа том бир холислик, содиқлик иштиёқида

хизмат қилиш маслаги ила Ҳаққа интилади. Бир жиҳатдан, фано ошиқ ва ориф учун мақсад эмас, восита ва тажриба усулидир. Шу восита ва усул билан у ўзининг ахлоқини поклайди, руҳини тарбиялайди, тафаккур меҳнатини янги босқичларга кўтаради, энг асосийси, башарий иродасига хос кучсизлик ва ожизликлардан қўтулади. Шунинг учун ҳам Навоий ғазалларидан бирида:

Кўнгул фано кунжидин зўр бозу истарким,
Вужуд панжасини англамиш бағоят шах, –

дўйди ва фанонинг кучига алоҳида урғу беради. Тарихий маълумотларга кўра, илк маротаба Абу Саид Харроз фано ва бақодан баҳс юритиб, ўзининг тариқи, табиатидаги барча сирни шу икки калимада мужассамлаштирган экан. Умуман, мутасаввифлар ва тасаввуф адабиёти вакиллари фано ва бақодан сўз очиб, талқинга киришганда, албатта, Қуръони каримга асосланишган. Қуръоннинг бир неча суралари, жумладан, "Наҳл" сурасидаги: "Сизларнинг ҳузурларингиздаги нарсалар фоний, Оллоҳ даргоҳидаги нарсалар боқийдир", – мазмунидаги оятлар фано ва бақо назариясининг тамалини ташкил этади. Ҳунда фақат умумий тарзда ўткинчидан абадийни фарқлаш ёхуд ажратиш майли эмас, балки яхшидан – ёмонни, ожизликдан – куч қувватни, маънавий тубанликдан – юксакликни, бир сўз билан айтганда, барча ноқисликлардан – комилликни беҳато фарқлаш истаги ҳам ўзининг ифодасини топган. Чунончи, абадиятни ўткинчиликдан ахтариш, фанолик шавқи ила боқийликни қўлга киритиш матлаби, Шарқ мумтоз адабиётининг сирли ва қизиқарли нуқталаридан бири бўлганлиги боис ҳам Навоий "менга ишрат ери – кунжи фано бас", деган.

Абу Наср Саррожнинг таърифлашича, фано нафснинг ёмон сифатлардан халос бўлиши ва покланиши. Юзага келган гўзал қолга таслим бўлиш ёки унга тўсиқ бўлмасликдир ("ал-Лумъ", 114 бет). Навоий ҳам ўнлаб байтларида фанони айни шу маънун ва мақсадда талқин қилади, фоний бўлиш, яъни нафсни поклашни ишқ ва висолнинг олий йўли сифатида тарғиб этади:

Фоний ўлғил, тиласанг васлки, бу йўлда эрур,
Хирқаву дафтару тасбеҳу мусалло офат.

Баъзи тадқиқотчилар фанони бир неча босқичга ажратиб тавсифлашган. Биринчиси, хулқдаги фано. Бу – ахлоқни нафсоний ва ҳайвоний завқ, лаззат ҳамда орзулардан халос айлаш. Иккинчиси, қалб ва руҳдаги фано. Бу – қалб ҳаётини бузадиган, руҳ латофатини емирадиган ҳис, туйғу, кайфиятларга барҳам бериш. Учинчиси, сирдаги фано. Бу – ишқ камолига ҳалақит берадиган ҳамма даъво ва иддаолардан кўнгилни фориғ айлаш. Мана шулардан ҳар бирининг натижа ва ҳосиласи комилликдирки, Навоий деярли барча шеърларида бунинг жуда ибратли ва хилма-хил образли тасвирларини яратган. Навоий, ҳеч шубҳасизки, фано мавзуининг мураккаблигини ҳам, уни тушунишдаги фарқланишларни ҳам, айрим тариқатларда унинг ўлим билан чуқур боғланганлигини ҳам яхши билган. Шунинг учун мутафаккир шоир “Фавойид ул-кибар” девонидаги бир ғазалида:

Дединг: “Фано недурур?” Мухтасар дейин: “Ўлмак!”
Ки, шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидур –

дер экан, масалага тор қарамаслик, юз рисолага сиғиши мумкин бўлган фикр-мулоҳазалардан хабардор бўлмоққа ҳам чорлаган эди. Чунки улғу шоир девонларидаги фаного тегишли маъно ва туйғулар, “фано туфроғи”, “дайри фано”, “фано майи”, “фано майхонаси”, “фано куюни”, “фано шомӣ”, “фано мулки”, “фанонинг фаноси”, “фанойи мутлақ”, “фанойи ишқ” сингари ўнлаб истиоравий иборалар мазмунини таҳлил ва талқин этиш учун ҳам бир эмас, бир қанча мўътабар манбаларга қайта-қайта мурожаат этиш лозимдир. Биз эса асосан луғатлардаги шарҳ ва изоҳлар билан чекланганлигимиз туфайли Навоий талқинларидаги фано ва фанолик сирларини моҳиятга мос равишда кўрсатиб беролмадик.

Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбудур ушбу, –

дейди Навоий. Бундаги “фанонинг фаноси” нимани англатади? Ўлим ёки Оллоҳга ўзни қурбон этишними? Бошқа нарсани – буюк бир завқ ичида қолган инсоннинг алам ва андуҳлардан тўла-тўкис йироқлашиш орзусини акс эттиради. Фанофиллоҳ мақомига етишиш – ҳаётга, инсоннинг ўз ҳамжинслари хизматиға

қийишининг янги йўли. Бунда инсон шу даражада покланиб, сифлиқ, холислиқ, меҳр-мурувват хислатларини шу даражада кимол топтирганки, бундай зотлар учун ХИЗМАТ энг олий матлаб, муҳтожларнинг оғирини енгил қилиш – икки дунё саодати. Каллободийнинг ёзишича, "Бундай кишилар ўзгаларни тарбия ва идора айлаш салоҳиятига соҳибдурлар. Чунки улар фано ҳолидан бақо ҳолига кўтарила билганлар. Бу ҳолдаги тасарруфлари нафс тўғайли эмас, Ҳақнинг сифатлари биландир". Ана шу боисдан ҳам Алишер Навоий инсон эрки, ҳуррияти, шахснинг ўз сўзи, иродасига ҳоким бўла олиш иқтидорини фано ва фанолик номи билан боғлиқликда талқин қилади:

Фано майхонасида қил гадолиғ,
Десангим, бўлмайин султонға муҳтож.

Фано ҳоли – инсоннинг ўз ботинида шакллантириладиган ималий дарвешлик. Бу дарвешликнинг тариқатга мансуб дарвешликдан фарқли ва афзал жиҳатлари кўп. Биринчидан, бунда дунёга таҳқир назари билан қаралмайди, одамлардан қочиб, узлатга чекинилмайди. Балки ўзидаги нафсоний, шайтоний ва ҳайвоний ҳирслар таҳқирланади, шулардан қочилади. Иккинчидан, қанчалик қийин ва машаққатли бўлмасин, инсон "қиёмати суғро" – кичик қиёмат дея аталган иккинчи маънавий туғилиш, яъни таъма, риё, нафсу ҳаводан тўтукул халос бўлган, фақат илму маърифатга суянадиган янги кудратли "мен"ига эришади. Учинчидан, олам ишқ, маърифат ва ҳақиқат нури билан мушоҳада этилади. Шу маънода фано ҳоли – тинчлиқ таъсирларга берилмаслик, маломатда саломат бор, деган тушунчага амал қилиш ҳолидир.

Фано ва бақо – доимий равишда Навоийни қизиқтирган, инсон қисмати, ҳолати ва камолоти хусусида янги-янги фикрларни илгари суришга илҳомлантирган бир тушунча. Буни махсус тадқиқ этиш навоийшунослик учун ҳам фойда, ҳам инчилик бўлиши шубҳасиз.

"Ўзбек тили ва адабиёти" журнали, 2006, 1-сон

“РУҲ РАҲМОНИ ЭРУР...”

Алишер Навоийнинг ғазалларидан бирида шундай гап бор:

Дедим, назм аҳлининг сархайли ким бўлғай, деди ҳотиф,
Навоий бўлғай, улким сен тилайдурсен агар бўлғай.

Навоий ҳақиқатда ҳам шоирларнинг сардори – барча давр туркий шеърятининг султонидир. Алишер Навоий шеърятини санъаткорликнинг буюк мактабигина эмас, ҳақиқий мезони ҳамдир. Навоий ижод тажрибаларига таяниб адабиёт тараққиёти ҳақида мулоҳаза юритишимиз ёки “Шоир ким, унинг асосий ҳунари нима?” – деган сўроққа аниқ жавоб топмоғимиз мумкин. Мен гоҳи Навоий яшаб ижод қилган даврни ўзимча хаёлан тасаввур айлаб, Ҳазрат шеърятининг ўқувчилари, мухлисларини бирма-бир кўз олдимга келтиришга уринаман. Улар кимлар? Энг аввало, шоирлар, ижодкорлар – Ғўзаллик ва шеърятнинг сир-асрорини ҳам, қадр-қимматини ҳам чуқур англай оладиган кишилар. Кейин илм аҳли, Навоийга олимларнинг – шоири, шоирларнинг – олими деб қараган, Навоийни илм-фаннинг толмас муҳофизи, буюк маърифатпарвар ўлароқ эъзозлаганлар. Яна бир тоифа: Навоий асарларида фалсафанинг энг мураккаб, энг долзарб муаммолари ҳам шеър тили ила бағоят ғўзал тарзда талқин қилинишига тан берган файласуфлар. Хуллас, Алишер Навоий шеърятини гулшанидан баҳрамандлик кўнгил эҳтиёжи бўлиб қолган мусаввирлар, муғаннию ҳофизлар, давлат ва ҳокимият соҳиблари, Ҳақ йўлчилари – дарвеш, фақир, ориф ва ошиқлар, мадраса талабалари, дин ва шарият вакиллари, косиблар, ҳунармандлар, деҳқонлар...

Эҳтимол, бу қайдлар кимларгадир эриш туюлар. Лекин эриш туюлмаслиги керак. Оддий китобхонни қўя турайлик. Шоир – шоирнинг, ёзувчи – ёзувчининг ёзган нарсасини ўқимай қўйган замонда, ўқувчининг дид, савия ва ички талаб-

лари деярли унутилган бир даврда, кўпчиликнинг Навоийга қизиқиш сабаблари тўғрисида ўйласа асло зарар қилмайди.

Дарвоқе, бундан бир неча йил аввал матбуотда "Навоий хослар шоири", деган бир фикр айтилган эди. "Хослар" – алоҳида тоифа демак. Одатда аҳли тасаввуфга хослар дейилади. "Аъхос" – хосларнинг хоси, "хос" – сараланган кишилар жамоаси ёки маъни қранлари, "авом" – саводсиз ёхуд саводи паст оддий халқ, "аъом" – авом даражасига ҳам кўтарилмаганлар гуруҳи. Булар тасаввуфий истилоҳлар. Шунинг учун на тасаввуфий нуқтаи назардан, на илм, савия, маданият мезонига кўра Навоийни "хос"лар шоири дейиш ҳақиқатга мутлақо мувофиқ келмайди. Навоий шоҳнинг ҳам, гадонинг ҳам, ошиқнинг ҳам, орифнинг ҳам – ҳамма-ҳаммининг шоири. Навоий шеъриятидан ким нимани ахтарса, шуни топади. Фикран ва руҳан ким нимага талабгор бўлса, унда бунчаси мавжуддир. Ҳатто золим ва жоҳил, нодон ва гумроҳ ҳам Навоий шеърларидан шифо топади. Чунки Навоий шеъриятида битта бош мақсад бор – комиллик. Битта сарбон туйғу мавжуд – комиллик туйғуси. Асосий биргина нур манбаи бор – ишқ:

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.

Нега? Негаки икки жаҳоннинг ҳам мазмун-моҳияти ва сифати шу ишқу ошиқликдадир.

Комиллик тўғрисида сўз юритилган айрим қадимий китобларни ўқиганда, комиллик мақоми замин одамига насиб қилийдиган бир юксакликка ўхшаб туюлади. Тўғри, комил инсон мартабасини эгаллаш сермашаққат – риёзат ва назоратни талаб этадиган иш. Тасаввуфий мазмундаги комиллик шартлари янада оғирроқ. Лекин Навоий масалани мураккаблаштирмайди. Аксинча, ҳар қандай мураккаблик ва қийинчиликни осон ҳал қилиш йўли ёки усулларини кўрсатади. Шулардан бири, эҳтимолки биринчиси, комиллик даъвосини дилдан супуриб ташлаб ноқисликка нигоҳни қаратиш, яъни ўз нуқсонларининг мушоҳадасига киришиш:

Ноқис улдурким, ўзин комил дегай,
Комил улким, нуқсин исбот айлагай.

Ўз камолидин демас аҳли камол
Аҳли нуқсон ичраду бу қилу қол.

Сенки нуқсон ичра комилсен, баса,
Олим ойтиб ўзни, жоҳилсен, баса, –

дейди шоир. “Нуқсон ичра комил”лик дегани нима? Бу – нафс панжасидан халос этилмаган ўзлик. Навоийнинг комиллик маслаги нафс ҳукмронлигидан бутунлай озод янги бир руҳоний “Мен” салоҳияти ва қудратига асосланади. Инсоннинг имони ва виждонини ана шу “Мен” ўз тасарруфига олмагунча, у ҳеч қачон комиллик завқига етиб боролмайди. Хурлик, эзгулик, ҳақиқат тўғрисидаги иддаолар шунчаки қуруқ гап бўлиб қолаверади. Шарқнинг буюк шоирларидан бири “Оллоҳни жуда очиқ кўришни истасанг, “Мен”ни жуда очиқ кўришга ўрган”, деганда нафс учун “ўлган” руҳ учун ҳаёт бошлаган ўша янги “Мен”ни эътиборда тутган. Навоий бир ғазалида:

Руҳ раҳмони эрур, нафс эрур шайтони,
Иккисин бир-бирига қўшмоқ эмастур машрут, –

деркан, худди шу “Мен” тақдири учун жавобгарликка чорлагандир. Инсон қисмати ва маънавиятида тасаввур этиб бўлмас ўзгариш, ғаройиб янгиланишлар ижодкори бўлмиш ушбу “Мен” хусусида сўзлашимизнинг яна бир сабаби бор. Азизиддин Насафий “Комил инсон” номли китобида ёзади: “Билгилки, комил инсон қуйидаги тўрт нарсага мукаммал шаклда эга бўлган инсондир. Уларнинг биринчиси – яхши сўз, иккинчиси – эзгу фаолият, учинчиси – гўзал ахлоқ, тўринчиси – илм”. Бу тўрт нарсага эришган киши комил бўлиши мумкин, бироқ хурлик шавқини қўлга кирита олмас экан. Сабаб? Чунки у ҳали тарк ва фано ҳолининг мададига муҳтождир. Чунки у яхши ахлоқ, яхши амал ва илмда нечоғлик илгариланган бўлмасин, тўла маънода кўнгил тозалиги ва осудалиги, фориглик ва холисликни умр мазмуни даражасига кўтармоққа қодир эмасдир. Хўш, нима қилиш керак? Фано “тажриба”сига таяниш, фано ҳолидан нажот кутиш лозим. Навоий ғазалларидан бирида бундай дейди:

Дединг: "Фано недурур?" Мухтасар дейин: "Ўлмак!"
Ки, шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидур.

Бизда фано шарҳида бирор рисола ҳам йўқ. Шунинг учун ўша мухтасар шарҳ: "Ўлмак, йўқ бўлмак"дан бошқасини деярли билмаймиз. Ҳолбуки, Навоий девонларидаги неча юзлаб байтлар, бутун бошли ғазаллар фано талқинига бағишланган. Мана, ўша байтлардан айрим намуналар:

Кирсанг фано тариқиға девонавор кир,
Ул важҳдинки, ақл бу йўлда ақиладур.

Ёки:

Фано майхонасида қил гадолиғ,
Десангким, бўлмайин султонға муҳтож.

Фано тариқининг бош талаби ва туб моҳиятини шундай шарҳлаш мумкин: инсоннинг ихтиёр ва иродаси – унинг сифатлари, бошқача айтганда, шахснинг сифатлари унинг ихтиёр ва иродасини ифода этади. Лекин ўзининг башарий иродаси билан у Ҳақдан ажралган. Яъни ирода ўртадаги ҳижоб. Демак, инсон ўз-ўзича ноқислик, ожизлик, кучсизликларини бутунлай енга олиш имкони ва иқтидорига эга эмас. У фоний нарсадан кечиб, боқийга эришмоғи лозим. Ҳақ, иродаси ҳам азалий, ҳам қудратлидир. Илоҳий ирода наси бўлиш эса, юқорида айтганимиз, одамнинг барча махлуқотлардан буюклиги ва устунлигини намойиш этадиган қудратли "Мен"нинг туғилишидир. Шунинг учун ҳам Навоий:

Дема жоми фано ичра эзилмиштур ажал заҳри,
Навоий, жон бериб, ул жомни чекмакдур армоним, –

деб ёзган.

Маълумки, комил инсон тушунчасини тасаввуфга биринчи бўлиб Муҳйиддин Ибн Арабий олиб кирган ва назарий жиҳатдан асослаб ҳам берган. Унингча, "Инсони комилдан юқори мукаммал бир мавжудлик йўқдир. Бу дунёда, инсонлар орасида камолга етишмаганлар ҳайвони нотиқа – улар

фақат сувратда инсондирлар, холос". Бу фикрлар беихтиёр Навоий бобомизнинг бир қитъаларини хотирга келтиради:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин
Ким, буларға гадолиғ ортуғдур,
Аҳли суратға подшолиғдин.

Демак, "аҳли маъни" – комил инсонлар, "аҳли сурат" – комиллик насиб қилмаган кимсалар. Навоий шеърияти комиллик фазилати ва ҳақиқатларининг мислсиз бир бадий қомуси. Биз энди унга мутлақо бошқача қараб, мутафаккир бобомизнинг шеър ва дostonларини чуқур ва ҳаққоний ўқиб-ўзлаштирмоғимиз зарур.

*"Ўзбекистон овози" газетаси,
2001 йил 8 февраль*

“НЕ КЕЛМАК АЁН БЎЛДИ, НЕ КЕТМАДИ...”

Навоий дин нуқтаи назаридан – улуғ илоҳиётчи, яъни Художўй, фикр эътибори билан – буюк мутафаккир, мутлақо эркин мушоҳадали Шахс, ижодкорлик маъносида эса – санъаткор. Дин, тафаккур, санъат – булар Навоий шахсида ҳам, шеъриятида ҳам бир-биридан ажралмайди. Навоий ҳеч вақт яхшиликни ҳақиқатдан, ҳақиқатни гўзалликдан ажратиб талқин этган эмас. Навоийда ҳақиқат фақат ГЎЗАЛЛИК орқали юз очади.

Мана, дин масаласини олайлик. Дин – боқий таълимот. Диннинг абадияти ҳам, оламнинг абадий дини ҳам Оллоҳ ишқидир. Шунинг учун ориф одам ҳар бир улуғ диннинг “пойтахти”да Худо ҳокими мутлақлигини яхши билади.

Навоийнинг динга муносабатидаги бош нуқталардан бири, балким, биринчиси ана шудир. Навоий Руҳоният оламига йўл очувчи, бутун шеърияти давомида Оллоҳни идеал мавжудлик сифатида тасвирлаган санъаткордир. Эҳтимол, шу боисдан ҳам Навоий шеърларининг таркибида барча нарсаси илоҳийлашган. Шоир мисраларидаги “тимсол” ва “белги”лар ҳам Оллоҳдан ҳибар етказиб туради. Навоий шеъриятидаги Нур ҳусни мутлақ нуридир. Навоий ижодиётида ислом динининг таъсир қудрати ва улар ўртасидаги руҳий, ахлоқий, маърифий боғлиқликлар узоқ вақтлар давомида сохталаштирилиб, нотўғри талқин қилиб келинганлиги ҳаммага маълум. Афсуски, ушбу масалани ўрганиш ҳозир ҳам тўғри ва кенг йўналишини топагани йўқ. Мен бир мақоламда “...Алишер Навоийнинг кўпгина ахлоқий, ижтимоий, маънавий қарашлари ислом таълимоти билан боғлиқ. Лекин шунга қарамасдан, Навоийнинг ижодий тажрибаларини диний мезонда баҳолаш ёки уни диний ақидаларнинг тарғиботчиси сифатида улуғлаш мумкин эмас.

Чунки, Навоийнинг илҳоми ҳам, санъаткорлик меҳнатлари ҳам диний тушунчалар доирасига сиғмайди”, деган фикрни айтган эдим. Ўшанда дин вакилларида бири бунга жиддий эътироз билдириб, танқидий мулоҳазаларини матбуотда эълон қилди. Мен бу ерда мулоҳазага киришмоқчи эмасман. Қолаверса, Навоийни диндорликдан “қутқариб” қолиш ниятим ҳам йўқ... Демокчиманки, ижод ва ижодкорлик психологиясини чуқур билмасдан туриб, санъат қонуниятлари, айниқса, унинг дунёни образли идрок этиш эҳтиёжларини ҳисобга олмай, Навоийнинг умуман динга муносабатини ҳаққоний баҳолаш мумкин эмас. Бунинг учун узокдан далил-исбот ахтаришга ҳожат йўқ. Агар дунёни билиш масаласига диний томондан қарайдиган бўлсак, инсон дунёни тўлиқ билишдан ожиз. Уни батамом билиш эса Оллоҳга хосдир. Бироқ инсонга ҳам Оллоҳнинг илмидан зарра янглиғ бўлса-да, берилганлиги маълум. Шунинг учун инсон ҳам ўзига яраша нималарнидир билиш салоҳиятига эга. Лекин бу билиш мутафаккир инсонларни, аксарият, қониқтирмайди. Шунинг учун ҳам Навоий ҳаётда ўзини қийнаган барча муаммолар, изтироб ва дардларга, айтайлик, тўла-тўқис жавоб топганида:

Қуёш йўқки, бир зарра моҳиятин
Топа олмади саъй ила фикратим.

Не келмак аён бўлди, не кетмагим,
Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим.

Не касби улум этти ҳал мушкилим,
Не тутти илик тақвою тоатим, –

дермиди? Алишер Навоий ҳақиқат ахтарувчигина эмас, балки унинг ижоди образли ҳақиқатнинг энг юксак намунаси, яъни мислсиз Маърифат тажассумидир. Қайси жиҳатдан ёки қайси нуқтаи назардан Навоийга мурожаат этмайлик, мана шу моҳият доимо эътиборда турмоғи шарт.

Бизнинг классик адабиётимиз ҳозирги замон масалаларига бугунги ёзувчи, шоирларнинг асарларига қараганда аниқ, теран ва таъсирчан жавоблар бера олади. Шу жиҳатдан

ҳам Навоийга тенг келадиган санъаткор йўқ. Навоий туркий тил, туркий руҳият ва туркий тафаккурни шундай юксак чўққиларга кўтарганки, буни фақат орзу қилиш мумкин.

Қушқа юнг маскан аро хушроқ дурур озодлиғ,
Бўлғанидан банд аро сайёди ипак доми била, —

дейди шоир бир ғазалида. Ҳатто қушга ҳам қарамлик ва кишанни раво кўрмаган шоирнинг инсон эрки ҳақидаги қарашларини энди ўзингиз тасаввур қилаверинг. Октябрь инқилобидан сўнг қуллик, қарамлик, кўрқоқлик, мутелик қон-қонимизга сингиб борган сайин биз Навоийнинг эркинлик фалсафаси, чинакам инсоний ҳурлик тасвирланган фикру туйғуларидан йироқлашдик. Биз Навоий олдида гўё бахтимизни, ҳурлигимизни кўз-кўз этдик. Лекин зулм ва истибдод соат сайин бизнинг нодонлик ва жоҳиллигимизни кучайтирди, фикрий ва маънавий ҳалокат гирдобига тортди. Хулоса шуки, Навоийни бошқача ва қайтадан ўқиб-ўрганмоқ керак. Ана шунда қилинган анча ишлар нурсиз, ҳатто, аянчли бир тарих бўлиб қолажак. Бу эса халқимизнинг ақлан, руҳан янги тарихга одим ташлаётганидан бир нишона бўлажакдир.

АЛИШЕРНИНГ ТУҒИЛГАН КУНИ

Дунёнинг гўзаллиги, завқ-шавқи инсон билан. Одамсиз олам – ташландиқ бир маскан. Унда на файз, на қувонч ва сурур бўлади. Шунинг учун қанақа шарт-шароитда яшаб, қандай қийинчиликлар гирдобиди вояга етмасин, инсоннинг туғилиши барибир қувончли ҳодиса. Ҳатто йўқсиллик ёки ўксиклик қўли билан вужуди йўргакланганда ҳам. Донишманд шоир Ғафур Ғулом:

Туғилган кунимни эслай олмайман,
Ташаккур айтилса арзигули тонг, –

деганда нақадар ҳақ эди.

Эндигина дунёга келган чақалоқ йиғиси нимадан хабар беради? Бахтданми, бахтсизликданми, мардликданми ё жасоратданми, кўрқоқлик ёхуд хиёнатданми – буни ҳеч ким билмайди. Қисматида унинг нима битилган: эл-юрт қайғусида куйиб-ёниб яшаши ёки нафс ва шайтон кўғирчоғига айланиб, ўз қавмига кулфат келтириши – буни ҳам ҳеч кимса аниқ башорат этолмайди. Аммо бир нарс ҳақиқат: энг нодон кимса ҳам бир доно, оқил фарзанд кўришни орзу қилади. Ҳеч қайси каззоб ва муттаҳам болам ўзимга ўхшасин, менинг изимни боссин демайди. Ақл ва тафаккур, диёнат ва тўғрилиқнинг безаволлиги ҳам ана шунда. Ҳақиқат нури шунинг учун сўнмайди. Ростлик шунинг учун енгилмайди.

Ном танлаш, фарзандларига исм қўйиш – бу ҳар бир миллатнинг юксак мурод-мақсади, тарихга муносабати, келажакка не умид ила қарашига дахлдор ишдир. Ўзбеклар орасида Муҳаммад, Жалолиддин, Темур, Бобур каби номлар нега кенг тарқалган? Нега бизда Алишер энг азиз, энг севимли исмлардан? Чунки ҳар бир ота-она фарзандининг ана шу буюк зотларга ўхшаши ва улар ҳаётидан ибрат олишини истайди. Орзуга эса айб йўқ...

Биз Алишер деганда ҳам, Навоий деганимизда ҳам юракда фахр-ифтихор туйғуси уйғонади. Биз Навоий туғилган кунни халқимиз маданий-маънавий ҳаётидаги унутилмас сана сифатида қадрлаймиз ва нишонлаймиз. Чунки бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас.

Маълумки, Алишер ҳижрий йил ҳисоби билан ўн еттинчи рамазон ойи 844 – товуқ йили – милодий ҳисоб билан 1441 йил 9 февралда Ҳиротнинг Боғи Давлатхона деган мавзеида таваллуд топган. Алишер туғилган хонадон Ҳиротнинг энг обрўли, аслзода ва маърифатли оилаларидан эди. Бу оилага Алишер олиб келган қувонч, Алишер билан бирга туғилган орзудан келажакда илм, ирфон ва адабиёт оламида қандай кашфиёт, одамзод ақл-идрокини ҳайратга солгувчи қандоқ мўъжизалар пайдо бўлишини ҳали ҳеч ким ҳаёлга ҳам келтирмасди.

Алишер туғилган кун. Бу – Шарқда худди Низомий, Мавлоно Румий, ҳазрат Абдурахмон Жомийга ўхшаб ва бетимсол бир даҳо кўз очган қутлуғ кун. Энг хосиятли кун.

Алишер туғилган кун. Бу – худди Данте, Шекспир, Гёте, Пушкин ва Толстой бобоники каби башарият хотирасида ҳеч ўчмас, инсоният мавжуд экан, қайта-қайта эсланаверадиган шарафли сана.

Алишер туғилган кун чин маъноси ила шеърият ва тафаккур байрами. Шу куни каттаю кичик – боғча боласидан бошлаб, кексаларимизгача – ҳамма-ҳамма навоийхонлик – Навоий хонлик қилади. Минг-минглаб юртдошларимиз тилида Алишер Навоийнинг исми шарифи, дурдона фикрлари, шоҳбайтлари такрорланади. Қани эди бутун йил мобайнида шундай бўлса. Навоийни тушунадиган, севадиган, ҳаётни, замон ва келажакни мутафаккир бобомиз орзу этгандай мушоҳада этишга қодир ўзбекнинг сони янада ортса. Ижодкорларимиз, олимимиз Навоийга воҳисликни чуқур билса... ўзлигини танишда ҳам, миллат туйғуси раънақида ҳам ўзбек ҳеч пайт ҳеч қайси халқдан камлик сезмасди. Чунки Навоий асарлардаги теран сўзлар, энг аввало, нафсу ҳаво, кибру рие оташини сўндиради. Навоийни ўқиш кишини ҳеч тенги йўқ мақом – ишқ ва одамийлик мақомига юксалишга илҳомлантиради. Бу эса энг асосийсидир.

“Халқ сўзи” газетаси, 2008 йил 8 февраль

ШАРХ ВА ТАЛҚУНЛАР

ЎБРОҚИЛИ ХАҚҚИДА НАВОИЙГА ҚОЙТИШ. 2-қисм

“ПАРИМ БЎЛСА УЧУБ ҚОЧСАМ...”

Парим бўлса, учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор.

Чиқиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бўлмай,
Биҳамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлғай,
Агар минг жон бериб билсамки, бир ғамдин нажотим бор.

Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзумдин уётим бор.

Кечиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлиға кўз солмай
Бу дамким, кўз саводидин қора, кўздин давотим бор.

Тилар кўнглум қуши анқодин ўтса нари юз водий,
Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Навоий, билки, шаҳ кўнгли манга қайд ўлмаса, биллаҳ,
Агар кавнайнға хошоқ чоғлиғ илтифотим бор.

Бу ғазал “Хазойин ул-маоний”нинг илк девони “Ғаройиб ус-сиғар”дан ўрин олган (133-ғазал). Ирфоний руҳдаги ушбу шеърда сайри сулукдаги “фирор” – “қочиш”, тарк айлаш ҳолидан сўз юритилган. Аммо унда илгари сурилган фикр ва истаклар тўғри маънода тушунилса, шоирнинг ўқувчига етказишни кўзлаган асосий мақсади умуман очилмай қолаверади. Шунинг учун бундай ғазаллар таҳлилида шарҳ ва изоҳга ҳам кенгроқ ўрин ажратилади.

Айрим ғарб олимлари ва уларга эргашган ўзбек олиму ёзувчилари халқимиз мустақилликни қўлга киритгунига қадар тасаввуфни ташқи дунёдан узилиш, қочиш, янада аниқроғи, оламни тарк айлаш ҳаракати деб қоралашган. Уларга кўра, наинки Ўрта Осиёда, балки бутун Ислом дунёси-

да тасаввуф сиёсий, иқтисодий ва маънавий таназзул билан бирликда майдонга чиққан. Баъзи олимларимиз тасаввуфни бир тушкунлик, мискинлик фалсафаси дея баҳолашган. Ваҳоланки, инсоннинг ташқи дунё билан алоқадор ҳирс, ҳавас ва нафсоний орзуларидан воз кечиб, ўзининг сийратига йўналиши, тушкунлик ёхуд мискинлик билан изоҳланадиган бир нарса эмас.

Бир қанча шарқшунослар тасаввуфнинг келиб чиқишини имамки Юнон, Ҳинд, Эрон, Христиан динларига этиб тақайдилар. Бу қарашни тўла маъқуллаш тўғри эмас. Чунки тасаввуфнинг туб замини ва бош асоси Исломдир. Бу фикр аввало Қуръони каримга тегишли бўлса, иккинчидан, Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)нинг шахсий ҳаёт тарзлари ва ҳадисларига алоқадордир.

Дунёнинг фанолигини билиш, шу боисдан унга кўнгил бериб, бутга айлантирмаслик, ўтар дунё юмушлари одамни (ахлоқдан) йироқлаштиришига ишонч – аслида булар тасаввуфдаги исломий асослар эди.

Хорижлик баъзи олимларнинг фикр-хулосалари бўйича, ташқи борлиқ – зоҳирий оламни инкор айлаш туркий адабиётга Эрон йўли орқали Ҳиндистондан кириб келганлиги эҳтимолдан унча холи эмас. Буддизм инсоннинг беш туйғу асоси билан идрок қилинадиган зоҳирий оламни бир ваҳм деб ҳисоблаган. Дарвоқе, бутпарастлар инсон бахт-саодатини нуқликдан ахтаришган.

Бироқ тасаввуфдаги фано ва таркидунёчилик тушунчасининг бунга деярли алоқаси йўқ. Шарқ шоирларининг дунё баҳсидаги шеърларини ўқиб, бир хулосага келинса, дунё – инсоннинг эрку ихтиёрини чеклаб-чегаралаб ташлайдиган муҳлатнам бир қафас. Оламда қанча ёмон, нодон, тубан ва ёвуз кимсалар бўлса, барча-барчасининг раҳнамоси, муҳофизси, таш бошқарувчиси шу маккор дунё. Алишер Навоийнинг турғатмасига кўра, "дунё аҳли дунлари"дан қутулишнинг биринчи-бир чораси, барча чиркин қилғиликларнинг "доя"си ушш побакор дунёдан бутунлай қутулишдир:

Кимки дунё аҳли дунларидин тилар бўлғай халос,
Шарт эрур аввал видоъи дунёи дун айламак.

("Наводир уш-шабоб", 333-ғазал).

Мавжуд дунё ичида яшаб, ундан муносабатни узиб, воз кечиш ҳазилакам машаққат эмас. Лекин тасаввуфда бунинг "хилват", "узлат", "уруж" деган "тажриба" йўллари топилган.

Навоий бир ғазалида:

Муҳандисе топаю эғнима қанот ясатай,
Учуб ҳавосида қушлар аро ўзумни қотай, –

дейди.

Албатта, қанот ясаб, қушлар сафида одамни парвоз эттирадиган муҳандис ҳаётда умуман бўлмаган. Бироқ Исо алайҳиссаломнинг уружи руҳоний сайри сафар соҳибларига инсон қанотсиз ҳам кўкка кўтарила олади, деган бир ишонч-ни пайдо қилган. Шунинг учун шоир:

Парим бўлса, учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор, –

дея қушга айланиб халқу халойиқдан йироқлашиш орзусини изҳор этар экан, айна пайтда Исо Масиҳ ила ҳамнафас бўла олиш сабабини ҳам изоҳлаб ўтади:

Чиқиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бўлмай,
Бихамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Ҳар қандай буюк санъаткорнинг шеърисида сўз ё ибора унинг ўзи ифодалашни кўзлаган фикр ва туйғудан баъзан бир неча ҳисса кўпроқ маъно ва ҳисси акс эттиради. Чинакам шеърнинг ғоявий-бадиий таркибида ҳамиша нималардир сир бўлиб, қандайдир маъно яширин қолишининг бир сабаби ана шу. Бу сир ва "пардаланган" маънони энг зукко шеършунос ҳам тўла ёритиб беролмайди. Чунки сўзнинг мажозий моҳиятини барча ранги ва оҳанг товланишлари билан ўқувчига етказиш, ҳар қанча уринмасин, унинг қўлидан келмайди. Ҳақиқий шеър матн таркибига бирданига бир неча рамзий мазмунларни мужассамлаштирганлиги туфайли ҳам уни ҳар ким ҳар хил қабул қилади ва билим-савияси даражасида таҳлил ё изоҳлашга уринади. Тасаввуфий шеър матнига келганда аҳвол янада мураккаброқ. Лирик қаҳрамоннинг "Чиқиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бўлмай", деган гапи орифлик ҳолини фаҳмлайдиган кишида бирор эътироз туғдирмайди. Тахайюл

на тасаввур бандасини Оллоҳ даргоҳига етказганда, кўнгил қуши нега Исонинг ёнига кўтарилмасин?

Бу саволга "Кўтарилади..." дея нуқта қўйиш ҳам мумкин. Унда Навоий таъкидлаган "тажарруд бирла ҳиммат" масаласи очилмай, шарҳ ё талқин бошқа томонга бурилиб кетади. "Навоий асарлари луғати"да тажарруд – алоқасизлик, четлашиш, ҳамма нарсадан кечиш, ёлғизлик мазмунида изоҳланган. Агар шу изоҳга таяниладиган бўлса, шоир кўзда тутган "қанот"нинг бири ёлғизлик, иккинчиси, ҳиммат, дейиш лозим бўлади. Ёлғизликка юз бериш, сўққабош яшаш, ҳамма нарсадан алоқани узиш, бировга яқин йўламаслик – шуларнинг бари ёлғизлик дегани бўлади. Навоий Исойи Рухуллоҳни эслаганда мужаррад, тажрид, тажарруд сўзларини тез-тез тилга олади:

Ул қуёш васлин тиларсен, бўл мужаррад, негаким,
Кўкка Рухуллоҳни еткурган анинг тажридидур.

Яъни: маъшуқи азал висолига етишишни истасанг, уйланмай якка-ёлғиз бўйдоқ яша. Чунки Ҳазрати Исони Оллоҳга юзлаштирган унинг ёлғизлиги эди. Олимлар орасида юқоридаги калби байтларни худди шу мазмунда шарҳлаганлар ҳам бор.

Хўш, Навоий олий висол ё камолга етишишни истасанг, ол юртдан ажралиб, оила қурмай, бола-чақасиз танҳоликда кун ўтказгил деб тарғибу ташвиқ қилиши мумкинмиди? Йўқ, албатта! Мавлоно Румийнинг ўғли Султон Валад "Маориф" китобида ёзади: "Бир инсон башарий сифатлардан қутулиши билан, яъни "ўлмасдан бурун ўлимга етишиши" ҳамон денгизга юзлашган бир малакка айланади. Албатта, бу мартабага юксалган зотлар ҳам еб-ичади, ухлайди ва оила қуради. Чунки Ҳазрати Пайғамбар ҳам "Никоҳ суннатимдир", деб айтганлар".

Поклик, тоқлик маъносида Навоийнинг Ҳазрат Исога бир ушнатилиги бўлса-да, лекин Пайғамбар суннатига қарши ҳатто шунчаки имо-ишорат ҳам буюк шоирнинг хаёлидан кечмаган. Навоий қайси жанрдаги шеърида тажрид, мужаррад ё тажарруд калимасини ишлатмасин, истилоҳий мазмунга асосланган.

Тасаввуфий истилоҳда тажрид – шаҳватдан йироқлашиш, кўнгил ва руҳга қарши ҳар қанақа тубан даъвони тарк айлаш, мислинодан қутулиш демак. Тажрид олами, аслида севмоқ, севилмоқ, қалбни ишқ-муҳаббатдан бошқа ҳамма нарса-

дан халос айлаб илоҳий мушоҳада билан яшаш. Тасаввуф шайхларидан бири "Тажрид Ҳақнинг ҳар нарсадан айрилиб тоқ қолиши ва қулнинг ҳам ўзига тегишли ҳар нарсадан узоқлашувидир", дейди. Демак, ошиқнинг тажрид ҳоли – мосиводан тамоман йироқлашиб, Оллоҳга яқинлашуви, илоҳий тажаллийларни томоша айлаши эди. Энди ҳиммат хусусида. "Ўзбек тилининг изохли луғати"да ҳиммат икки маънода шарҳланган: 1. Бировга қилинадиган яхшилик, марҳамат, ёрдам, саховат, олижаноблик. 2. Бирор ишни бажариш учун астойдил ҳаракат қилиш; тиришқоқлик.

Тасаввуфда бу калима ҳам хусусий маъно билан бойитилган. Ибн Арабий уни комил инсон қалбидаги илоҳий қувват, сидқ (ҳақиқий сезги) мазмунида ишлатиб, туғма ва кейин ўзлаштирилган ҳиммат дея иккига ажратган. Шунингдек, аҳли маърифат ҳимматни оламдаги ҳар бир ҳаракат ва ўзгаришнинг сабаби бўлмиш яширин куч-қувват деб ҳам билишган.

Шундай қилиб, улуғ шоирнинг тажарруд билан ҳимматга алоҳида урғу беришида ўзга бир мақсад ва ҳақиқат "парда" ортига олинган экан.

Ҳақиқий ишқ аҳлининг иқрори бўйича "Қай ерда тинчлик бўлса, Ҳақ ила бирлик бўлар". Халойиқнинг ўткинчи манфаатларга дахлдор машмаша ва ғавғолари ана шу хаёлий бирликка халал беради.

Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлғай,
Агар минг жон бериб билсамки, бир ғамдин нажотим бор.

"Халойиқ суҳбатидин минг ғам" исканжасида қолган киши нажот тилаши табиий. Аммо бу "минг ғам"дан биттасида ҳам нажот йўқ.

Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзумдин уётим бор.

Биринчи мисрада гап ёр ва ағёр ҳақида. Ағёр – душман ёки ғаним. Ундан юз жавр келган бўлса, дўст минг ғам ёғдирган. "Рақиб", "ағёр" деганда салбий қиёфадаги бир нобакор инсон тўғрисида ўйлашга биз кўникиб қолганмиз. Ваҳоланки, тасаввуф адабиётида "рақиб" ва "ағёр" ҳақидаги фикрларнинг кўпчилиги нафсга доирдир.

Юнус Эмро бир шеърида "Тўрт кишидир йўлдошим...", дейди. "Ул тўртнинг бири – жон, бири – дин, бири – имон". Хўш, охиргисичи? Мана, эшитинг:

Бири нафсимдур душман,
Анда савашиб қолдим...

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам "Шаҳвату нафс қавий душмандур", "Нафс ёғисини мағлуб этгил", нафс "Душманедур агарчи ўтру эмас, Лек бир лаҳза сендин айру эмас", – дея огоҳлантирган.

Навоийнинг "Чекиб ағёрдин юз жавр..." дейиши, бу ўринда, "нафси золим"га тегишли. Нафсни енгиш – "ўзлик иморати"ни бузиш дегани. Акс тарзда "Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзимдин устим бор", – дейиш даражасида баландлаш имконсиздир.

Кечиб кўздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлига кўз солмай
Бу дамким, кўз саводидин қора, кўздин давотим бор.

Нега кўздин кечиб "бир хат" ёзиш керак? Фақат "даҳр аҳли"га кўз солмаслик учунми? "Жон кўзи" Ёрни кўриб, "Дил ондин хабар" бергач, хусн шавқи жон ичидан жой олиб, "кўнгилни арш" тайлайди. Бу – ботин кўзнинг очилишидирки, шоир айтмоқчи, "Ботин кўздир Дўстни кўрган, Бу зоҳир кўз ёбондадур..." Навбатдани байтда айтилган истак эса янада шиддатлироқ:

Тилар кўнглум қуши анқодин ўтса нари юз водий,
Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Бу икки мисрада фано водийсига сайр эътиборда тутилган. Чунки анқо қушидан ҳам "нори юз водий"га ўтишга аҳли фаноина қодирдир. Бир ўринда Навоийнинг ўзи бунга гувоҳлик ҳам берган:

Уруж истар эсанг бу дайр ичинда фоний ўлғилким,
Малак узра қадам босиб ўтар аҳли фано густох.

Демак, анқо манзилидан ҳам юз водий нари сайр этарга шайх қаҳрамонининг саботи етарли.

Ўазалнинг сўнгги байтини ўқиймиз:

Навоий, билки, шаҳ кўнгли манга қайд ўлмаса, биллаҳ,
Агар кавнайнға хошок чоғлиғ илтифотим бор.

Ниҳоят, бош муддао айтилди: шоҳнинг кўнгли шоирга мойилмас. Шунинг учун икки дунёга ҳам "хошок чоғлиғ" унинг илтифоти йўқ. Ушбу ғазал шоирнинг йигитлик пайтида яратилганига таяниб, профессор А.Ҳайитметов ўша шоҳ ҳақида шуларни ёзганлар: "Навоийга душманлик назари билан қараб, Ҳиротда унга кун бермаган золим Абу Саид эди. Унинг даврида Навоий Ҳиротда ниҳоятда қийналиб, бир пулга зор бўлиб, туришга уйи, ейишга овқати йўқ ҳолда яшайди... Ҳиротдаги хушомадгўй феодаллар подшонинг Навоийга муносабатининг ёмонлигини билиб, унга нисбатан яхши қарамаганлар. Натижада, шоир юқоридаги ғазалда (*биз таҳлил қилганимиз ғазал назарда тутилган – И.Ҳ.*) тасвирланган аҳволга тушган ва охири Ҳиротдан кетиб қолган". Ғазалдаги умумий руҳ, мистик кечинмаларнинг бағоят қуюқлиги, сўз ва оҳанг ва ифодадаги маҳзунлик шундай хулоса чиқаришга асос беради. Аммо ғазалнинг туйғу ва маъно таркиби бошқа мулоҳазаларни илгари суришга ҳам монелик қилмайди.

Ғазалларидан бирида Навоий шоҳга мурожаат этиб, ўзни "ўздин улуғроқ шоҳга ҳожатманд" билишга чақирган. Бу шоҳ – Оллоҳ. Ғазал хотимасида шоҳи оламдан марҳамат кутилаётир. Мутасаввиф шоирнинг икки дунёни ҳам хошок қадар назарга илмаслик ҳолини бир золим подшоҳга муносабат ила чекланса, ғазалдаги илоҳий-фалсафий моҳият ўз-ўзидан йўққа чиқади.

Югурма ризқ учун, не етса Ҳақдин англаким, комил
Не келтургил демиш, не ғайбдин етгани қайтармиш.

Навоий энг мушкул аҳволда ҳам шу эътиқодга содиқ қолганлиги ва Тангридан бошқасидан қўрқиш, шафқат ё марҳамат тилашни гумроҳлик ҳисоблагани шак-шубҳасиздир.

“ҚАРО КЎЗУМ КЕЛУ...” [бир байт таҳлили]

Алишер Навоий шахсиятда беназир Инсон, шеъриятда такрорланмас санъаткор. Навоийнинг деярли ҳар бир сўзи ва сатрида англаш ҳаяжони, гўзаллик ва нафосат завқи олқинланиб туради. Улуғ шоирнинг шеърлари қанчалик пухта ўрганилиб, нечоғли ҳаққоний ҳис этилса, ўқувчининг мушоҳада имкони ва имтиёзи ҳам ўшанча кенгайиб, бойиб боради. Навоийнинг ижод йўли, энг аввало, Кўнгул ва Рухоният йўли. Навоий ҳаётга кўнгил нигоҳи билан назар ташлар экан, маъно, туйғу, таассурот, тасвир – ҳамма-ҳаммасини ё дард, ё изтироб ёки ҳолат орқали албатта кўнгилга боғлайди. Унинг “Не назмики ўтлуғ кўнгулдин чиқордим...” дейиши ҳам шунчаки гап эмасди. Бундоқ қаралганда, Навоий ҳам ўтмишда яшаб, ижод этган шоирларга ўхшаб анъанавий мавзу ва усулларда қалам юритган. Лекин энг эски фикр, энг кўп такрорланган маъно ва тимсоллар ҳам Навоийнинг ўша ўтлуғ кўнгли нафасидан янгиланган, руҳоний қуввати туфайли ўзгача жозиба касб айлаган. Масалан, кўз тимсолини олайлик. Кўз инсон вужудининг гўзал аъзоси, гўзалликнинг характерли бир белгиси. Инсоннинг ич оламига ҳам, зоҳирий дунёга ҳам бориладиган бирча йўллар кўздан бошланади. Кўнгил ойнаси ҳам кўздир.

Халқ оғзаки ижодиётида, мумтоз шеъриятимизда кўз таърифига бағишланган неча юзлаб байт, бир-биридан жозибадор қиёс ва ташбиҳларни учратиш мумкин. Кўзнинг биргина сифати – қаролиги орқали ошиқликнинг қанчадан-қанча кайфият ва ҳолатлари ёритилиб берилган. Ошиқнинг хаёлини утирлаган, қалбга сеҳр оловини ёққан, ҳижрон ва айрилиқ кунларида умид юлдузи бўлиб порлаган, хоҳласа жаллод

ўлароқ жон олган худди ўша қаро кўзлар бўлган. Севгилининг кўзи ҳамиша сеҳр кучига соҳибдир. Унинг айнан қаролиги ишқ аҳлини нима офату балоларга мубтало қилмаган дейсиз? Навоий рубоийларидан бирида мана нима деб ёзган:

Лаълингни қилиб нуктасаро, эй қоракўз,
Ишқ аҳли ҳаётига яро, эй қоракўз.
Чекма яна сурма кўз аро, эй қоракўз,
Эл қониға қилма кўз қаро, эй қоракўз.

Сеҳру жоду, нозу ишва, ҳаё ва назокат "гулшани" бўлмиш зебо кўз, чашми шаҳлога ақл, руҳ, кўнгил ва хотир ҳам шайдо-дир. Шайдолик эса ҳаракат ва олий мақсадга интилиш демак. Навоийнинг кўз ҳақида кўп ёзиши, кўз тимсолига қайта-қайта мурожаат қилишининг туб сабабларидан бири мана шудир. Аммо асосийси эмас. Навоий мажоз ва тимсол сифатида кўздан илоҳий ишқ, ирфоний ҳақиқатлар моҳиятини ёритиш учун ҳам ниҳоятда моҳирлик билан фойдаланган. Шоирнинг машҳур "Қаро кўзум" ғазали шу фикрнинг жуда ёрқин бир далилидир. Мана ўша ғазал матлаъси:

Қаро кўзум келу мардумлуғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

Инсон кимнидир қаттиқ соғиниб, соғинч қўмсашга дўнганда, унинг юрак қаъридан ҳаёлий мурожаат отилиб чиқади. Шунда вақт, масофа, айрилиқ деган нарсаларда гўё ҳеч қиймат қолмайди. Яъни тасаввур ва тахайюл воқелиқдан устун келади ва одам кўнгил тилидан ўзга бир тилда гаплашишни истамайди. Шу маънода Навоийнинг байтида дил-дилдан марҳамат тилаш, ёлвориш, дийдорталаблик ҳоли уйғунлаштирилгандир. Биргина сўз билан буни ёр чорлови деса ҳам бўлади.

"Мардумлуғ", "фан", "мардум" калималарини айтмаса, байтдаги қолган барча сўзлар кўпчиликка тушунарли. "Навоий асарларининг изоҳли луғати"да мардумлиғ: 1. Одамлик, инсонлик; саҳийлик, ҳиммат, ҳимматлилик, одамгарчилик. 2. Кўзда ўрнашиш, кўз олдида туришлик. Мардум: 1. Одамлар, кишилар; 2. Қарочиғ деб изоҳланган. Фан сўзининг қўшимча маъносига

ҳам изоҳ берилган. Демак, луғатга мурожаат қилган ўқувчи Навоий сўзларини тахминан мана бундай мазмунда қабул этади: "Эй гўзал ёрим (ёки, эй азиз дўстим), одабийлик марҳаматига амал айлаб мени ҳам энди бир сўроғла. Мен сенинг дийдорингга шу қадар муштоқманки, келгилда кўзум қарочиғида одамга ўхшаб қарор топгил. Токи жудолик, меҳрсизлик жафосини мен бошқа тортмай". Шеърхонга ана шу моҳият: одамнинг одам учун зориқиши, кўз кўрмагунча, кўнгилни тинчитиш қийинлигини англаш муҳимдир. Қолгани завқ, савия, билим даражасида ҳал бўлаверади. Мабодо хатога йўл қўйиб, ниманидир у нотўғри тушунса ҳам бундан кўпчиликка зиён етмайди. Аммо шеършунос чалғиса, неча юзлаб кишилар чалғиши, ёлғон ва уйдирма онгдан онгга ўтиб давом топиши мумкин. Наинки шоир, балки ўқувчи манфаати учун ҳам бу ёмон, албатта. "Қаро кўзум" шарҳи ва талқинига бағишланган қатор мақолалар эълон қилинди. Улар орасида ғазал ниҳоятда жўнлаштирилгани ҳам, ақл ва мантиққа тамоман мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалар қалашиб кетганлари ҳам бор. Филология фанлари доктори Н. Жумаҳўжа "Қаро кўзум..." ғазалининг қиёсий таҳлили" номли мақоласида "Қаро кўзим" ундалмаси дунёвий маънода "севикли, гўзал маҳбуба, ёр", "дўст"ни англатса, "илоҳий мазмунда у Оллоҳни ифодалайди", дейди. Наҳотки, шу гап рост бўлса? Мана бу сўзларни ўқиб, ўқувчи нимага ишониб, нимага эътироз билдиришни ҳам билмай қолади: "Сўфий учун ўз нигоҳида, қарочиғида илоҳий нур жилваланиши, оламни шу муборак нур орқали кўриши олий бахт, Ҳақ васлига муяссарликдир. Сўфийнинг илоҳий маъшуқни "кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил" дея чорлаши асл моя билан бирлашиш, қовушиш, уни ўзига сингдириб, ўзи унга сингиб кетиши – ваҳдати вужуд истагидир"¹.

Лоф десангиз бу – лофга, сафсата десангиз – сафсатага ўхшамайди. Аммо унда лоф билан сафсата, тахмин билан уйдирма қўшилиб-қоришгани аниқ. Аниқлиги шундаки, сўфийлик тарихи мобайнида "қаро кўз" ибораси мазмунан Оллоҳни ифодалайди, дейилмаган. Ҳеч биров юқоридаги сингари сунъий мулоҳазалар тўқиб, "кўз"ни ўзича идеал-

¹ Жумаҳўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Тошкент, 1996. 22-бет.

лаштирмаган ҳам. Аксинча, тасаввур бўладими, таърифу тавсиф бўладими ёки бошқасими – барида ақл ва ҳақиқатга мувофиқлик талабидан чекинилмаган.

Имом Ғаззолий “Мишкот ул-анвор” (“Нурлар қандили”) аса-рида кўзнинг асосий хусусият ва фазилатлари билан бир қаторда, унинг қусурларидан ҳам баҳс юритади. Улардан биринчиси, кўз бошқани кўради, аммо ўзини кўролмайди. Иккинчиси, кўз ўзига яқинни ҳам, узоқни ҳам кўришга қодир эмас. Учинчиси, кўз парда ортини кўриб билмайди. Тўртинчиси, кўз ашёнинг ташқарисини, яъни уст томонини кўради. Бешинчиси, кўз борлиқларнинг ҳаммасини эмас, айримларинигина кўришга қодир. Олтинчиси, товушлар, ҳид ва лаззатлар, хуллас, идрок туйғулари кўз учун бутунлай бегона. Ва ниҳоят, кўз каттани кичик, торни кенг кўргани боис унинг ҳатолари кўп бўлади. Бас шундоқ экан, қайси сўфий кўз ёки кўз қарочиғи воситасида “асл моя билан бирлашиш, қовушиш”ни ўйлаган дейсиз? Ахир, бу шўрлик сўфийнинг устидан кулиш ва таҳқирлашга асос бўладиган бир бемаънилик-ку! Мумтоз шеърятда қўлланилган сўз, ибора ва атамаларнинг истилоҳий, рамзий-мажозий маъноларини эски илмий, тарихий, адабий манбаларга таянмасдан, у ё бу шоир яшаган давр одамларининг фикр-қарашлари билан ҳисоблашмай, уларни биз тўғри изоҳлашга эришолмаймиз. Акс тарзда шарҳ ва талқинлар шеърхонни адабий матн моҳияти ва гўзаллигидан йироқлаштиради, холос. Бир қудсий ҳадисда Оллоҳ номидан “Мен қулимнинг кўргувчи кўзи бўлурмен ва ул қул менинга кўрур”, – дейилган. Бу ва бунга монанд фикрлар зинҳор-базинҳор кўзни Оллоҳ ила мувофиқлаштиришга изн бермайди.

“Кўз қуёшга тикила бошладими, – дейди Маҳмуд Шабустарий, – қамашади, қораяди, ҳеч нимани кўрмай қолади. Аммо сен шуни билгилки, қоронғулик Тангри Таоло зотининг нуридир. Обиҳаёт ана шу қоралик ичида эрур”. Қора рангнинг, Алишер Навоий сўзлари билан айтганда, муборак ранг ҳисобланиши, соч, қош, кўз, холнинг қоралигини таъкидлаш ё таърифлаш иштиёқининг замини ана шундадир. Оллоҳ ва инсон муносабати, бирлиги, илоҳий васл ҳолатлари ҳақида, тўғрими, нотўғрими, буни зарур миқёсда ўйлаб кўрмасдан гапирувчилар кўпайиб қолди.

Ваҳоланки, сайри сулук йўллари кечиб ўтган орифларнинг эътирофига кўра "Оллоҳ қалбларга кирмайди. Қалблардан жой оладигани Оллоҳга имондир. Уни тасдиқдир, тавҳид ва маърифатдир". Навоий "Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил", дея мурожаат ва даъват айлаган Шахс дин, маърифат, ишқ аҳлининг пири комили эди. Шоир бу улуғ зотдан "мардумлуғ" тилаганда ундан етадиган безавол файз, бақо қулфларини очадиган маслак ва маърифат нурини назарда тутганди. "Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил", дейилгани билан ҳеч ким, ҳеч қачон бировнинг кўзига кириб олиб, муқим ўрнаша қолмайди. Шунинг учун кейинги мисрадаги фикрни тўппа-тўғри тушуниб, "Ватан" сўзида "ботинан кўним, сукунат, ҳаракатсизлик, истиқомат" маъноси мавжуд демаслик керак. Негаки, ўтмишда калиманинг куйидаги каби истилоҳий изоҳлари ҳам берилган: "Ватан – қулнинг ҳол билан энг охирда эришгани ва қарор топгани (маънавий) юртдир. Зеро, "Киши фалон ҳолга етди, фалон мақомга юксалди" дейилди. Жунайд шундай дегандир: "Оллоҳнинг шундай қуллари бордурки, бир қанча мақом (ватан)ларда кезурлар..."² Демак, Навоий қўллаган "ватан" сўзида "сукунат", "ҳаракатсизлик"ка ҳатто ишорат ҳам йўқ. Ишқ ва маърифат аҳли онгидан Оллоҳ оламга комил инсон кўзи билан қарайди ва борлиқни унинг нигоҳи билан кўради, деган тушунча муқим ўрин эгаллаган. Шу боис Ибн Арабий "Оллоҳни фақат ўзининг кўзи билан кўришга умид қилган кимса жоҳил ва пардаланмишдир", дейди. Маърифат ва орифлик тарбияси шу жоҳиллик, шунақа ҳижоб офатидан қутулиш учун жуда-жуда зарурдир. Биринчидан, инсон кашфу каромат иддаоларидан халос бўлади. Иккинчидан, назар ва мушоҳадада адашувлардан сақланади. Навоий эса комилларнинг сарвари, энг буюк муршидларнинг ҳам маҳбубига қарата, "Кўзум қаросида мардум киби ватан қилиғил", дейдики, бу "Эй ҳабибларнинг ҳабиби, дунёга сенинг муборак кўзларинг билан қараш менга ҳам насиб айласин", дегани бўлади. Ҳазалнинг навбатдаги байтида шу орзу янада ёрқинлаштирилади. Биз эса айтилган фикрмулоҳазалар билан ҳозирча чекланамиз.

"Моҳият" газетаси, 2010 йил 8 февраль

² Абу Наср Саррож Ал-Лумаъ. Истанбул, 1996. 360-бет.

“ГАР ҚИЛСА КИШИ ҚИЛИБ ГУНОҲЕ, ТАВБА...”

Гар қилса киши қилиб гуноҳе, тавба,
Ул журмға бўлса узрхоҳи тавба.
Қилмоқ неча гоҳ журму гоҳе тавба,
Бу журм ила тавбадин, илоҳи, тавба!

Инсон қалби ва руҳининг кирланиши ёхуд ҳулқдаги бузилишга, кўпинча гуноҳ сабаб бўлади. Гуноҳкорлик – азобларнинг азоби. Виждонни бузадиган бир хасталик. Оллоҳ таққиклаган ишлар билан машғул бўлиш, юрт, миллат, шахс манфаатига зид ҳирсу ҳаракатларга берилиш гуноҳнинг бош асоси. Гуноҳ бу – ё шайтонлик ё ҳайвонликка таслим бўлмоқ, баъзан билиб, гоҳида билмай, яъни ғафлатда қолиб разиллик ва риёга йўл қўйиш. Гуноҳ ва гуноҳкорлик хусусида Шарқ мутафаккирлари тўхтовсиз мубоҳаса юритишган. Улардан айримлари гуноҳдан инсон табиатига етadиган зарарлар деб қуйидагиларни кўрсатиб ўтишган: 1. Гуноҳ одамни фойдали илмдан маҳрум этади ва у қалбда маърифатдан туғилажак нурнинг заволи эрур. 2. Гуноҳкор кимса ҳеч бир ваҳшатга ўхшамайдиган бир таҳлика ичида яшайди. 3. Гуноҳга қул киши қайси ишга қўл урмасин, албатта, иши юришмайди. Лекин у бунга айнан гуноҳ тўсиқ бўлаётганини фаҳмлолмайди. 4. Гуноҳ панжасидаги юракдан доимий равишда бир қоронғулик ва зулмат аримайди. 5. Гуноҳ руҳ ва имонни заифлаштириб, ақлни ҳам бузади. Ва ниҳоят қашшоқлик, хору зорликка гирифтор айлайди.

Нафс мавжуд экан, ҳеч шак-шубҳасиз, гуноҳ хавфи бўлади. Аммо билиб-билмай, англаб-англанмай қилинган катта-кичик, очиқ-яширин гуноҳ учун ҳар бир оқил одам ўзига-ўзи ҳисоб бера билиши, қандоқ бўлмасин, гуноҳ чангалидан қутулиш чорасини ўйлаши шартдир. Чораларнинг чораси эса меҳрибон Оллоҳ томонидан белгиланган – тавба.

Тавба сўзи қайтиш, воз кечиш, гуноҳдан тозаланиб Ҳаққа юз буриш, йўл қўйилган хато ва ёмон ишлардан пушаймонлик маъносини англатади. Исёндан итоатга, гуноҳдан савобга, хатодан тўғрига, мунофиқликдан ростликка бориш тавбанинг асл моҳиятини ифодалайди. Айтайлик, гуноҳ “лаззати”га ғарқ бўлган кимсага Оллоҳ марҳаматини аямасдан бир куч бағишласа-да, гуноҳини тан олиб у тавба қилса – буни сўз билан тўла-тўкис ёритиб беришнинг ҳеч иложи йўқ. Чунки бу – вужудда томир ёзган ёмон ҳислар, тубан хулқларни таг-туби билан йўқотиш дегани. Ҳамма ҳам бунинг қийноқ ва азобларига бардош беравермайди. Хуллас, тавба-тазарру – ботинан тозаланиш, қай бир тарзда ҳатто маънан янгидан туғилишга ўхшаш бир ҳодиса. Лекин тавбага яна ёлғон, риё ва макр аралашсачи? Гуноҳдан тавбага, тавбадан яна гуноҳга қайтилаверсачи? Бу ҳолатни кўп кўрган, кузатган Навоий рубоийда:

Бу журм ила тавбадин, илоҳи, тавба, –

деган бир қизиқтирувчи фикрни айтади. Чиндан ҳам “тавбадин, илоҳи, тавба” жумласи кишини мулоҳазага ундайди.

Зуннун Мисрийнинг таъкидлашича, халқнинг тавбаси айб ва гуноҳдан, авлиёники ғафлатдан, набиларнинг тавбаси ўзгалар қўлга киритган нарсаларга эришмоқдан ожиз эканликларини кўришдан ҳосил бўлар экан. Демак, Навоий рубоийда халойиққа хос тавбани назарда тутган ва айна пайтда уларнинг тавба тазарруси самимиятдан узоқ бўлиши мумкинлигини урғулаган. Шоир бунда орифларнинг фикрларига ҳам суянган. Масалан, машҳур шайхлардан бир нечаси “Тавба – тавбадан тавба айлашдир”, дейишган. “Бунинг маъноси, – дейди Калободий, – Робининг мана бу сўзлари мазмунига мувофиқ келур: “Оллоҳдан авф тилармен” дейиш – самимиятимнинг озлигидан истиғфор айлармен, деганидир”.

Самимият пастлиги – бир ноқислик бўлганидек, самимиятсизлик ҳам бир гуноҳ. Диндорлик иддаосидаги ҳийла, найранг, каззоблик самимиятсизликдан туғилади ва урчийди. Ти-лида бир бошқа, дилида бошқа бир одам, яъни “қўшқиефали”

кимсаларнинг турланиб-тусланишига Навоий ҳеч тоқат қилолмаган. Шунинг учун ҳам шоир ўзга бир рубойсида гуноҳ ва исёнга мубтало бўлмаслик, нафс ғавғосини чеклаш, кибру риёсиз тоат-ибодат енгил иш эмаслигини дард билан ифодалаб берган:

Йўқ тоат ила кибру риёниму дейин?

Яхши демак ўзни бу балониму дейин?

Дарвоқе, ҳавойилик ила "ўзни яхши деб билмак", "беғуноҳ ҳисобламак" барча гуноҳларнинг сарбони ва посбонидир.

“Ё РАБКИ, ФАНО БАЗМИДА...”

Ё рабки, фано базмида хос айла мени,
Фақр аҳлиға соҳиб ихтисос айла мени,
Ё дохили зумрайи хавос айла мени
Ё ранжи авомдин халос айла мени.

Алишер Навоий девонларидаги юзлаб шеърларда фано ва фақр деган сўзга қайта-қайта дуч келинади. “Фано” ҳам “фақр” ҳам мутафаккир бобомиз учун айтиш ёки ёзиш билан тугатиб бўлмайдиган фикр ва тушунча хазинасига ўхшайди. Кўпгина Шарқ шоирлари сингари фақр деса, Навоийнинг кўнглида қувонч ва шодлик қанот қоқди; фано деса руҳи яйраб-яшнайди.

Навоий фақирлик маслагини қанчалик улуғласа, фано ҳолини ўшанча юқори шарафлайди. Бунга асосий сабаб нима? Бу сўзларнинг бир қатор луғатларда изоҳланган мазмунларига асосланиб айтиладиган бўлса, на фақрда, на фанода ибрат ва ҳавасга арзигулик ҳаётий бир маъно топилмайди. Масалан, “Навоий асарлари луғати”да фано калимаси: “1. Йўқ бўлиш; тугалиш; ўлиш; бақосизлик. 2. Ўзликни йўқотиб, бутун борлиқдан кечиб, илоҳиётга сингиш (тасаввуфда)” деб изоҳланган бўлса, фақр: “1. Камбағаллик, йўқсиллик; 2. Дунёдан кечиш” дея шарҳланган. Модомики шундай экан, рубоийнинг илк мисрасидаги “фано базми” иборасини оддий шеърхон “йўқолиш, ўлиш, ўзликдан қутулиш” мазмунида англашга мажбурдир. Демак, унинг нигоҳида Навоий ўз-ўзидан ўлимни, тирикликнинг умуман бақосизлигини ёқловчи бир шоир қиёфасида гавдаланади. Ёки:

Фақр аҳлиға соҳиб ихтисос айла мени, –

сатрини олайлик. Луғатдаги изоҳга асосланилса, “фақр аҳли”ни камбағал, қашшоқ, дунёга қўл силтаган кимсалар гуруҳидан

бошқа бир жамоа сифатида тасаввур қилолмайсиз. Наҳотки, Навоий ночор, йўқсил одамларнинг энг олдинги қаторида бўлиш ва қашшоқлик билан фахрланишни орзу этган бўлса? Ҳеч қачон бундай бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Камбағаллик ва қашшоқлик инсонни нақадар хору зор айлаб, не-не азобу уқубатларга гирифтор этишини Навоий ҳаммадан кўра яхшироқ англаган.

Лекин халқ орасидаги авомлик, нодонлик ва гумроҳлик Навоий қалбида дард кўзғаб, уни эзганлиги – бу рост, албатта. Аслини олганда, мазкур рубоийнинг ёзилишига асосий сабаб ҳам ана шу дарддир. Шоир авом ранжидан халос айлаш учун Оллоҳга илтижо қилиб бири иккинчисига йўл очиб, бири бошқасини қўллаб-қувватловчи уч орзунини изҳор этади.

Булардан биринчиси, фано ҳолида энг баланд даражага кўтарилиб, руҳий шодлик ва фароғатга эришиш:

Ё рабки, фано базмида хос айла мени.

Фано – тасаввуфдаги асосий ва ниҳоятда мураккаб истилоҳлардан бири. Мутасаввиф шоирлар уни неча ўнлаб маъноларда қўллаб, бири иккинчисига ўхшамайдиган, гоҳида эса кескин фарқладиган мазмунларни илгари суришган. Қадимги тасаввуфшунос олимлардан Абу Наср Саррожга кўра, фано ва бақо моҳиятан ўзаро боғлиқ истилоҳлардир. У ёзади: “Фано ва бақо, авом даражасидан хавосс (хос кишилар, маърифат соҳиблари) мартабасига кўтарилишни кўзлаган аҳли тавҳиднинг сифатига дахлдор икки номдир. Бошланғичда фано ва бақо истилоҳлари шундай тушуниларди: илмнинг ўртага чиқиши – бақо, жаҳолатнинг барҳам берилиши – фано. Қулнинг ўрганган илми ва маърифат асосида инояти илоҳийга мушарраф бўлиш туйғусининг воқеланиши – бақо, ўзининг ҳаракатларини кўришдан фоний бўлиш – фано”.

Демак, Навоий кўзда тутган “фано базми” – бу ҳам хулқий покланиш, ахлоқни гўзаллаштириш “тажриба”си, ҳам илм ва маърифат чўққисини эгаллаш саодати, ҳам тавҳид ҳоли соҳиби бўлишдир.

Буюк шоирнинг:

Фақр аҳлига соҳиб ихтисос айла мени, –

деган илтижосига келсак, бунинг замиридаги ҳақиқат яна ҳам жозибалироқдир. Аммо тасаввуфда бўлганидек, дин ва адабиёт тарихида фақр сўзи кўп хато ва нотўғри талқинларга дучор этилганлигини ҳам унутмаслик керак. Умуман, фақрда йўқсиллик маъноси бўлгани билан ҳеч бир мумтоз шоиримиз уни қашшоқлик, афтодалик тарғиби учун ишлатмаган. Фақр – дарвешнинг ҳеч бир нарсага боғланиб, тақалиб қолмаслик шуурига кўтарилиши, Оллоҳдан бошқа ҳеч ким, ҳеч нимага муҳтожлик сезмаслиги, деганидир.

Иброҳим бин Аҳмад Хавосс айтади: “Фақр – шараф кийими, пайғамбарлар либоси, солиҳлар ризқи, муттақийлар тожи, мўминлар зийнати, орифлар давлати, итоаткорлар кўшки, гуноҳкорлар зиндонидир. Гуноҳларга кафорат, савобларга пешводир. Фақр – даражаларга юксалтирувчи, мақсадга етиштирувчи эрур. Фақр – эзгу амал соҳибларининг шиори, муттақийларнинг йўли ҳисобланади”.

Фақрнинг шунча сир-асрорини англаган ҳар қандай киши фақр аҳли орасида зўр нуфуз қозонишни орзу қилмай нима қилади? Шу боисдан Шақр мумтоз шеърятининг деярли ҳар бир йирик вакилининг кўнглида фақр ишқи жўш урган ва фақирликни шахс камолотининг дахлсиз мақоми ўлароқ эъзозлаган.

Ҳақ ошиқлари – дарвеш, ориф, абдол, аҳли фақр – булар ўтмишда “зумрайи хавос”, яъни хос одамлар жамоаси дейилган. Булар ўзларининг гўзал хулқ-атвори, илм-маърифати, айниқса, тўғрилиги, файз соҳиблиги билан халқ орасида зўр обрў-эътиборга эга бўлишган. Бундай зотларга тенглашиш камдан-кам кишиларга насиб бўлганлиги учун кўпчилик уларнинг даврасига қўшилиб суҳбатларидан баҳра олишга интилишган. Навоий ҳам буни оломондан ёғилажак азиятдан қутулишнинг бир чораси деб таъкидлаган:

Ё дохили зумрайи хавос айла мени.

Ҳақиқий рубоий – илм ва маърифат, тафаккур ва мушоҳада шеъри. Рубоийни илм ва мушоҳада кишиси бошқа миқёсда тушунади, билими паст, фикр йўли тор кимса ўзга бир тарзда қабул қилади. Айтайлик, юқорида келтирилган рубоийнинг моҳиятига етиб боролмаган ўқувчи мана бу рубоийдаги маънонинг ҳам маъзани чақолмайди:

Бир айбга гарчи халқ қилғай мансуб,
Фақр аҳлидин изтироб эмастур маҳсуб.
Сидқ эрса – худ этмак керак ўз феълини ҳўб,
Кизб эрса – маломат дағи бордур матлуб.

Бу оламда қандайдир камчилик ёки нуқсондан бутунлай холи бандани учратиш жуда қийин. Хоҳ ёши катта, хоҳ кичик бўлсин, ҳар кимда ўзига яраша бир қусур кўзга ташланиши мумкин. Лекин кўп ҳолларда одамнинг ўзи буни пайқолмайди. Айримлар эса била тура айбини яширишга ё тан олмасликка уринишади ва охир-оқибатда зоҳири билан ботини, айтгани билан амали ҳеч мувофиқ келмас, ашаддий каззоб, риёкорга айланиб қолишади. Ахир, касални яшириб бўлмаганидек, ёмон хулқ, нафсоний майлларни ҳам хаспўшлашнинг ҳеч иложи йўқ: биров кўрмаса уларни бошқа кимдир сезади, кўради. Хўш бундай пайтда нима қилиш лозим? Навоий бу саволга тасаввуф қаҳрамонларининг энг пешқадами фақир мисолида жавоб беради. “Фақирлик – менинг фаҳрим эрур”. Пайғамбаримизнинг бу сўзларига содиқ бўла билган ҳар бир фақир ақл-идроки, камтарлик ва хоксорлиги, нафс “жилови”ни қўлга маҳкам ушлай ола билганлиги билан алоҳида ажралиб турган. Бироқ фақр одоби эришилган ахлоқий-маънавий хислатларга бино қўйиш, кўпчиликнинг муносабатини назарга илмасликни мутлақо маъқулламаган. Навоийнинг рубоийсида таъкидланишича, халқу халойиқ қандайдир айб ёхуд нуқсон юзасидан фақр аҳлини қоралашса, бундан асло ранжимаслик керак. Фақир таъна-маломатдан эмас, мақтовдан чўчиши лозим:

Фақр аҳлидин изтироб эмастур маҳсуб.

Танқиднинг тўғри ё нотўғрилигини аниқ билиш – бу бўлак масала. Агар қўйилган айб тухмат ва бўҳтон бўлмаса, сира оғринмай унга тан бериш ва кечиладиган ноқисликдан кечиш зарур. Танқид мабодо ёлғон ва асоссиз бўлса-чи? Бунинг ҳам оғринадиган томони йўқдир. Зеро, "Маломатда саломат бор" деб бежиз айтилмаган. Бундан ташқари, фақр соҳиблари маънавий салтанатни саховат, вафо, фано ва ризодан айри кўрмасликлари жоиз:

Ким истаса салтанат, саходур анга шарт,
Ҳар ваъдаки айласа, вафодур анга шарт.
Ким фақр талаб қилса, фанодур анга шарт,
Оллиға неким келса, ризодур анга шарт.

"Тошкент оқшоми" газетаси, 2010 йил 5 февраль

“КИМ БЎЛСА БУ МОТАМКАДАДЕК...”

Ким бўлса бу мотамкададек олам аро,
Сайр айласа ғамсириштлиқ одам аро,
Ғар одам эрур бўлса керактур ғам аро,
Оламда эса, бўлса керак мотам аро.

Олам ва одам муносабати, одам ва олам орасидаги алоқа дунё адабиётидаги энг эски мавзу, айна пайтда бағоят мураккаб муаммо. Айниқса, мумтоз Шарқ адабиётида олам ҳақида илиқ бир фикр билдирган, дунёга розилиқ нигоҳи билан қараб, уни шарафлаган ижодкор деярли учрамайди – ҳаммаси гўё келишиб олгандай оламга кўнгил боғламаслик, бераҳм ғанимдан қочгандай ундан қочишга чорлашган. Бу анъанавий нуқтаи назар кўп жиҳатдан албатта ўзини оқлаган, бутун ҳаёти мобайнида бирор бир ёруғлик кўрмаган миллионлаб мазлумларнинг дилига бир тасалли бағишлаган. Ижтимоий тенгсизлик, сиёсий зўравонлик, иқтисодий notchорлик муҳиtida яшаган киши учун олам кенглик ва эркинликдан маҳрум бир зиндон ё қафасга айланишини оқил ва одил ҳеч кимса инкор этолмайди. Лекин Шарқ мутасаввиф санъаткорлари наздида асосий кулфат ва фожиа бу эмас, балки Оллоҳ ва инсон ўртасида парда тортувчи, кулни Ҳақдан йироқлаштириб тўғри йўлдан оздирувчи нарсалардир. Дунё ва дунёсеварлик “мафкураси”нинг ёмон томони мана шу. Ана шу жойда одамлар икки қутбга ажратилган. Бири – аҳли дунё, иккинчиси, аҳли маъно, ёки охират аҳли. Шўро замонида мумтоз шеъриятимиз намуналарини ғалат англаш ва нотўғри талқин қилиш “охират аҳли” тушунчаси мазмун-моҳиятини тўғри англамай, бузиб кўрсатишга олиб келди. Шунинг учун охират аҳли дейилганда, кўпчилик оламни тарк қилиб, ҳаётга

таҳқир билан қаровчи ва ижтимоий шуури сўник кимсаларни кўз олдига келтирган. Ваҳоланки, улар дунёга нафс воситасимас, маърифат, ҳақиқат асосида муносабат ўрнатиб, вафоси – вафосизлик, ростлиги – риёкорлик, диёлати – диёлтсизликдан тозаланмаган аҳли дунёдан ёвдан қочгандай қочишган. Ҳатто бир шоир ёзганидек:

Аҳли дунё суҳбатинда ичган шароби нобдин,
Ит ялоғи ичра ичган қип-қизил қон яхшидир, –

деб билишган. Онг ва идроки ёруғ Шахс кўргиси келмайдиган нокаслар башарасини кўрмаса, айтишни хоҳламайдиган гап-сўзларни айтмаса, азбаройи мажбуриятдан ҳеч жойга қадам қўймаса, фақат ва фақат кўнгил суядиган иши билан машғул бўлса – унга жаннат ана шу. Аммо бундай “жаннат” ҳеч кимга насиб этмаган, буни ўйлаш ҳам хомхаёлдир. Тирикмисан, ҳар қандай ҳолатда тириклар муомала-муносабат талабларига риоя қилишга мажбурсан. Халқнинг бир вакилимисан, сенга ёқадими, йўқми, сенга дўстми, душманми, бандан қатъи назар, элдан қочиб, бекиниб яшашга ҳаққинг йўқ. Нечоғли ранжу озор, бало ва кулфат етмасин, оламни қоралаш, ундан шафқат тилаш ирода сустлиги ёки мўртлигидан ўзга бир нима эмасдир. Навоийнинг рубойиси худди шу ҳақда.

Мотамкада – қайғу ва мотам жойи. Навоий оламни мотамхонага қиёслаётир. Унингча, тўрт томонидан нохушлик ёпириладиган бу оламда кун кечиришнинг энг ўнғай чораси бедардлардан йироқлашиш. Зеро, улар ҳам дунё аҳлининг типик вакиллари бўлиб, ғам-ғуссадан йироқ, “Кўзи ёшлиларнинг ҳоли”ни фаҳмлолмайдиган “ҳайвони нотиқа” – сўзлагувчи бир махлуқдирлар. Навоий “ғамсириштлиқ” – дилида ғам ҳоким бўлганлар билан ҳамнафас, ҳамдард яшашни етарли ҳисобламайдиган – одам ва ғам, олам ва мотам калималарини қориштириб, синоним сўзлар мақомига кўтаради.

Одам қалбини ғам-ғуссага фарқ айлаб, оламда ўзини нуқул мотамхонада яшаётгандай ҳис этса – бундай ҳаёт зериктириб ё толиқтириб ташламайдими кишини? Бу саволга *авоб беришдан аввал Навоийда ғам, алам тушунчаси нима

мақсадни ифодалаган ва у бугунги давр одамларининг фикр-қарашларига қанчалик мос ва мувофиқ келади – дастлаб мана шуни аниқлаштириш керак. Иккинчидан, буюк шоир маънавий-руҳий ҳаётида нега шодлик ва қувончдан кўра дард, алам ва ғамнинг куч-қувватига ортиқроқ суянган – бунинг сир-синоатини ёритиш лозим. Бунда эса Ҳазратнинг, бу жаҳонда шодлик ва хурсандликни орзу қилган қай бир киши орзусига эришди, юз йилда гар яхшилик, эзгулик пайдо бўлса, унинг ёнида албатта юз нохушлик, юз кўнгилсизлик ҳозир нозирдир мазмунидаги рубоийсини ҳам назардан четда қолдирмаслик зарур:

Ким кўрди экин жаҳонда оё хушлук,
То бир киши айлағай таманно хушлук.
Юз йилда агар бир ўлса пайдо хушлук,
Омодадурур ёнида юз нохушлук.

“ҚҰРҚУТМА МЕНУ ТАМУҒДИН...”

Қўрқутма мени тамуғдин, эй зоҳиди ях,
Жаннат манга бўлғуси дебон урма занах
Ким, дўзах анинг ёди била жаннат эрур,
Жаннат бори сенинг биладур дўзах.

Зоҳид – зуҳд тариқи ва маслагига мансуб киши демак. Машҳур инглиз шарқшуноси Р.Никольсоннинг ёзишича, исломда тасаввуфнинг илк кўриниши зуҳд ва вараъ шаклида пайдо бўлган. Сўфий сўзи эса дастлаб адабиётларда маълум бир зоҳидлар гуруҳига берилган ном сифатида қўлланилган. “Ҳижрий II асрда, – дейди Никольсон, – зуҳд ҳаракати эркин ва кенг тарқалган бир ҳаракат ҳолига келган. Шу зайлда мингларча мусулмон эркак ва аёл, қалбларида охират азоби ва қиёмат кунининг кўрқуви чуқурлашгач, алоҳида тарзда ёки кичик гуруҳлар ҳолида хотиржамлик бағишловчи бир диний ҳаётни яшаш орзуси ила одамлардан узоқлашдилар”. Шу тариқа зуҳд осонлик билан тасаввуфга айланган эди. Умуман, зуҳд талабларига риоя этмасдан, тариқат ҳаётида илгарилаш мушкул. Зуҳд – нафсу ҳаво, кибру риёнинг қанотини қайирадиган бир ирода қудрати. Ҳалол ва ҳаромни фарқлаш, сабр, қаноат юксакликларини эгаллашда зуҳдга тенглашадиган “тарбиячи”ни тасаввур қилиш қийин. Яхё бин Муознинг айтишича, “Шу уч хислатга соҳиб бўлмаган умуман зуҳднинг ҳақиқатини қўлга киритолмайди. Биринчиси, фақат Оллоҳ учун амал, иккинчиси, моддий бир тамага ён бермай сўзлаш, учинчиси, нафсни моддийёт ила залил этмасдан азиз бўлиш”. Жунайд Бағдодийга кўра эса “Зуҳд қўлда йўқ нарсанинг кўнгилда ҳам йўқлигидир”. Лекин зуҳднинг маъно-мазмунини ҳамма ҳам бир хилда тушунмаганлиги боис зоҳидлар орасида охират орзусига фарқ

бўлиб, дунёдан бутунлай юз бурганлар ҳам бўлган. Буларнинг фақат дунё ишларигамас, дин, маърифат тараққиётига ҳам зарари етган. Тоат-ибодатдан бошқасини тан олмай, бутун фикри-зикри жаннатга қаратилган ва одамларни дўзах, жаҳаннам азоблари билан қўрқитган бундай кимсалар Шарқ шоирлари томонидан кескин танқид қилинган.

Қўрқутма мени тамуғдин, эй зоҳиди ях,
Жаннат манга бўлғуси дебон урма занах...

Навоийнинг бу сўзлари наинки турқи, балки феъл-атвори совуқ, жаннатпарастлик даъвоси ила қанчадан-қанча кишиларни бездирган ана ўша зоҳидлар ҳақидадир.

Ким, дўзах анинг ёди била жаннат эрур,
Жаннат бори сенинг биладур дўзах.

Шоир бу байтда Оллоҳ хаёли ва дийдорини ҳар нарсадан муқаддас билиб, зоҳиднинг ақидасига қарши шундай деган: Эй зоҳид, ўзинг тасаввур этган жаннату дўзах тўғрисидаги сафсаталарингни йиғиштир. Илоҳий жамол тажалли айлайдиган ҳар қандай жой – бу жаннат. Сен каби кимсалар билан юзлашадиган жаннат – жаннат эмас, дўзахнинг айни ўзидир. Тазодли бу фикрни Навоий навбатдаги рубоийсида бошқача сўз ва тимсоллар орқали ифодаляб берган:

Зоҳид санга хур, манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.
Майхона аро соқию паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла, ёна керак.

“ТО ДАШТ БАҲОР БИРЛА РАНГИН БЎЛҒАЙ...”

То дашт баҳор бирла рангин бўлғай,
Гулзор нигорхонайи Чин бўлғай.
Дашт узра сенга салтанат ойин бўлғай,
Гулзор аро тахт устида таскин бўлғай.

Баҳор фасли ва баҳор гўзалликларидан илҳомланиб шеър ёзмаган шоир топилмаса керак. Фақат борлиқ-оламда эмас, балки инсон руҳи ва кўнглида ҳам баҳор кучли ўзгариш, янгиланиш пайдо қилади. Баҳор завқи, кўклам шавқи юракда қанчадан-қанча безавол туйғулар, ҳаётбахш ҳисларни жонлантириб юборади. Бу фаслдаги орзиқиш ва интилишлар умидбахшдир. Ҳар баҳорда инсон сийратида гўё дарахт гуллайди, гул очилиб, қушлар сайрайди. Баҳор куй-қўшиқлари – бирлик, шукроналик куй-қўшиқлари. Улар карахтлик ва руҳсизликни қувади. Қишнинг қаҳри ва совуқ зарбаларидан қутулган кимсасиз сахрою биёбонлар ҳам ям-яшил либосларга бурканиб, лолазорларга айланади. Навоийнинг рубоийси билан танишган киши шуларни ўйлайди, ўзига ошно баҳор манзараларини хаёлдан ўтказди.

Дашту саҳролар баҳор ранглари билан чулғанганда, - дейди шоир, – гулзорлар Хитой рассомларининг сувратхоналарига ўхшаб қолади: ҳар бир гулда, чечакда бир чин маҳвашнинг зеболигини илғашинг мумкин. Эй баҳор ошиғи, кўнгилни дашту биёбон кенгликларига туташтириб, ўша жой, ўша манзилларда яйраб кезиш, қувнаб вақт ўтказишни катта давлат, тириклик салтанати деб билгил. Юракка таскин-тасаллини эса гулзордаги “тахт”да кечган осуда дамларингдан изла:

Дашт узра сенга салтанат ойин бўлғай,
Гулзор аро тахт устида таскин бўлғай.

Навоийнинг бошқа бир қатор рубойлари каби ушбу рубойсини ҳам сўз ва сўзнинг ранг товланишлари билан чизилган бир кўркем суврат деса бўлади. Унда баҳор қучоғидаги дашт, турфа гуллар ғунча ёзган гулзор, баҳор ошиқлари кайфияти энг нозик чизгилари ила тасаввурда жонланиб келади.

дунё аҳли ёки "аҳли сурат" сафидан "табиби чорасоз", "рафиқи дилнавоз", "аниси жонгудоз" ва "шаҳи банданавоз" топилади ёки топилса эди, деб умид қилмаган. Аксинча, бунақа умидворликларни илдиз-илдизидан қуритишга уринишган. Навоийда ҳам шундай. Ҳазалларидан бирида шоир аҳли замон алоқа ва улфатчилигидан шу қадар узилганманки, ҳатто, баъзида ўзим билан ўзим ҳам келишолмайман дейди:

Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим
Ким, ўзум бирла чиқишмас ҳам замоне суҳбатим.

Башарий ироданинг кучсиз ва мўртлигини чуқур англаб, илоҳий ирода соҳиби бўлишга етишмоқ орифликнинг илк шартларидандир.

“МАСЖИДҚА НЕЧА АҲЛИ РИЁДЕК ЕТАЙИН...”

Масжидқа неча аҳли риёдек етайин,
Ё ринд киби азимати дайр этайин.
Мақсуд топилса яхши, йўқса нетайин,
Бошимни олиб қай сари эмди кетайин.

Маълумки, ҳар бир мусулмон учун масжид муқаддас даргоҳ ва муборак саждагоҳдир. Масжидга қатнаб намоз ўқиш, наинки онгу ахлоқда, балки қалб ва руҳониятда ҳам фавқулудда холислик ҳамда покизаликни талаб қилади. Лекин масжидга катнашнинг ўзи ҳали дилдаги ниятнинг тозалигига кафолат бўла оладими? Йўқ, албатта. Ёлғончи, ҳийлагар, гумроҳ ва риёкор кимсалар намозхонлар орасида ҳам учраши сир эмас. Навоийга кўра, аҳли риё уларнинг энг хавфлисидир. Шу боисдан улуғ шоир рубоийни риё ва риёкорлик ҳолини очишга бағишлаган. Бундоқ қаралганда, шеърда аҳли риё тўғридан-тўғри қораланаётгани йўқ. Уларнинг ҳолига бир ўхшашлик сезилгани учун шоир ўзини айблаётир:

Масжидқа неча аҳли риёдек етайин.

Бу – ботиндаги ҳийла ва риёни сезиб-сезмай, қачонгача масжидга бориб келайин, дегани бўлади. Одатда, ҳолат зиддияти ҳам одамни йўл излашга ундайди. Иккинчи бир ният шундан туғилган:

Ё ринд киби азимати дайр этайин.

Ринд – дунёни севадиган, ҳаёт завқ-шавқига кўнгил боғлаган киши. Қалбдаги “бўшлиқ”ни у май ва шароб билан тўлдиришни истайди. Дайр – калисо, бутхона демак. Бу сўз мажозан “майхона” ўрнида қўлланилган. Аммо зинҳор-базинҳор риндни ароқхўр, дайрни ароқхона деб ўйламаслик

керак. Чунки Навоий бундай нарсани хаёлга ҳам келтирган эмас. Дайрдан мурод – ҳақ ошиқларининг кўнгли. Риндлар қониб-қониб ичадиган “май” эса илоҳий ишқ. Рубоий қаҳрамони бир жамоадан ажралиб, иккинчи тоифа – маъно аҳли сафига қўшилмоқчи. Шу тарзда асл мақсадга эришилса-ку, яхши. Эришилмаса-чи? Унда нима бўлади? Бу саволларга очиқ-ойдин жавоб беришнинг иложсизлиги сўнгги мисраларни ўқиганда равшанлашади:

Мақсуд топилса яхши, йўқса нетайин,
Бошимни олиб қай сари эмди кетайин.

Инсон қисматиға дахлдор шундоқ чигаллик ва мушкулотлар борки, на дин, на тариқат, на илм-фан уларни тўлатўкис ҳал этиб бера олади. Айниқса, фикр одами ўзини ўзи чуқур англашга киришганда, иккиланиш, изтироб, ўз шахсидан қаноатланмасликдан бўлак бир қаноат тополмайди. Бинобарин, “Бошимни олиб қай сари... кетайин”, деган мазмундаги бир туйғу унинг қалбида ҳамиша қалқиб туради. Фикр турғунлиги ва маҳдудлигидан қутулишга уринишнинг битта асосий чораси ҳам мана шу.

“ЭЛНИНГ АДАБИ ХУШРОҚ ЭРУР ОЛТУНДУН”

Ўзбек мумтоз адабиёти кўҳна Шарқ маданиятининг муҳим бир қисми ва энг гўзал ойнасидир. Уни эски мадраса тизими, хонақоҳ завқи, сарой ҳаёти ва кундалик воқеликдан ажратишнинг ҳеч имкони йўқ. Ўз миллатининг тарихи, маданияти ва маънавиятини чуқур англашни истаган ҳар бир шахс классик адабиётни севиши, уни етарли даражада билиши лозим.

Бизнинг мумтоз адабиётимиз “маркази”, яъни пойтахтини Алишер Навоий ижодиёти ташкил этади, деса асло хато бўлмас. Олис бир вилоят ёки кентдан келиб пойтахтга мослашиш ва унинг ички ҳаётини пухта англаш қанчалик қийин бўлса, Навоийнинг ижод солами сир-асрорини ўзлаштириш янада машаққатлидир. Агар мендан “Навоийни билишнинг энг осон ва ўнғай йўли нима?” деб сўрашса, мен, албатта, “Навоийни, энг аввало, Навоийнинг ўзи орқали тушуниш, унинг бетимсол шахсидан ижодиётига томон бориш”, деб жавоб берган бўлардим. Бу нима дегани? Тайёр, ҳеч биров эътироз қилмайдиган мавзуларда ёзиш, кўпчилик ўрганиб, кўникиб кетган тушунчаларга диққатни қаратиш – бундан осон иш йўқ. Аммо айтарли ҳар бир фикрни бевосита ўзининг шахси ҳамда ҳолати билан вобасталикда ёритиш, сўзни китобийлик, ясамакорлик офатидан бутунлай қутқазиш ҳазилакам ҳунар эмас.

Шарқ адабиёти ўқувчиси якранглик, такрорбозлик, жўн ёки қуп-қуруқ ақл ўргатишлардан баъзида безиб кетган. Буюк санъаткорлар, жумладан, Алишер Навоий шеърхон кўнглидан йўл топишда, ҳеч бўлмаганда оҳанг ва ифодани янгилаш эҳтиёжи или қалам тебратган.

“Сўз боғи ажаб гулистонедурким, – дейди Навоий “Назм ул-жамоҳир” муқаддимасида, – анда жонбахш атрлиқ ашжори мавтун на руҳпарвар ройиҳолиқ раёҳини гуногун кўпдурур ва лекин фойдасиз хасу хошоки, балки зарарлиқ хори ҳалоки ҳам бордур”.

Навоий сўз боғини фойдасиз хасу хошок, ҳатто зарар етказувчи хору алафлардан тозалашга ҳамиша алоҳида аҳамият бериб, сўз ва маънининг порлоқ инжуларини авлодларга мерос қолдирган. Бу жиҳатдан мутафаккир шоирнинг фикрлаш ва танлаш салоҳиятига ҳам тан бермасликнинг иложи йўқ.

Мусулмон оламида мардлиги, жасорати билан бир қаторда донишмандлиги ва ақлий заковати билан ҳам шуҳрат таратган шахсиятлардан бири ҳеч шубҳасизки Ҳазрат Алидир. Бу улуғ шахс ҳақида Жунайд Боғдодий шундай деган экан: "Оллоҳ ундан рози бўлсин, Амир ул-мўминин Ҳазрат Али, агар ҳарб ишлари билан машғул бўлмаса эди, тасаввуф илмимизга доир жуда кўп сирларни бизга ўргатарди. Чунки у илми ладун берилган зот эди... Ҳазрат Алининг маъно, ишорат, лафзи тавҳид, маърифат ва имон хусусларда алоҳида бир ўрни, сўфийлардан аҳли ҳақойиққа тегишли гўзал хислатлари бордир".

Мана шу сабабдан ҳам Ҳазрат Алининг наинки дин ва шариат, балки тариқат, маърифат, сиёсат аҳли орасида ҳам нуфузи баланд бўлган. Навоийнинг шоҳ ва шоир дўсти Ҳусайн Бойқарога бағишлаб ёзилган "Назм ул-жавоҳир" асарида Ҳазрат Алининг икки юз эллиқдан зиёд ҳикматли сўзлари рубоий шаклида талқин этиб берилган. Уларнинг айтарли ҳар бирида рубоий жанрига хос бош фазилат ва етакчи хусусиятлар ўз аксини топганлигини алоҳида қайд қилиш лозим.

"Назм ул-жавоҳир" ўзига хос бир ахлоқ-одоб мажмуаси. Ундаги тўртликлардан бири "Элнинг адаби хушроқ эрур олтундин", деб тугалланади ва аксарият шеърлар айнан шу ҳақиқатнинг ростлиги, дахлсизлигини тасдиқлайди.

Маълумки, ёшларни яхши тарбиялаш учун аввало катталарнинг ўзи тарбия кўрган бўлиши зарур. Ота-онадаги ахлоқий иллат ёки маънавий ноқислик фарзандда кучайса кучаядики, сусаймайди. Шунинг учун нафсни таниш, нафс тарбиясига алоҳида эътибор қаратиш кўп ёмон феъл-атвордан фориг яшашга яқиндан ёрдам беради. Нафс калимаси руҳ, жон, қон, жасад, бирор нарсанинг зоти, жавҳари; ҳамият, қийнаш, уқубат каби хилма-хил маъноларда қўлланилган. Тасаввуф ва тасаввуф адабиётида нафс образлаштирилган ва илон, ит, тулки, арслон

сингари қатор жонзотлар қиёфасида тасвирланган. Аслида нафс инсоннинг ҳирс ва ҳиссиётларидир. Ҳирс ва шахват эса инсонни ҳеч пайт тинчитмайдиган, ҳар қанча урингани билан бутунликка имкон бермайдиган майл ва қувватдир. Одам май-далашдими, ўзигамас, ўзгага суянади, Оллоҳданмас, бандасидан нажот тилайди. Шуларнинг ҳаммасини умумлаштириб Навоий мана нима дейди:

Нафс амрида ҳар нечаки толпинғайсен,
Кўп гарчи бутунлик тиласанг, синғайсен,
Ком истаю неча элга ёлинғайсен,
Нафсингга хилоф айлаким, тинғайсен.

Нафс хуружига қарши туришнинг шартларидан бири қиллатиш — кам овқатланиш, меъёридан ортиқ еб-ичишга ружу кўймасликдир:

Ҳар кимгаки кўп таом емак фандур,
Билгилки, нажосатқа тани маскандур,
Қорнинг била дўст бўлмасанг аҳсандур,
Невчунки эр ўғлиға қорин душмандур.

Бундай фикрларнинг маъно-мазмунини инсон қанча эрта англаса, қанча вақтли унга амал қила бошласа, у ўшанча ютади. Ёеро, таомга ҳорислик, қорин кўзи билан дўст танлаш ҳам ғурур, ҳам мардликнинг заволидир.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирида “Кўнгли қаттиқ халлоийқдан қочдим мано”, деган гап бор. Кўнгли қаттиқ, бағри тош — ҳақиқат бировга ачинмайдиган дегани. Бундай кимсалардан четлашишни кўпчилик билади, албатта. Аммо кўнглининг қаттиқлашувига сабаб нима — буни ҳамма ҳам ўйлаб кўравермайди. Навоийнинг нусхатмаси бўйича, кўп ейдиган ҳорислар даврасига яқин бормай, парҳезкор кишилар билан ўтириб-туриш керак. Чунки кўнгли ноинклиги шундайларга хосдир:

Ким қалби дақиқ эрур, анга муҳтож ўл,
Тўқлуқ чу кўнгулни қатиқ айлар, оч ўл, —

деғди донишманд шоир.

Навоий мажмуадаги рубоийларидан яна бирида:

Қисқорди ҳаёти ғам ичин ёрғоннинг,
Умри узун ўлди ранжи қисқорғоннинг, –

яъни, ичини ғам-ғусса тилка-пора қилган одам ҳаёти албатта қисқаради, ранжу ҳасрати камайган одам умри эса узаяди, дейди. Аслида ҳаётдаги бор гап ва нақд ҳақиқат мана шу. "Темирни занг одамни ғам кемиради", деган фикр – тўғри фикр. Бироқ инсондаги Оллоҳ иноят айлаган яна бир фазилат шуки, у ғамни шодлик ила бартараф эта олганидек, йўқликда ўз мавжудлигини намоён қилиб, меҳнат-машаққат ичида мурод-мақсадига етишади:

Ғамдин дурур ўзни шод топмоқ билгил,
Бетўшалиқ ичра зод топмоқ билгил,
Меҳнат ародур кушод топмоқ билгил,
Ранж ичрадурур мурод топмоқ билгил.

Мағзини чақиб, бундай гапларни дилга сингдириш ёшларда ўзига ишончни қувватлантиради. Хуллас, "Назм ул-жавоҳир"ни ўқиш ва мукаммал англашга уриниш катта-ю кичик учун кони фойдадир.

"Тошкент оқшоми" газетаси, 2011 йил 9 февраль

АДАБИҢ СУХБАТЛАР

ИБРОХИМ ХАЙҚАН. НАВОИҢ ИҚТИДАС 2-китоби

“ҲАР КИШИ КОМИЛ ЭРУР...”

– Иброҳим ака, Алишер Навоий халқимиз маънавияти ва адабиётини қуёшдек ёритиб турувчи даҳо зотдир. Унинг ҳар сатри – “Ўтлуғ кўнгул”дан сачраган бир чўғ. Беш ярим аср олдин ёзилган фикрлари гўё ҳозир айтилгандек долзарб, юракка яқин, самимийлиги билан қалбимизни мавжлантурса, мантиқий мушоҳадалари руҳимизни қувватлантиради. Шу боис Навоийни англаш ўзлигимизни англаш билан баробар. Кўпчилигимиз эса аҳли донишлар айтганларидек, дунёдаги барча одамлар каби ўзимиздан эмас, бошқалардан нур излаб яшаймиз. Бу хатти-ҳаракатимиз билан эса нурдан узоқлашиб бораверамиз. Навоий ана шундай нур манбаи. Мустақиллик маънавиятимиз осмонини қора булутлардан тозалаб, мутафаккир бобомиз меросини миллат фахр-ифтихори сифатида ўзимизга қайтариб берди. Ана шу буюк меросни ўрганишга эса давлат миқёсида аҳамият берилаётир. Айниқса, шоирнинг “Эл нетиб топғай мениким, мен ўзимни топмасам” деган ўлмас фикрлари мустақил юрт фуқаролари учун дастуриламал бўлмоқда. Менимча, Навоийнинг улуғлигини унинг бетакрор шахсиятидан излаш керак. Суҳбатимизни шоирнинг комиллик тимсолига айланган беназир шахсиятидан бошласак.

– Бадий ижод оламида нима кўп – сир кўп, жумбоқ кўп. Масалан, кимгадир Оллоҳ истеъдод беради-ю уни нега журъат ва жасоратдан қисади – бу осон изоҳланмас бир сир. Кечагина китоблари кўзга суртиб ўқиладиган ёзувчи ёки шоирдан кўпчилик нечун бирданига қўлни ювиб, қўлтиққа уради – бу ҳам бир жумбоқ. Инсоний қиёфа билан, ижодий қиёфанинг номувофиқлигига сабаб нима – бу ҳам баҳс юритишга арзирли муаммо ва ҳоказо. Бир нуқтаи назарга қўра, катта адабиётни фақат катта талантлар яратади. Бошқа бир қараш

буйича эса, катта адабиёт яратиш – бу йирик Шахсларнинг қўлидан келадиган ишдирки, талант ҳар қанча улкан ва ёрқин бўлмасин, мўрт ва кучсиз ижодий шахсият узоққа боролмайди. Чунончи, у тез фурсатда ҳаётнинг турли кўчаларига бурилиб, сурилиб, охири ўртамиёначилар “дарғаси”га айланади. Аччиқ ва ёқимсиз туюлса-да, шу гап тўғри. Чунки хоҳланг, хоҳламанг, истеъдод табииатида ўзига бино қўйиш, “биринчи”ликка интилиш ва имтиёзпарастлик бўлади. Шахс бундай қилолмайди. У эришганидан осон кечади, кечганидан ортиғини тез топади. Лекин нима топмасин ва нимани қўлга киритмасин, барини ҳақиқат истиқболига бағишлайди. Бўлмаса, у маънан ўхтайди. Ҳеч бировга насиб қилмаган ички ғаройиботлардан ажралиб, ҳамма қатори бир бандага айланади.

Навоий рубоийларидан бирида ёзади:

Ким бўлса бу мотамкададек олам аро,
Сайр айласа ғамсириштлиқ одам аро,
Ғар одам эрур бўлса керактур ғам аро,
Оламда эса, бўлса керак мотам аро.

“Мотамкададек олам” – қайғули, мотамхонага монанд олам. Ёнда нафас олиш, сайр этишнинг ўзи азоб. Лекин бу камлик қилганидек, шоир ўқувчини “ғамсиришт” – ғам-алам чекувчи, туссакашлар орасига киришга даъват этмоқда. Сабаб нима? (О)дам билан ғам – эгизак тушунча:

Ғар одам эрур бўлса керакдур ғам аро.

Одамни оламга боғлайдиган “робита” эса мотамдир: “Олам-да эса, бўлса керак мотам аро”. Бу гап, бу кўрсатма кишини эзиб, қувончларни сўлдириб ташламайдими? Йўқ! Аксариyat ҳолларда дунёнинг бақосиз шодлик ва қувончлари маънавий-руҳий интилишларни сусайтириб, фикр-ҳаракатларини тўхтатади. Ғам, ҳасрат, қайғу эса илгарига, яъни шодликка интилиш, одамларни олам мусибати ва мотамларидан халос айлаш учун моҳиятда фаллашувни талаб қилади. Шу боисдан Навоийнинг буюк қудратли Шахси ғам-алам денгизи ғаввосини эслатади. Шунинг учун бошқалар қайғу, ҳасрат қўлида янчилиб, тушкунлик, ноумидликка ем бўлиб кетмаслигини кўзлаб шоир:

Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлуғи дағи қаттиқ аламдур, –

дейди. Биз Навоий шахсининг тебранмас асосларини билишни хоҳласак, ишни ана шундай байтлар тадқиқидан бошламоғимиз зарур:

Хуш ул дардким, юзланур лаҳза-лаҳза,
Хуш ул ғамки, хотир аро дам-бадамдур.

“Лаҳза-лаҳза” юзланиб турган шу дард, “дам-бадам” янгила-
ниб борган ғаму андуҳ Навоий Шахсини замон ва жамиятнинг
ахлоқий, маънавий, руҳоний, маданий “барометр”и даражасига
олиб чиққан.

– *Тўғри айтдингиз, улуғ санъаткорларнинг кўнгли – дунёвий
ва ҳаётий ҳақиқатлар кўзгуси. Унда инсоний гўзал туйғулар би-
лан бирга давр нафаси ҳам акс этиб туради. Буюк Навоийнинг
кўнгли эса самимият уммониға ўхшайди. Унга яқинлашганинг
сайин инсонийликнинг нақадар улуғ рутба эканлигини англаб
етасан ва дунёға кўнгил кўзи билан қарай бошлайсан. Наво-
ий “Ҳайрат ул-аброр” достонида алоҳида тасвирлаган кўнгил
нима ўзи? Юракми, қалбми ёки Яратганнынг инсонға иноятими?*

– Озарбойжон халқининг буюк шоири Насимий бир шеърда:

Арши раҳмон деди наби кўнгулга
Чунки кўрди кўнгулда жондир сўз, –

дейди. Шарқ шоирларининг кўнгулга умумий қарашлари ва бер-
ган баҳолари ана шундай баланд. Агар уларнинг кўнгул таъри-
фу тавсифларига бағишланган шеърлари бир жойга жамланса,
олам ва одамнинг барча нозик сир-асрори кўнгулда-ю шоирлик
шуларни сўз билан ифодалаш экан-да, деган хулосаға келиниши
шубҳасиздир.

Дарҳақиқат, кўнгул – маънавий ҳаётнинг бош манбаи,
руҳоният ойнаси. Кўнгул завқи ҳамма завқ-шавқдан юксак ту-
ради. Унинг дарди, армони, ҳасби ҳоли ўзгачадир. Кўнгулга чап
бериш – қисматга, ростликка чап бериш демак. Кўнгул сайри
дунёдаги сайри саёҳатнинг энг маънилисиге ва гўзалидир. Инсон

чини билан ўз кўнглини тушуна билса, одамийлик шарафини ҳам, парчаланмас илоҳий моҳиятни ҳам жуда яхши англайди. Дунёнинг кераксиз шовқинлари, зарарли ва заҳарли товушларидан ўзимни асрайман деган киши, албатта, кўнгул овозини тинглай олиши керак. Кўнгул измида юриш – хосиятли ва покиза қадам мана шу. Лекин бу қийин ҳаракат. Ўтмишда яшаб, ижод этган буюк шоирларнинг нола-ю фиғонларини эшитинг – чор тарафдан худди кўнгул фарёди, кўнгул ҳайқириқларини тинглагандай бўласиз.

Шоир руҳи қачон сўлади? Кўнгул қуввати ва ёлқини сўлганда. Навоийнинг ўз шеърлари "ўтлуғ кўнгулдан" туғилганини таъкидлаши бежиз эмас.

Бир таснифга кўра, илм аҳли қадимда уч тоифага ажратилган: биринчиси, фақат зоҳирни, яъни кўзга кўриниб, қўл билан ушланадиган нарсаларни англайдиганлар. Иккинчиси, фақат ботинни – кўзга кўринмас ҳақиқатни тушунадиганлар. Учинчиси, ҳам зоҳирни, ҳам ботинни билгувчилар. Абдураҳмон Жомийнинг қайд этишлари бўйича, кейинги гуруҳга мансуб олимларнинг сони ҳар асрда тўрт-бешга етса ҳам катта гап экан. Тил орқали англаш – ҳол ва кўнгул билан англашга уйғунлашмаса, Навоий сингари даҳо санъаткорларнинг қалб, юрак, руҳ, басират, латоиф ва кўнгулга тегишли фикрларини тўғри қабул қилиб бўлмаганидек, талқинлар ҳам нотўғри ё саёз бўлади.

Шу маънода мумтоз шоирларнинг мана бундай сўзларини инобатга олмақ шартдир:

...Аҳли ҳолга, аҳли ҳол шеъри берур завку сафо,
Аҳли зоҳир сўзини ҳол аҳли бухрон айламас.
Шуаронинг диллари Ҳақнинг хазинаси эмиш,
Лек муқаллид сўзлари ушшоқни ҳайрон айламас.
Аҳли ҳолнинг қалбига илҳом берур шеъри Худо,
Аҳли зоҳир сўзлари иршоди ирфон айламас...

Хуллас, Навоийдек ўз ҳолига ўзи "саргаштаву ҳайрон" шоирнинг кўнгул таърифидаги гапларини беҳато англаш ва талқини таҳлил қилиш, албатта, ботин илми сирларини ўрганишни ҳам талаб этади. Акс тарзда ўзимиз нимани билмасак, хаёлга нима

баъзан қанақа оғир кайфият, қандай маҳзун ҳиссиётлар кечмайди дейсиз? Худди шунақа дамларда мен баъзан негадир Баҳодир Йўлдошевни эслаб кетаман. "Шу одам бор-ку", дейман. "Бир тоза ижодий шахсият бундан ортиқ бўлмас", – деб ўйлайман. Ҳолбуки, биз тез-тез учрашмаймиз. Гурунглашмаймиз. Бироқ Баҳодир ака кўнгул мусоҳиби эканини кейинги вақтларда доимо сезиб, билиб тураман. Нега? Бунинг бир сабаби Баҳодир аканинг Навоийни чуқур тушуниши, албатта.

Биласизми, Навоий ижодиётининг туб моҳиятини биз ҳар томонлама тўғри ва теран англай олмаганимиз боис "Хамса" қаҳрамонларини ҳам бошқача қиёфада тасаввур қиламиз. Табиийки, илмий талқинлар ҳам шунга мувофиқ бўлган. Мана, Фарҳодни олайлик. У ким ўзи? Жавоб тайёр: Хитой подшоҳининг ўғли, яъни Чин шаҳзодаси. Бу фикр бошимизга ўрнашиб қолган. Мактаб ўқувчисидан бошлаб то малакали навоийшуносгача – ҳамма-ҳамма шу хусусда қайта-қайта гапиради. Аммо Фарҳодда – дини, дунёқараши, урф-одати, давлатчилик анъаналари туркий халқларникидан кескин фарқланадиган Хитой халқига хос нима миллий хусусият ва фазилат ёки руҳоний сифатлар бор? Тарихда қайси Хитой ҳукмдори, гўдаклигидаёқ фарзандига Қуръони каримни ўқитиб ўргатган, умуман, таълим-тарбия, муомала-муносабат ва маданиятда мусулмончилиқни афзал билган – булар ҳақида жиддий мулоҳаза юритиш ҳатто хаёлга ҳам келмайди. "Хамса"даги чин, арман, юнон, араб деган сўз ва тушунчалар бир рамздир. Уларни тўппа-тўғри мазмунда қабул қилиш – бу "Хамса" сатрларидан ўзбек ўқувчиси қалбига тошиб келадиган завқни бошқа бир "ўзан"га буриб юборишдай гап. "Хамса", айниқса "Лисон ут-тайр" дostonи хусусида биз Баҳодир Йўлдошев билан анча гурунглашиб, айрим жумбоқларга жавоб топгандай бўлганмиз.

Менимча, агар "Лайли ва Мажнун"ни Баҳодир Йўлдошев сатҳналаштирса – хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, дoston гўё янгидан туғилади, замонавий асарлардан ҳам ортиқроқ даражада қизиқиш уйғотади. Бунга сабаб нима? Аввало, дид ва савиянинг юксаклиги. Ўнг муҳими эса том маънодаги ишқ – жунун ҳиссиётининг Баҳодир акага бегона эмаслиги.

Аминахон, улкан талантни қучоқ очиб кутиб олиш ҳам, ҳар қандай вазиятда уни асраб-авайлаш ҳам, бор куч-ғайрати ила унинг ижод қилишини таъминлаш ҳам оддий ва осон иш эмас ва бу ишни қойиллата билган миллатга ҳар қанча ҳавас ила қараса арзийди. Навоий бобомиз ўнлаб олиму адиб, шоиру фузалоларни ўз ҳимояларига олиб, ҳиммат, саховат, меҳру муҳаббат қўли билан бошини силамаганларида биз бугун уларнинг бебаҳо асарлари нари турсин – номларини ҳам билмаслигимиз мумкин эди.

Энди киночилар билан навоийшунослар ҳамкорлигига келсак, Навоий китобларини кўнгул кўзи ила ўқиб, тушунадиган ва яйраб мушоҳада этишга қодир киночини учратиш қийин. Навоийга бағишлаб ва Навоий асарлари асосида фильмлар яратиш тадориғида ўтказилган йиғинларда неча маротаба қатнашган бўлсам, ишончсизлик ҳар гал олдингидан ортган. Бугун ўзбек кинноси анча яхшиланиб, миллий руҳ ўзини кўрсатаётир. "Ҳамса"га ихлосманд режиссёрлар балким топилиб қолар.

– *"Ҳидоят эгаси шараф ва ҳурматнинг қайтиш жойи дину давлат эгаларининг сараси, мулку миллат эгаларининг етакчиси, равнақ берувчи, салтанат устун, подшоларни қўлидан етакловчи, ҳоқон давлатининг умиди, султон ҳазратларининг дўсти, ҳақиқат ва дин низоми амир Алишерга..... "* Ҳусайн Бойқоро Навоийга йўллаган мактубларини ҳамиша ана шундай бошлаган экан. Содиқ дўсти эътироф этгандек, Навоий уни ҳамиша эзгуликка бошлаган. Шоирнинг ўзи ёзиб қолдирганидек *"Қўлимдан келгунча зулм тиғини қайтариб, бечораларнинг жароҳотига малҳам қўйдим. Қўлимдан келмаганини Ҳусайн Бойқародан илтимос қилдим"*.

Айтинг-чи, бу икки зотни бир-бирига ҳамкору ҳамфикр қилган нарса Навоийдаги ақл-тафаккурми ёки Ҳусайн Бойқородаги яхшиликка интилиш, дўстга садоқатми? Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, Навоий дўсти Ҳусайн Бойқаросиз ҳам буюк шоир ва давлат арбоби бўла олармиди?

– Инсоният тарихида шундай бир саодатбахш воқеа-ҳодисалар бўладики, улардан бирини иккинчисидан ажратиб баҳолаш қийинчилик туғдиради.

Бойқаро ва Навоийнинг болаликдан дўст тутиниши, салтанат, халқ, илм-фан, маданият ва санъат ишларида ҳамқору ҳамнафас бўлишлари ана шундай ҳодисалардан эди. Навоий бўлмаса – Бойқарога бўлак бир шоир, Бойқаро бўлмаса – Навоийга ўзга бир ҳукмдор топиларди, дейлик. Унда нима бўларди? Бириси – бошқа шоир, иккинчиси эса тожу тахт ғавғоларидан боши чиқмаган бошқа подшоҳ ўлароқ тарихда из қолдирарди. Бундан, албатта, юрт ва миллат ютқазарди. "Шарафнома" номли китоб муаллифи, тарихчи Шарафхон Бидлисийнинг ёзишича, Ҳусайн Бойқаро олимларга шахсан ўзи ҳомийлик қилган, толиби илмларни ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаган. Ҳиротнинг Хиёбон мавзеида улар учун қурдирган мадраса ва саройларга тенг келадигани Эрон ва Туронда ҳам топилмаган. Ҳиротдаги ўн икки минг талаба, шоир, хаттот ва бошқа соҳа вакиллари амир, вазир ва давлат ҳисобидан маблағ билан таъминланиб турилган. Энди Мирзо Бобурнинг "Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий (мададкор, ҳомий) маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай", – деган гапларини эслайлик. Подшоҳ маърифатпарвар, боз устига шеър, шоир, адабиёт қадр-қимматини тушунадиган қалам соҳиби; энг яқин мусоҳиби, вазири аъзам илм, адабиёт, санъат, ҳунар аҳлидан мол-давлатни сира аямайдиган буюк мутафаккир ижодкор – нега мамлакатда тафаккур ва маърифат нури барқ урмасин? Нега олим – илмга, ижодкор – адабиётга, зиёли – ҳақиқатга қўл силтасин?

Тўғри, кўнгил истаган эркинлик ва хотиржамликни Навоий саройдан топмаган. Бойқаро билан муносабатлари ҳам доимо рисоладагидек бўлмаган. Лекин на сарой муҳити, на Ҳусайн Бойқаро табиатидаги ғалати ўзгариш ва салбий тебранишлар Навоийни адл ва инсоф, ҳақиқат ва ростлик, шафқат ва мурувват йўлидан асло чалғита олмаган. Чунки Навоийда инсонийлик ғурури шоирлик виқори билан тўла равишда уйғунлашган эди. У инсоннинг ўзи сингари махлуқ – иккинчи бир инсонга малайлик қилиш, қуллуққа қўл қовуштириш ва хушомад айлашига бутунлай қарши эди:

Кимки махлуқ хизматиға камар
Чуст этар – яхшироқ ушалса бели.

Қўл қовуштурғуча бу авлодур
Ки, анинг чиқса эгни, синса или.

Чун хушомад демакни бошласа кош
Ким, тутулса дами, кесилса тили.

Шеърдан кўра қарғишга ўхшаб қолган бу сўзлар бел букиб – таъзимчиликка, шакаргуфторлик этиб – хушомадга ривож берувчилардан Навоийнинг нақадар жирканганини аниқ ва равшан кўрсатиб турибди.

– *Машхур муаррих Хондамир "... Унинг (Навоийнинг) эҳсонидан бир қатрасини ерга тўксалар, лола ўрнига ҳар зарра тупроқдан Жамшид жоми униб чиқар эди", деб ёзиб қолдирган. Мирзо Бобур эса "Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум эрмас..." дея лутф этади. Ҳақиқатан ҳам, зоҳиран ва ботинан пок бўлиб эзгулик учун яшаш Навоийнинг умр мезони ҳисобланган. "Ҳомийлар ва шифокорлар" йилида улуг зотнинг қайси фазилат ва ўғитларини муштарийлар эътиборига ҳавола этган бўлардингиз?*

– Навоийни ўқиб-ўрганиб мен атроф-муҳитга қарайман, воқеликдаги ҳар турли ҳодисотларни кузатиб – Навоий асарларини ўқийман. Навоийнинг шоирлик, мутафаккирлик ҳолини мушоҳада қилиб, баъзан уни бугунги шоир ё адибнинг ҳолига қиёслайман. Ана шунда Навоийни мен идеаллаштирмайманми, замин фарзандига унча хос бўлмаган аллақандай фазилатларни Навоийга нисбатан бераётган йўқми, деган бир иштибоҳ ҳам пайдо бўлади. Яна ҳазратнинг китобларини қўлга оламан. Айниқса, шеърларини, у ёки бу шеър бағрида чарақлаб ётган шоҳ байтларни қайта-қайта нигоҳдан ўтказаман. Гоҳо мана бундай байтларга дуч келинганда тўлқинланиб кетаман:

Эр эрсанг, бўл сулбким, не мода бўлғунгдур, не нар,
Ўзни гар юз қатла олам аҳлидек нармода эт.

Сулб бўлиш – табиятан мустаҳкам, эгилиб-букилмайдиган бўлиш. Яъни нафсни қийнаб, иродани обдон чиниқтириш. Демак, эрлик ва эранлик нар-модалиқдан фарқланувчи теран ва қудратли бир туйғу. Шу туйғу хотинлик майли ва ҳисларини эркак вужуди-

дан суғириб ташлайди, уни чинакам мардлик ва ҳиммат мақомига кўтаради. Ва у ўзини "олам аҳлидек" нармода айлаш – гоҳ силлиқ, гоҳ назокатли, гоҳ ширинзабон, гоҳида хушомадгўй, тақаллуфбоз қиёфада турланиб-тусланишдек қаллоблиқдан халос этади. Чунки эркак қатъиятли, жафокаш, эркин бўлса, хотинмижоз, қўрқоқ, латта-чайнар, худнамолар сони ҳам камайиб кетади. Навоий бир байтида:

Мени киши демаса эл, малул невчун ўлай –
Киши ҳисобида мен ҳам ўзумни чун санаман, –

деганида, табиати беҳад бўш, эрлик лафзидан бенасиб зотларга ҳам муносабатини билдирган. Шунинг учун ҳомий деган киши, энг аввало, мардлик, тўғрилиқ, камтарлик, фидоийлик, холислиқ – бир сўз билан айтганда, ИНСОНЛИК шарт ва талабларига, ҳар қалай риоя қила билиши керак. Акс ҳолда бир пасткаш, қаллоб, ўғри ва риёкор пулдорнинг "ҳиммат"и сал-пал ўзини таниган, умри ҳалол луқма ейиш билан ўтган ҳар қандай одамга малол келади – сиртдан у хурсанд бўлиб кўринса-да, ичдан зил кетади, ўксиклик устига ўксиклик, армон устига армон минади. Навоий шуларни ҳам назарда тутиб:

Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай, –

деган. Аслида-ку мен муштарийлар эътиборига Навоийнинг:

Тамаъ этма, кўп ўлса эл моли,
Кўрмайин Ҳақ хазинасин холи –

сўзларини ҳавола қилган бўлурдим. Модомики, ҳомийликка эҳтиёж, ҳиммат ва саховат соҳибларига муҳтожлик бор экан, мутафаккир шоирнинг қуйидаги сўзларига амал қилингани мақбул деб ўйлайман:

Мурувват барча бермақдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ.

*Суҳбатдош: Амина Қодирова
"Ишонч" газетаси, 2006 йил 7 февраль*

“КЎНГЛУМДА НЕ МАЪНИ ЎЛСА ЭРДИ ПАЙДО...”

– Ҳазрат Навоий ўзларининг асарлари хусусида “...умидим улдурки ва ҳаёлимға андоқ келурки, сўзум мартабаси авждин қуйи инмағай ва ёзғон асарларим аъло даражадин ўзга ерларни ёқтирмағай”, – дея орзу қилган эди. Бу орзу башоратга айланган, десак, хато бўлмайди. Улуғ шоир китоблари мана орадан шунча вақт, замон ўтса ҳамки, ўз қадр-қиммати тўла сақлаб, энг юксак мартабадан асло пастлагани йўқ. Сизнингча, Навоий ижади мана шундай юксак даражада туришининг сирини мада?

– Ҳақиқий санъат асарларининг қисмати шундай бўлган: улар дунёга келдими, боқий яшайди. Чунки, уларда инсоният учун сув ва ҳаводек зарур ҳақиқатлар энг юксак бадиий шаклларда тасвирланади. Шунинг учун Навоийга ўхшаш даҳоларнинг асарлари қисқа муддатда халқнинг қалбини ишғол этади. Навоий “Бадоеъ ул-бидоя” девонига ёзган дебочасида мана нима деган эди:

Кўнглумда не маъни ўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.

Ул назмға жонин қилибон халқ фидо,
Солурлар эди гумбази гардунға садо...

Менимча, Навоий шеъриятини теран англаган кишилар кўнглида бугун ҳам шундай садо янграйди. Алишер Навоий туркий адабиётни мисли кўрилмаган янги босқичга кўтарди. Адабиёт ҳар қачонгидан кўра ҳам инсон қалби, руҳи ва тафаккурининг жонли ифодасига айланди. Шеърят миллат ва Ватан равнақи учун ҳақ сўз яловбардори эканлигига халқда кучли ишонч уйғонди. Шу боис, қисқа муддатларда Навоий ижодиёти улуғ бир маърифат мактаби даражасига кўтарилди. Бу мақом бугун ҳам

пастлагани йўқ. Хусусан, мустақилликдан сўнг Навоий шахси ва ижодиётига муносабат тубдан янгиланди. Мен бу ўринда шоир таваллудининг 560 йиллиги муносабати билан Навоий шаҳрида Алишер Навоий ёдгорлик мажмуининг очилишида Президентимиз Ислон Каримов сўзлаган нутқни эслатмоқчиман. Ундаги "Агар бу зотни авлиё десак, у – авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султониدير", – деган фикрлар Навоий ҳақидаги энг тўғри ва олий эътирофдир.

– Маълумки, Алишер Навоий орзу қилган инсон, энг юксак инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, ҳар жиҳатдан етук Комил Инсон эди. Навоий тасвирларидаги Комил Шахс эса, биринчи навбатда, илм ва маърифат орқали ўзини таниган, илм ва маърифатнинг куч-қувватига таянган кишидир. Шу маънода Навоийнинг асарлари бугун ҳам ўзининг қиммати ва аҳамиятини мутлақо пасайтиргани йўқ. Бизнинг даврда ҳам илм-фанга эътибор паст эмас, албатта. Лекин натижа нега унчалик қувонарли эмас. Хатто олимлар ҳам Навоий таърифлаган илм аҳлига ўхшамайди, негадир бошқача. Бунинг сабаби нимада?

– Сабаблари кўп. Мен шулардан айримларини айтишим мумкин. Биз нодонлик ва жаҳолат зулматига илм нури билан барҳам берилишига ишонамиз. Бу тўғри, албатта. Шунинг учун ҳам олимликка ишонч-эътиборимиз баланд. Бироқ, ёлғиз илм билан ёки олимлик мартабасини эгаллаш билан асосий муаммо ҳал бўлмаслигини кўпда ўйлаб ҳам ўтирмаймиз. Ваҳоланки, улуғ орифлардан бири таъкидлаганидек, "Қанча илмлар борки, натижаси жаҳолат ва билимсизликдир. Қанча илмсизликлар бордурки, самараси илм эрур. Кишида ғурур ва худпарастилик иддаосини туғдирадиган илм жаҳолатдан ўзга нарса эмас". Алишер Навоий:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар, –

деганида шунга яқин маънони илгари сургандир. Бу байтдаги "жоҳ" сўзи фақат "бойлик", "мансаб" маъносини эмас, балки

худпарастликка берилиб зўравонлик ила бошқаларга фикрини ўтказиш, яъни фикр эркинчилигига йўл бермаслик мазмунини ҳам акс эттиради.

Тасаввуфда "Ақоботи сабъа" деган ва нафси аммора (ёмонликка ундовчи нафс)нинг етти таврини англатадиган ибора бор. Булар: 1.Букл. 2. Ҳирс. 3.Жаҳл. 4.Кибр. 5.Ҳасад. 6.Жаҳолат. 7.Кин. Агар олим ғайрат ила заҳмат чекса, илм шарофати туфайли ушбу етти офатдан халос бўлиб нафси мулҳама даражасига етиши ва саховат, қаноат, тавозеъ, сабр сингари сифатларга соҳиб бўлиши мумкин. Бироқ, нафснинг бу мартабаси "Мазолики ақдом" – оёқ тойдирувчи жой бўлганлиги боис анча илгарилаган олим ҳам ўзига бино қўйиб, илмидан мағрурланганда яна нафси аммора ҳукмларига бўйсунушга маҳкум. Бу аросат туйғуси бош кўтараркан, олимнинг олимлигидан ному нишон қолмайди: у қаҳр ва ғазаб оловида ёнади. Бундай ҳолат ва ҳодисани ҳаётда кўп учратиш ёки кузатиш мумкин. Шунинг учун олимда орифлик туйғуси бўлмоғи шарт.

– Мана, тасаввуфни тилга олдингиз. Тасаввуф ва Навоий ижодиёти муносабатидан баҳс этувчи бир қанча ишларингиз эълон қилинган. Сизни шундай йўналишдаги тадқиқотлар қаноатлантирадими? Навоий асарларининг сирларини кашф этишнинг асосий йўли фақат тасаввуфми?

– Йўқ, фақат тасаввуф эмас. Бундан ташқари, бизнинг ҳозирги савиядаги тасаввуфшунослигимиз адабиётни билиш ва севишга зиён кўрсата бошлади. Илмда бир қолипбозлик, мумтоз адабиётимиз вакиллари ижодиётини ёппасига тасаввуфлаштириш умумий интилишга айланди. Жумладан, Навоийдек даҳо санъаткор ҳам сўфийлар сафига қўшилди. Бу албатта, сўфийлик нималигини етарли даражада билмасликдан чиқарилган ҳукмдан ўзга нарса эмас. Мақола ёки рисолада бирор-бир фикр-мулоҳазани илгари сураётганда уни оддий одамлар, хусусан, ёшлар қандай қабул қилишларини ҳам эсдан чиқармаслик зарур. Ёшлик ва ўспиринликда онгда ўрнашиб қолган фикрни ўзгартириш қийин.

Навоий ғазалларидан бирини:

Иблис сифат эл сари майл этма, Навоий,
То бўлмағасен зарку риё қайдида маълул, –

деган сўзлар билан тугаллайди. Бу иблис сифат кимса "пешво", "ҳам ўзию ҳам маърифати жоҳилу мажҳул" бир шайх. Бировлар ваъз айтиб, одамларни ғафлатдан бедор этсалар, у ҳар турли сафсаталар билан уларни ғофиллик хобиға гирифтор қилиш билан кифояланмасдан тўғри гапни қатъиян инкор ҳам айлайди:

Кўрмай хирад асҳобида бир фардни оқил,
Топмай киши афсунида бир нуктани маъқул.

Мана шу шайх ҳам тасаввуфга дахлдор, тасаввуфнинг номидан иш юритган. Демак, Навоийнинг тасаввуфга ҳам, тасаввуф вакиллариға ҳам мустақил қарашлари бўлган. Негадир масаланинг бу жиҳатлари умуман инобатга олинмаётир. Тўғри, Навоий ижодиёти тасаввуф таълимоти билан мустаҳкам боғлиқликка эга. Тасаввуфни билмасдан Навоий шеъриятини ҳаққоний тадқиқ ва тарғиб этмоқ қийин. Бироқ, бунда Навоий шеърларининг тасаввуфий "қатлами"ни белгилашда шошқалоқликка, тахминбозликка эрк берилмаслиги зарур. Акс ҳолда Навоийни шеърхонга яқинлаштиришга эмас, балки узоқлаштиришга уринилаётганлигини тан олиш керак бўлади. Улуғ шоир қитъаларидан бирида ёзади:

Эй Навоий, англаким, хуш оламидур фардлиғ,
Гар қуёш васлин тиларсен, фард бўл зарротдин.

Ул эмастур фардлиқким, жуфтдин фард ўлғасен,
Фард улдурким, мужаррад бўлғай ул ҳар зотдин.

Тасаввуф ҳақиқатлари ва атамалари маъносидан беҳабар ҳолда ушбу шеърнинг таҳлилилиға уриниш бефойда. Чунки шоир ўқувчини "фардлиғ" ҳолиға чорлаётганда ёлғизланиш, яқкалик ёхуд танҳо яшашға чорлаётгани йўқ. Шунинг учун ҳам "Ул эмастур фардлиқким, жуфтдин фард ўлғасен", деган учинчи мисрадаги таъкид бежиз эмас. Қадим даврларда ғайб эранларидан бир гуруҳи "фард" дейилган. Уларнинг нуқтаи назарида фардлик

нафсни тўла-тўкис мусаффолаштириш, қалбни ҳақдан бошқа ҳамма нарсадан ажратиш ҳисобланган. Тасаввуф луғатларида тажрид (якка, холи, озод) калимаси ҳам худди шу мазмунда шарҳланган. Хуллас, Навоий даъват қилаётган фардликнинг зоҳирий бир сўққабошлик, одамлардан йироқлашувга асло алоқаси йўқдир. Бундай мисоллар эса Навоий ижодида оз эмас.

– Сухбат сўнгида анъанавий бир саволга жавоб берсангиз: навоийшунос сифатида келажакдаги орзу ва ниятларингиз қандай?

– Орзу кўп. Лекин, асосийси: Навоийнинг санъат дунёсига им-кон қадар чуқурроқ кириб бориш. Шунинг учун Навоий шеърларига шарҳлар ёзиш асосий машғулотларимиздан бири бўлиб қолмоғи лозим, деб ўйлайман. Навоий ижодиётининг футувват, тасаввуф, маълوماتийлик билан алоқадор жиҳатлари ўрганилган бир китобни тугатиш ниятим бор.

*Сухбатдош: Насиба Бозорова
“Ишонч” газетаси, 2002 йил 8 февраль*

“НАВОЙНИНГ ҲУДУДСИЗ ОНАТИ” [давра суҳбатиган]

1. Кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида навоийшунослик гуриллаб тараққий этди, дейиш ҳақиқатга тўла мувофиқ келмайди, албатта. Лекин айнан шу даврларда бу илм тармоғи ҳар қалай ўзининг янги ўзанини топди, олдин эътибордан умуман четга сурилиб келинган қатор мавзулар тадқиқи билан бойиди, айрим тамойилларда кучига унинг куч қўшилди, десам ёлғон бўлмайди. Мумтоз адабиёт бўлими ходимлари диққат-эътиборни кўпроқ Навоий ижодиётига қаратиб, шоирнинг шеърий, насрий, илмий асарлари таҳлил ва талқинига бағишланган ишларини мақола, рисола, китоб шаклида эълон қилиб туришибди.

Олис замонларда яратилган мумтоз адабиёт намуналарини тўғри, ишонарли, таъсирли усулларда тадқиқ ва талқин этиш осон ишмас. Тамоман узоқ бир даврда, фарқли ижтимоий-маданий муҳитда яшаётган, мақсади, завқи, ҳолати айри бўлган бир жамоа вакили саналмиш бугунги кун одамида эски матнларда ифодаланган ҳар қандай фикр фарқли таъсир ўтказиб, ўзгача таассурот уйғотиши табиий. Шунинг учун адабий матнларни вужудга келтирган даврнинг ижтимоий-маданий ҳаёти, фикр-қараши, мушоҳада тарзига асосланиб, шеър ёзилган замондаги маъно ва моҳият доирасида сўзга нигоҳ ташлашни ҳамма ҳам эплайвермайди. Қадимий сўзлар бугун айнан ишлатилгани билан, айтайлик, уларнинг Навоий шеърларидаги истилоҳий, рамзий-мажозий мазмуни кўп ҳолларда нисбатан бошқа ва “қатлам”ли. Чунки Алишер Навоий яшаб, қалам тебратган дунё билан ҳозирги одам яшаётган дунё бутунлай фарқли. Демак, фақат ўзи яшаётган давр тушунчаси, ҳақиқат ва ҳукмлари ила Навоий матнларини қўлга олиб, ўқиганда нимани англаб, нимани кўрса уларни шунга би-

ноан баҳолаш сохтакорликни чуқурлаштиради. Мабодо мendan "Навоийшуносликнинг энг долзарб ва шарафли вазифаси ҳозир нима?" – деб сўрашса, мухтасар қилиб "Навоийни Навоийдан йироқлаштирмай, Навоийни Навоийга қарши қўймай тадқиқ ва талқин этиш", дея жавоб берардим. Чунки шўро даврида Навоий ижодиётини текширишда йўл қўйилган энг жиддий хато ва нуқсонлар худди ана шу талабга риоя қилинмаганидан туғилган. Бугун уни ёзиб бўлмайди, буни гапириш мумкин эмас, деган таъқиб ва чекловлар йўқ. Лекин Навоийнинг Руҳоният, Моҳият, Санъат дунёсига эркин кириб боришга куч-қувват етишмаётганлиги ҳар қадамда сезилади.

Буюк мутафаккир, беқиёс санъаткор қалбидан қайнаб, жўшиб чиққан энг олий, энг кўркем фикру туйғуларни ўзингизнинг ўтмаслашган дид ва савиянгизга мослаб, яъни жўнлаштириб тушунсангиз – қанақа навоийшуносиз?

2. Навоий ижодиётини ўрганиш, тарғибу ташвиқ қилиш, энг аввало, кўнгил ва муҳаббат, истеъдод ва мушоҳада малакаси. Ҳаётдан узилган, воқеликка ниҳоятда кенг нигоҳ ила қаролмаган ичи бўм-бўш киши, илмий унвон ё даражасидан қатъи назар, Навоий асарларининг қадр-қийматини жуда арзонлаштириб юборади. Навоийни ўқиганда, унинг ҳар бир калимаси, образи, ҳар бир мисрасида ҳаммага ҳам насиб бўлмайдиган англаш ҳаяжони, нафосат завқи ифодаланганини албатта ҳисобга олмоқ лозим. Токи шеър тили – тафаккур тили, гўзал маънавият тили эканлиги билинсин. Маъно, мантиқ, мушоҳада маданиятини тинимсиз равишда Навоийдан ўрганиш зарур. Сўз ва қуруқ фикрнинг "қулоғи"га ёпишиб чайналгани билан шоир қалбидаги дард тўлқинлари ва доимий ҳаракатдаги изтироб оташини шуурдан ўтказмоқ душвордир.

Навоийни ўқитишдаги маҳдудлик ва ноқислик жаврини биз тортдик. Бундан бутунлай қутулиб билмаслигимиз ҳам аниқ. Ёшлар – навқирон авлод-чи? Ёрдамни улардан ҳеч аямаслик керак. Айни пайтда, талабни холислик, ростлик даражасидан пасайтирмаслик муҳимдир. Атоқли туркшунос Л.Гумилев бир мақоласида олимнинг тақдири билан "илмий ходим"ники ўзаро мувофиқ келмаслигини гапириб, "Илмий ходим кўп ўқийди, кейин эса

бошқаларнинг фикрини ўзиники қилиб баён этиб беради”, дейди. Навоийшуносликда мана шунақа чечанлик ва қиёфасизлик томир ёзиб кетмаслиги керак деб ўйлайман.

Ким қандай ва қайси нигоҳда қарамасин ёхуд ўрганмасин, Навоийнинг шахсиятида ҳам, шеъриятида ҳам ҳеч нима ўзгармайди. Фарқ ва ўзгариш муносабатда, нуқтаи назар ва билимда. Бундан Навоийга бирор фойда ё зиён борми? Йўқ – фойда ҳам, зиён ҳам Навоий ижоди билан қизиқувчиларники. Улардан бирлари ўзича билиб, тушуниб сўзласа, бошқа бировлари моҳиятга ҳеч яқин бормасдан гапиради. Демак, ўз-ўзидан фикрий мубоҳаса, мунозарага йўл очилади. Яна савол туғилади: Навоийга зарра қадар бўлсин, бундан манфаат етадимми? Ҳеч қанақа манфаат тегмайди. Манфаатни гоҳо бири боғдан, бири тоғдан келиб, кўпинча тафаккур маҳдудлигига мағлублар ўйламоғи керак. Чинакам мухлис ва муҳиб эса тоғ тепасида туриб пастдагиларнинг аҳволини кузатаётган сокин орифга ўхшайди. Навоийшунос биринчи галда шундай зотлар олдида масъулликни ёдда тутмаса, адашади...

*“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси,
2010 йил 5 февраль*

“АГАР СЎЗУ ЧИНДУР — КЎРИНУР ЮЗУ...”

1. Иброҳим ака, мана, беш юз йилдан ортиқ муддатки, Алишер Навоий шеърят мулкининг султони сифатида халқимизнинг фахрига айланиб келмоқда. Лекин Навоийнинг Навоий бўлишида темурийзода Ҳусайн Бойқаронинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Келинг, суҳбатимизни бу икки буюк зотни боғлаган улуғ ришталар, муштарак мақсадлар ҳақидаги мулоҳазалардан бошласак...

— Ҳусайн Бойқаро ва Навоий муносабати, улар орасидаги ахлоқий, сиёсий, маданий алоқалар навоийшуносликдаги долзарб мавзулардан бири. Бу ҳақда маълум бир фикрлар айтилган бўлса ҳам, шўро мафкураси эркин гапириш ва Бойқаронинг тарихий хизматларини холис баҳолашга тўла имкон бермаган. Ҳолбуки, Бойқаронинг ҳукмдорликдаги ютуқ ва зафарларини Навоийсиз, Навоийнинг ижоддаги оламшумул натижаларга эришишини Бойқаросиз тасаввур этиш мумкин эмас. Навоий ва Бойқарони энг аввало болалик, ўсмирликнинг беғубор ҳислари ўзаро яқинлаштирган. Кейин уларни давлат, салтанат, миллат манфаатлари камарбаста айлаган. Албатта, шоҳликнинг ўзига хос мураккаблик ва кескинликлари бўлган. Лекин Навоий буларнинг аксариятига чидаб, Бойқарони эзгу ишларга чорлашдан ҳеч чекинмаган. Бойқаронинг улкан салтанат соҳиби сифатида шуҳрат топишида Навоийнинг хизматлари беқиёсдир.

2. Хуросон ва Мовароуннаҳр тарихида Навоийнинг нафақат буюк шоирлик сифатлари, балки қудратли шахси, сиёсий фаоллиги, бунёдкорлик ғайратлари алоҳида тилга олинади. Бугун Навоийнинг қайси жиҳатларини яхшироқ ўрганмоқ муҳим, деб ўйлайсиз?

– Одамлар ҳаётини умумий тарзда иккига ажратиш мумкин. Биринчиси, табиий, яъни содда, тўғри, ҳалол, самимий, айни пайтда бир қадар қийинчилик, азият, андуҳ ва армондан холи бўлмаган турмуш тарзи. Кўпчилик доим шундай яшаган.

Иккинчиси, сунъий, яъни алдам-қалдам, ёлғон, алдов ва ҳар турли найрангбозчиликларга асосланган ҳаёт тарзидир. Гапнинг очиғини айтадиган бўлсак, одамлар олдинги даврдагиларга нисбатан бир-биридан кўпроқ, чўчийдиган, бир-бирига ортқироқ инонмайдиган бўлиб қолди. Нега? Чунки табиий ҳаёт тарзи қанақа-ю сунъий ҳаёт йўли қанақа – буни фарқлаш, бунга муносабат билдириш истаги сезиларли зайлда сусайди.

Табиий ҳаёт тушунчасини чуқур англаш ва уни чидам ила амалда жорий эта билиш ҳикматини, менимча, бугун кўпроқ Навоийдан ўрганиш зарур. Ана шунда адашиш, чалғиш, иккиланишлар анча камаяди. Миллат, юрт, ҳақиқат, илм-маърифат дарди билан яшашда Навоий шахси ва фаолияти энг улуғ ибратдир.

3. Навоий ва Жомий ўртасидаги устозу шогирдлик ришталари ҳақида ҳам сўзлаб берсангиз...

– Ҳазрат Жомийнинг маъно дуру гавҳарлари билан тўлиб-тошган ижод хазинаси бизга нечоғлик қадрли бўлса, унинг Алишер Навоий билан дўстлиги, устоз-шогирдлиги шу даражада эътиборли ва эҳтиромли. Бу – халқлар, адабиётлар, илм-фан, маданиятлар тарихида ниҳоятда сийрак учрайдиган ҳодиса. Жомий ва Навоийга ўхшаб дунёқараши-дунёқарашига, шахсияти-шахсиятига, маслаги-маслагига боғланиб, ижодиёти ва маҳорати ўзаро уйғунлик касб этган икки миллат, икки адабиёт вакилини тасаввурга келтириш қийин. Асарларида Навоий Жомий таърифида, Жомий Навоий мадҳида сўз юритар экан, уларнинг ҳар иккаласи ҳам гўё бир тафаккур иқлимида нафас олиб, бир дард ва шодлик гулшанида кезиб улуғ истеъдод, мислсиз бадиий кашфиётларни шарафлаётганга ўхшайди. Навоийнинг Жомийга, Жомийнинг Навоийга қалб яқинлиги, меҳр-муҳаббати, ишончи қандай бўлган бўлса, уни ўшандоқ ўрганиш лозим. Жомий ижодиётини ўқиб-ўрганмай, Навоий шаънига мадҳия тўқиш тарихий, ҳаётий, бадиий ҳақиқатга қанчалик зид бўлса, Навоий даҳосининг куч-

қувватини ҳис қилмай, ижодиётининг моҳият оламига кириб бормай Жомийнинг Навоийга таъсири хусусида мубоҳаса бош-лаш шунчалик бемаънилиқдир.

4. Навоий *"Насойим ул-муҳаббат"* асарида энг кўп келтирилган китоблардан бири Али бин Усмон Жўллобий Хужвирийнинг *"Кашф ул-маҳжуб"*идир. Бу нодир асар нимаси билан шундай улуғ шоирнинг эътиборини қозонган?

– Али бин Усмон Абу Али Жўллобий Хужвирий XI асрнинг иккинчи ярмида ғазнавийлар давлатининг пойтахти Ғазнада яшаб ижод қилган. У ҳам шоир, ҳам сермахсул олим бўган. Лекин унинг энг машҳур асари *"Кашф ул-маҳжуб"*дир. Хужвирий бу китобни ёзишда Сулабийнинг *"Табақоти сўфийя"*, Абу Наср Саррожнинг *"ал-Лумаъ"*, Қушайрийнинг машҳур рисоласидан фойдаланган. Ўз навбатида тасаввуф масалалари тадқиқига бағишланган бу бебаҳо китоб Атторнинг *"Тазкират ул-авлиё"*, Абдурахмон Жомийнинг *"Нафаҳот ал-унс"*ининг ёзилишига таъсир ўтказган. У етти қисмдан таркиб топган. Учинчи қисмда тасаввуфий фирқалар (мазҳаблар) ва қарашлар ёритилган бўлса, тўринчи қисмда тасаввуфий ҳақиқатлар ва муомалалар хусусида фикр юритилган. Менимча, *"Кашф ул-маҳжуб"*нинг ниҳоятда қизиқарли саҳифалари етти бўлимдан иборат сўфийларнинг таржимаи ҳолларига доир фикр-мулоҳазалардир.

Китобдан ўрин олган маломатийлар тўғрисида айтилган гаплар ҳам алоҳида диққатга лойиқ. Олмониялик машҳур тасаввуфшунос олима Анна Мария Шиммелнинг таъкидлашича, *"Хужвирийнинг энг муҳим янгиллиги "Кашф ул-маҳжуб"ни форсийда ёзганлиги ва тасаввуф адабиётида янги бир даврнинг бошланишига эришганидир"*. Бу китоб аввало ана шу жиҳатдан Навоийнинг диққатини ўзига жалб этган. Шунингдек, тасаввуфнинг бир қатор мураккаб ва мунозарали муаммоларини осон англашда буюк шоирга яқиндан ёрдам кўрсатган. Умуман, Навоийнинг Хужвирийга муносабатини тадқиқ этиш бир қанча янгиликларга йўл очиши шубҳасиздир. Боз устига Хужвирий Фарғонага ҳам саёҳат қилиб, ўз асарида турк машойихлари тўғрисида гапирган.

5. Навоийшунос олимларнинг кўпчилиги "Навоий хослар шоири" дейишади. Сиз улуг шоир асарларининг ирфоний моҳияти, илоҳий ҳақиқатлари ҳақида нима дейсиз?

– Чекланиш, маҳдудлик майда шахсиятли ижодкорларга хосдир. Навоий эса даҳо санъаткор, яъни бутун миллат ва инсоният шоири. Унинг ирфоний қараш ва ифодаларида ҳам ҳеч қанақа чегараланиш йўқ. Фақат Навоийни англашда оқсамаса бўлгани. Ана шунда хосу авомга ажратишга ҳеч ҳожат қолмайди.

6. Навоий ижодига бўлган қардош халқларнинг бугунги муносабати, эътирофи ва асрий алоқалари ҳақида гапириб берсангиз?

– Навоий қардош халқлар томонидан ҳамиша меҳр-муҳаббат билан ўқилган, бундан сўнг ҳам шундай бўлаверади. Бунинг бир далили ўлароқ ўтган йили Озарбойжоннинг маркази Боку шаҳрида буюк бобомизга қўйилган ҳайкални эслатиш мумкин.

7. Алишер Навоийнинг ҳаёти, адабий, илмий меросини ўрганиш олижаноб меҳнат. Лекин шоир асарларини қанчалик чуқур ва пухта ўрганишга киришмайлик, барибир мукамал тушунишга қийналамиз. Сизнингча, Навоийни англаш саодатида қандай эришиш мумкин?

– Навоий шеърларида, энг аввало, руҳий асос, сўзнинг фикрий-маърифий илдизи жуда бақувват. Шунинг учун Навоийни ўқиганда ақл, кўнгил, туйғу деярли баб-баробар ишлаши керак. Лекин Навоий шеъриятини англашнинг асосий йўли – бу билим. Тил, тарих, дин, тасаввуф, фалсафа ва мумтоз адабиёт хусусиятларини қанча яхши билсангиз, Навоий асарларини ҳам ўшанча пухтароқ тушунишга эриша борасиз. Дилдан Навоий шахсиятига боғланиш, такрорланмас бу улуг шахсият ҳолат ва ҳақиқатларини баҳоли қудрат мушоҳада айлаш лозим...

8. Навоий нафақат ғазалларини, балки, замондошларининг ҳам минглаб мисраларини ёддан билган. Бугунги айрим шоирлар Навоийни ўқиш у ёқда турсин, ўз шеърларини ҳам ёд-

дан айтиб беролмайди. Умуман, бугун ижодга бўлган талаб сизни қониқтирадими ?

– Шеър ҳақиқий завқ, юксак илҳом маҳсули ўлароқ туғилса, хотирада албатта сақланиб қолади. Нафсоний майллардан пайдо бўлган қофияли мисралар эса деярли ҳеч кимнинг ёдида қолмайди. “Ижодга бўлган талаб”га келсак, менимча, бундай тушунчанинг ўзи бугун деярли унутилди. Адабиётнинг ҳозирги аҳволи – қаровсиз бир аҳвол. Ким нимани хоҳласа, шуни ёзаётир. Ким эпласа, ўша китоб чиқараётир. Яроқлиси қайси, қай бирлари яроқсиз – бу хусусда бош қотирувчи ҳам, гапирувчи ҳам топилмайди. Бу ҳолат яна маълум бир муддат давом топса, адабий танқид ва адабиётшунослик номини эслатишга ҳам ҳожат қолмайди. Бунақа лоқайдлик, бунақа бетарафлик қаёндан бош кўтарди – буни изоҳлаш қийин.

9. Ўқувчиларимизга Навоийдан энг яхши кўрган байтингизни шарҳлаб берсангиз?

Агар сўзи чиндур – кўринур юзи,
Кўрунмас юзи – бўлса ёлғон сўзи.

Бу байт “Садди Искандарий” достонидан. Унда фақат рост сўздагина инсон мустақил қиёфа касб эта олиши, ёлғон сўзлаш эса маънавий-ахлоқий қиёфадан маҳрумлик эканлиги таъкидланган. Бизнингча, энг ёмон юзсизлик ҳам мана шу.

“Хуррият” газетаси, 2009 йил 4 февраль

ЯНГИ ДАВР НАВОИЙШУНОСЛИГИ: НАТИЖА, ВАЗИФА ВА МУЛОҲАЗАЛАР [хулоса ўрнида]

Маълумки, улуғ мутафаккир санъаткор Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиётига қизиқиш шоир тирик чоғларидаёқ бошланган эди. Ўша давр олим, шоир, давлат ва маданият арбоблари Навоийнинг шахсиятига ҳам, ижодиётига ҳам жуда юқори баҳо беришган. Навоий асарларига тузилган махсус луғатлар, XVI асрдан бошлаб шоир ижод намуналарининг хорижий тилларга таржима қилиниши Навоий адабий-илмий меросига эътиборнинг ўзига хос шакллари эди.

Алишер Навоий ижодиётини янгича, янги адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш XX аср бошларида жадид ёзувчилари ва олимлари фаолиятлари билан бошланган эди. Масалан, 1919 йилда устод Абдурауф Фитратнинг "Инсоният ҳаққинда Навоийнинг фикри" номли рисоласи босилиб чиққан. Навоий ижоди шундан буён изчил тадқиқ этилиб, асарлари нашр қилиниб келинмоқда. Бир неча авлод тадқиқотчиларнинг меҳнати билан Ўзбекистонда фаннинг навоийшунослик аталмиш янги тармоғи пайдо бўлди. Бу соҳанинг илгарилашида Фитрат, Садриддин Айний, Олим Шарафуддинов, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймон, Воҳид Абдуллаев, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров сингари ўнлаб олим ва адиблар сидқидилдан хизмат қилишган. Навоий туғилган куннинг беш юз ва беш юз йигирма беш йиллигини ўтказиш муносабати билан амалга оширилган ишлар ҳам таъкидга лойиқдир.

Хуллас, алоҳида фан тармоғи сифатида навоийшунослик XX асрда шаклланиб, ривож топганлиги иштибоҳсиз бир ҳодиса. Лекин унинг эркинлиги ва тубдан янгиланиши халқимизнинг ўз истиқлолини қўлга киритганидан сўнг бошланди. Бу шунчаки бир

хукм эмас. Шу маънода навоийшуносликнинг "таркиби"га бир нигоҳ солсак. Ўтган асрнинг йигирманчи, ўттизинчи йилларида ҳам Навоий асарларини қўлёзма ё тошбосмада ўқиш араб алифбосини билганларга жиддий қийинчилик туғдирмаган. Эллигинчи йилларнинг охирларига келиб эса эски қўлёзмаларни ўқиш ва уларни жорий алифбога табдил қилиш олимлик имтиёзи ўлароқ қабул этилган. Мумтоз адабиёт тадқиқотчилигида табиатан адабиётдан йироқ, сўз ва гўзалликни чуқур ҳис қилолмайдиган кимсаларнинг аралашиб қолишига бир сабаб ана шу.

Олтишинчи йиллардан кейин эса рус тилини пухта ўзлаштирган ва ғарб, айниқса, рус адабиётшунослигида юзага келган фикр-мулоҳаза, қонун-қоидаларни ўзбек адабиётшунослиги, жумладан, навоийшуносликда жорийлаштирган тадқиқотчиларнинг келажигига шубҳа билан қаралмаган. Худди шу тоифа сафидан Навоий ижодиётини сиёсатга мос ва мувофиқ равишда тадқиқу таҳлил қилувчилар майдонга чиқишганки, бошқалар мана шу зотларнинг оғзига қараб, асосан, шуларга мақбул ва манзур келишини кўзлаб фаолият олиб боришган. Акс ҳолда, у ё бу олим муқаррар тарзда айбланиб, номаълум йўл ва пинҳона ҳаракатлар билан четга суриб ташланган. Бунинг нимаси эркинлик?

Шўро замонида Навоий ижодиётининг миллий замини ва асослари хусусида холис баҳс юритиб бўлмаганидек, тарих, дин, тасаввуф, сиёсат билан муносабатларини эркин ўрганишга ҳам имкон берилмаган. Ушбу мавзу ва масалаларда кўплаб мақола, рисола ҳамда китобларнинг нашр этилиши истиқлол берган имконият самарасидир.

Устоз ва тажрибали навоийшунослар сафига кейинги йилларда келиб қўшилган навқирон илм аҳли вакиллариининг ҳам меҳнат ва ғайратлари туфайли Навоийнинг шеърӣй, насрий, илмий мероси тадқиқига бағишлаб ўнлаб китоблар эълон қилинди. Уларнинг аксариятида янгиланиш ва илгарилаш руҳи ўз аксини топган.

Алишер Навоий Мукаммал асарлари тўплами 20 жилддиги нашрининг тугалланиши мамлакат илмий-маданий ҳаётида муҳим бир ҳодиса бўлди. Шу нашр туфайли халқимиз илк мартаба улўғ санъаткорнинг ҳамма асарлари билан танишишга эришди. Буюк шоир асарларининг турли шаклдаги алоҳида

нашрлари ҳам истиқлол яратган имконият ҳосиласидир. "Ҳамса", тўрт мустақил девондан таркиб топган "Ҳазойин ул-маоний", айниқса, Мустақилликнинг йигирма йиллиги арафасида Навоий "Асарлар"и ўн томлигининг чоп этилиши нашр ишларидаги муваффақиятни далиллашга етиб ортади.

Бугунги кунда Навоий ижодини зарур йўналишларда ўрганиш ишлари йўлга қўйилган. Хусусан, шоир ижодини халққа яқинлаштириш, асарларининг изоҳли нашрларини амалга ошириш диққатга лойиқдир. Навоий ғазалларидан танлаб олинган байтлар ва уларнинг бугунги тилдаги изоҳларидан таркиб топган Навоийнинг шоҳбайтлари китоби, Навоий ҳикматлари алоҳида тўплам ҳолида нашр қилинди.

Ютуқлар етарли. Аммо навоийшунослик истиқболи қўлга кiritилган яхши ё ўртача натижалар билан қаноатланишда эмас, балки қилинажак ишларни аниқ белгилаш, қатъият ила илгарилар олишдадир.

Алишер Навоий ижодиётининг нисбатан кам ўрганилаётган ёки эътибордан четда қолаётган мавзу ва масалаларидан биринчиси, эҳтимол, асосийси, буюк шоирнинг санъаткорлик маҳоратини теран тадқиқ этишдир. Бунинг учун эса шахсият, ижод ва анъана, дунёқараш, тарихий давр ҳаёти, дин ва тасаввуфга муносабат каби қатор масалаларни янгича кўз-қараш билан ҳормай-толмай ўрганиш лозим. Муаммо ёхуд мавзунини ўртага қўйиш унчалик ҳам қийин эмас. Хусусан, Навоийга бағишлаб уюштирилган матбуотдаги давра суҳбатларини ўқиган киши бунинг тез илғаши мумкин. Лекин уларни юқори савияда бажариш, албатта, қийин. Зеро, Навоийнинг биргина сўзи ё иборасини нотўғри англаб, тўғри шарҳламаслик баъзан жиддий хато ва адашувларга йўл очадики, бунинг далили ҳамда мисоли ҳам оз эмасдир.

Собиқ шўро давлати ҳукм юритган даврларда вояга етган ва фаол ишлаган навоийшунослар асарларини ўқиб-ўрганиш, уларнинг суяниладиган томонларига суяниш лозим. Бу – ҳам тўғри, ҳам фойдали. Аммо салафларнинг ишларидан ўз ички ҳаракатсизлиги, илмий ночорликларини хаспўшлаш ёхуд яшириш учун фойдаланмаслик керак. Бу нима дегани?

Ўтган замонга мансуб устод навоийшунослардан қайси бирининг тадқиқотини олиб, синчиклаб назардан ўтказманг, шўро сиёсати ва мафкурасининг изи, нуқси у ёки бу тарзда, албатта, сезилади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Бироқ бир ҳақиқатга қатъий ишониш керак: ўша олимлар мустақиллик даврида илм билан машғул бўлишганда Навоий ижодиётига уларнинг қарашлари ҳам, ёзган мақола ё китобларининг мазмун-моҳияти ҳам ўзгача бўларди. Бунга А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Б.Валихўжаев, Р.Орзибеков сингари устозларнинг кейинги тадқиқотлари ёрқин далил бўлиши мумкин. Демокчимизки, у ёки бу марҳум навоийшунос асарларини мақтаб ҳамда шахсини ўзича шарафлаб шўхрат қозонаман, деган иддаони бутунлай четга сурмоқ зарур.

Яна бир мулоҳаза. Навоийшуносликда олдин амалга оширилган ишлар, айтилган фикр-хулосаларни ўзгача сўз ва ифодалар билан такрорлаш кейинги пайтларда кўпроқ кўзга ташаланаётир. Нечоғлик уринилмасин, бундай хунук ҳодисани ҳаспўшлаб ҳам, яшириб ҳам бўлмайди.

Дунёнинг у чеккасидан кириб, бу чеккасидан чиқинг, Навоийдаги кўнгил холислиги, фикр ва тушунча тозалиги, Ҳақ ва ҳақиқатга садоқатни ҳеч бир жойдан тополмайсиз. Навоийнинг Шахси адабиёт, сиёсат, фалсафа, ҳаттоки, дин ва тасаввуфга нисбатан ҳам олий бир теранликни тамсил этади. Навоий шахсиятидаги Дард, Изтироб, Ҳаракат, Маҳзунликдан кўз юмилса, Навоийни танимай қоласиз. Яшашдан қанча чарчаб, толиқмасин, буюк шоир икки нарсадан асло безмаган, зерикмаган. Улардан бири – ҳаёт, иккинчиси – таассурот. Навоий шеърларида ҳаёт таассуротга, таассурот туйғу ва ҳаёлга кенг йўл очади. Шеърда Навоий баъзан ҳаёлни зўр иштиёқ ила манзаралаштирса, гоҳо ғазални ҳол ва туйғу “драма”си даражасига кўтаради.

Дарвоқе, у ёхуд бу улкан санъаткорнинг дунёқараши белгиланганда, ҳаммадан олдин унинг ҳаётга муносабати, воқелик билан ўзаро ички алоқасига эътибор қаратилиб, ундан сўнг бошқа устувор тушунча ва асослар билан қизиқиш жоиз. Чунки ижодкорнинг дунёқараши ҳар қанча кенг, ахлоқий, диний, фалсафий жиҳатдан нақадар дахлсиз бўлмасин, руҳидаги озроқ сустлик

ё қитмирлик охир-оқибатда барисини барбод қилади. Бундай ҳолатда дунёқараш хусусида сўзлаш – ёлғонни ҳақиқатга хизмат қилдиришга ўхшаб қолади. Шахсият – ҳар қандай ижодкор дунёқарашининг пойдевори. Шахсияти бутунлик касб этмаган ва ҳар нимадан аввал "мен"лигини поклай олмаган ёзувчи ё шоирнинг фикр ва ҳаёл олами нақадар биқиқ бўлса, унинг маънавий-маърифий имкониятлари янада чекланади. Зеро, паст ва майда шахсият кенг ё бақувват дунёқарашга "пойдевор"лик қилолмайди.

Дин, тасаввуф, фалсафа, сиёсат – булар дунёқараш такомилли учун муҳим восита. Бош асос эса санъат ва санъаткорлик туйғусидир. Бу туйғу дин ва фалсафа заминидан эркин озикланиб, куч олсагина, замон ва давр ҳукмларидан ҳамиша баланд туради. Навоийда худди шундай. Навоий шеърларида сўз ва фикр ҳамиша санъаткорлик ҳиссиёти измида яшайди. Бу жуда муҳим. Айниқса, сўз ва фикр покизалигини муҳофаза қилишда алоҳида аҳамиятга эга.

Жамият осмони ёлғон, риё, алдовнинг қора булутлари билан қопланса, одамларнинг маънавий-маданий ҳаёти ҳам қоронғилашиб, шиддат ила бузилиб боради. Шунда ҳатто сўз ҳам софлик ва таъсир жозибасини аста-секин йўқотади. Муҳаммад Фузулий яшаган замонлардаги маънавий-ахлоқий буҳронларни назарда тутиб донишманд бир олим ёзади: "Сўзлар ўз-ўзидан ахлоқсизлашарди. Бир кунда қанча ахлоқсиз сўзларни эшитиш, ахлоқдан маҳрум калималарни ўқишга тўғри келарди. Фикрни ёзолмайсан, тилда уни ифода этолмайсан. Ахлоқсиз сўзлар кимларнидир йўлдан оздириб, маънисизлаштириб, қандай бўлмасин ахлоқсизликка маҳкум этарди. Ахлоқини бой берган сўзларга Фузулий номус либосини кийдириб, уларга имон ато айларди..." Бизнингча, бундай ишлар Фузулийдан олдин унинг буюк устоди Алишер Навоий томонидан амалга оширилиб, Фузулий каби шоирлар уни давом эттиришган.

Демак, Навоий шеърларини ўқиганда сўзнинг тақдири ва аҳволига турли томондан ёндашиш ҳамда изоҳлар беришни ҳам ўрганиш керак.

Адабиётшунослик илмида тасаввуф ва Навоий ижодиётига доир бир қатор ишлар ёзилгани ҳамда уларнинг айримларида

мавзу махсус тайёргарлик ва масъулият билан ёритишга уринилганини, албатта, эътироф этмоқ лозим. Айни пайтда, на тасаввуф, на Навоий ижодиёти моҳиятини зарур даражада билмай, мушоҳада қилолмай қоғоз қоралашга киришиб кетганлар ҳам кам эмас. Бизнингча, ушбу мавзу тасаввуф ва тасаввуфий адабиётга доир бирламчи манбаларни шошилмасдан, бирёқламаликка умуман ён бермай ўрганишни талаб қилиши билан ҳам қизиқарли ва алоҳида аҳамиятга моликдир. Бу натижага эришилмаса, Навоийнинг наинки дунёқараши, шахсияти, ахлоқий-маънавий идеали борасида, балки шоир асарларини таҳлил ва талқин қилишда ҳам сохта нуктадонлик асло тўхтамаганидек, тахминий фикр-мулоҳазаларни илгари суриш ҳолати ҳам ҳеч ўнганмайди.

Бир гапни такрор-такрор айтгим келади: Навоий ўқиб-ўрганган тасаввуфий манбаларнинг ҳечқурса маълум бир қисми билан танишиб, шундан кейин шоирнинг сўфийлик ва сўфийларга муносабати, шеърятнинг тасаввуф билан алоқаси ҳақида сўз юритилса қанийди! Навоий шахси ва ижодиётини сўфийлаштириш пойгаси тақа-тақ тўхтарди. Навоий учун тасаввуф бош мақсад эмас – муҳимдан ҳам муҳим бир восита, инсонни комиллик мартабасига етказувчи ишқ ва ирфон йўли эди.

Дин, фалсафа, адабиёт (хусусан, шеърят), санъат, мусиқа – тасаввуф одамни шулардан ажратмаганлиги учун ҳам умуминсоний жозиба касб этган. Тасаввуф – нигоҳни, аввало, ўз сийратинга қаратиш демак. Бу таълимот зоҳирдан ботинга юриш, маънога тўлиб, сўнг ботиндан яна зоҳирга қайтиш тариқидир. Ишқий-ирфоний шу сайру саёҳат Навоий шеърларида бағоят сирли, нозик ва гўзал ифодаларда кўрсатиб берилган. Кўпинча улар исм-сиз туйғу ё кайфият, маҳзун ҳол, ғам-андуҳли ҳаракатдан ўзга ҳеч бир нимани англатмайдиганга ўхшайди. Лекин худди ўша туйғу, ҳиссиёт, ҳол ва ҳаракатдан таъсирланган, янада аниқроқ айтганда, таассурот пайдо қила билган қалбда беихтиёр завқ-шавқнинг куч-қуввати шу “ҳеч нимада” эмасми, деган фикр пайдо бўлади. Буни комилликка ишончнинг хаёлий бир нишонаси ё муждаси, деса хато бўлмайди.

Ўтмиш замонларда яшаб ижод қилган, айниқса, девон тузган ижодкорнинг аксариятини “классик” дейишга кўникиб

қолганмиз. Классиклик дегани нима? Қандай шоир ёки адибни классик дейиш лозим? Бунни кўпчилик аниқ билмагани сингари илм аҳли ҳам пухтароқ ўйлаб кўргани йўқ. Собиқ шўро замонида истеъмолга киритилган ва кенг қўлланилган ушбу истилоҳ синфийлик, партиявийлик, оммавийлик, нари борса, ижтимоийлик тушунчасини тасдиқловчи бир "ёрлик"қа айлантирилган эди. Талант табиати, шахс, услуб, маҳорат, ижодий-эстетик ўзига хослик – булар кўп ҳолларда эътиборга олинмаган.

Улкан рус шоири Б.Пастернак таърифи бўйича, "Классик адабиёт – давр дунёқараши ўлароқ қабул қилинадиган асарлар ва адабий йўналишлар мажмуасидан иборатдир".

Шарқ мумтоз адабиётига шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, бутун бир давр руҳи ва дунёқарашини тамсил этган асарлар каби ижодий тамойиллар ҳам кўп эмаслиги тез ойдинлашади. Алишер Навоий ижодиётига келиб аҳволнинг тубдан ва мисли кўрилмаган даражада ўзгариши шунда эдики, даҳо санъаткорнинг бебаҳо асарлари, адабиётда яратган ғоявий-эстетик йўналишлари фақат ўн бешинчи аср эмас, балки ундан кейинги барча даврларда яшаган миллатимиз вакиллари дунёқарашига таъсирини ўтказганди. Шу боис XV асрнинг иккинчи ярмидан кейин туркий тилда от суриб, бадий ижодда ютуқларга эришган бирор ўзбек шоири, адиби йўқки, Навоийга суянмаган, Навоий санъатидан илҳомланмаган бўлсин.

Бинобарин, навоийшуносликнинг келажак тараққиёти, аввало, буюк шоир асарларининг маъно-моҳиятини тўғри билиш, тўғри мушоҳада қилиш, таҳлил ва талқинда тахминга берилмасликка боғлиқлигини ҳеч эсдан чиқармаслик зарур.

МУНДАРИЖА

МОҲИЯТ ВА АНГЛАШ ЗИЁСИ

Миллат ва мангулик тимсоли.....	4
Бадий матн ва таҳлил муаммолари.....	13
Шеърӣ матн ва образ маънодорлиги	22
Навоӣ шеърӣтида сўзнинг образга айланиш асослари.....	36
Навоӣ шеърӣтида суз ва маъно.....	45
Навоӣнинг ваҳдат тушунчаси ва пантеизм.....	56
"Ул қуёш оқ уйдаю, мен"	68
Тамалсиз талқин ғалатдир.....	75
Маъно ва тафаккур зиёси.....	82
Шеър тарихи ва ҳақиқат уйғунлиги.....	90
Тафаккур ва тасаввур чечаклари.....	99
Шоҳбайт – энг порлоқ байт.....	105
Навоӣ шеърӣтида фано талқинлари.....	111
"Рух раҳмони эрур..."	120
"Не келмак аён бўлди, не кетмагим..."	125
Алишернинг туғилган куни.....	128

ШАРҲ ВА ТАЛҚИНЛАР

"Парим бўлса учуб қочсам..."	132
"Қаро кўзум келу..." (бир байт таҳлили).....	139
"Ғар қилса киши қилиб гуноҳе, тавба..."	144
"Ё рабки, фано базмида..."	147
"Ким бўлса бу мотамқададек..."	152
"Қўркутма мени тамуғдин..."	155
"То дашт баҳор бирла рангин бўлғай..."	157
"Оллимда табиби чорасозим ҳам йўқ..."	159
"Масжидқа неча аҳли риёдек етайин..."	161
"Элнинг адаби хушроқ эрур олтундин..."	163

АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

"Ҳар киши комил эрур..."	168
"Кўнглумда не маъни ўлса пайдо..."	178
"Навоӣнинг ҳудудсиз олами".....	183
"Агар сўзи чиндур – кўринур юзи..."	186
Янги давр навоӣшунослиги: натижа, вазифа ва мулоҳазалар (Хулоса ўрнида).....	191

УДК: 811.512.133(092) Навоий
821.512.133
ББК: 83. 3(5Ў)

Ҳ 40 Ҳаққул, Иброҳим.

Навоийга қайтиш: 2-китоб / Иброҳим Ҳаққул ; масъул муҳаррир Б.Тўхлиев ; ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт инс-ти. – Т.: Фан, 2011. – 200 б.

ISBN 978-9943-09-326-3

ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: Б.Абдулхайров

Мусахҳиҳ: Н.Норбобоев

Техник муҳаррир, саҳифаловчи: Д.Абдуллаев

Нашр. лиц. АИ №138, 27.04.2009. Нашриёт рақами: з-69. Теришга берилди: 06.06.2011. Нашрга рухсат этилди: 10.10.2011. Қўғоз бичими 84x108¹/₃₂. Нашриёт-ҳисоб т. 10,0. Босма-шартли т. 10,5. Тиражи 1000. Келишилган нарҳда.

ISBN 978-9943-09-326-3

9 789943 093263